

Faculteit Rechtsgeleerdheid
Universiteit Gent

Academiejaar 2009-10

**EEN KIJK OP DE ADMINISTRATIEFRECHTELIJKE ORGANISATIE
VAN HET
“ETAPPENGEBIED” TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG**

Masterproef van de opleiding
‘Master in de rechten’

Ingediend door

Sebastiaan Vandenbogaerde

(studentennr. 20010857)

(major: sociaal en economisch recht)

Promotor: Prof. Dr. D. Heirbaut

Commissaris: Prof. Dr. R. Opsommer

VOORWOORD

Het is bijna een eeuw geleden dat de Eerste Wereldoorlog het aanschijn van de wereld grondig veranderde. Het luidde een volledig nieuw era in waarin bewapening een belangrijk gegeven werd in de internationale betrekkingen. De Eerste Wereldoorlog was het conflict waarbij voor het laatst gebruik werd gemaakt van een gewoon cavalerie- en infanterieleger. Naarmate de oorlog niet verliep zoals de Duitsers het zich hadden voorgesteld, werd de nood aan efficiëntere gevechtstechnieken groot. De inbreng van verkenningsvliegtuigen, het mobiel maken van zwaar geschut door het inzetten van de tanks en het gebruik van het mosterdgas, het Yperiet, sleepten de burgers mee in dit vreselijk gebeuren. Oorlog was niet langer iets voor soldaten alleen. De traditionele oorlogsvoering zoals die eeuwenlang werd aangehouden zou voorgoed verdwijnen, evenals de sinds eeuwen standgehouden Europese machtsverhoudingen.

Binnen enkele jaren zullen de grote herdenkingen over de aanvang en het verloop van de Eerste Wereldoorlog overal ter wereld, en dus ook bij ons met veel omkransingen worden opgezet. Mijn interesse voor de recente geschiedenis en vooral het willen achterhalen van de vele hoe's en waaroms van grote maar evenzeer minder spectaculaire gebeurtenissen, zette mij in mijn opleiding in de geschiedenis er toe aan enkele jaren geleden een thesis omtrent het oorlogsleven in mijn dorp Tiegem te maken. Dat ik met deze masterproef de kans kreeg om verder aan dit onderzoek te werken, maar dan specifiek aan de Duitse administratiefrechtelijke organisatie van het *Etappengebiet* waarin Tiegem en de stad Kortrijk gelegen waren, heb ik te danken aan mijn promotor professor Heirbaut. De speurtocht liep echter niet steeds van een leien dakje, daar sommige bronnen, zowel boeken als archiefmateriaal, doorheen de tijd verloren raakten. Gelukkig konden deze hindernissen, door het nog beschikbare materiaal en de inbreng van tal van mensen op deze zoektocht, worden afgevlakt.

In eerste instantie wil ik hiervoor professor Heirbaut bedanken die me steeds met goede raad en bemoediging vooruit hielp als de werken eens niet vlot evolueerden.

Tevens gaat mijn dank uit naar professor Opsommer, die als stadsarchivaris van Ieper, mij de toegang verleende tot elke bron die enigszins van dienst kon zijn voor dit werk. Hij bezorgde mij het volledige *Verordnungblatt für das Etappengebiet der Vierten Armee*, een ruim 1200 pagina's dikke verzameling van alle verordeningen die door het Duitse opperbevel in het

Etappengebied werden uitgegeven. Zijn visie op het vlak van archivering en kennisverspreiding geniet gegarandeerd de waardering van iedere vorser.

De heer Mayeur, de erfgoedcoördinator van Kortrijk die me zonder problemen de foto's van de Kortrijkse *Kommandanten* op een digitale drager bezorgde, en de heer Van Lerberghe, verantwoordelijke van de erfgoedcel in de Kortrijkse bibliotheek, die het initiatief nam om de aanplakbiljetten die werden uitgegeven door de Kortrijkse *Kommandanten* en het stadsbestuur in te scannen en mij ter beschikking te stellen, wil ik langs deze weg ook nog eens bedanken.

De vlotte samenwerking met de archivarissen en het personeel van het Kortrijkse rijksarchief, verdienen eveneens mijn waardering, samen met eenieder die de teksten van deze masterproef las en verbeterde. Hen allemaal apart opsommen zou het gevaar dat iemand wordt vergeten insluiten.

In allerlaatste instantie, maar daarom niet minder belangrijk, wens ik een woord van dank te richten aan mijn familieleden en vrienden. Hun onvoorwaardelijke steun doorheen mijn studie jaren heeft het mij mogelijk gemaakt dit werk af te leveren.

INHOUDSTAFEL

VOORWOORD	ii
INLEIDING	1
BRONNEN	3
1. Mondelinge bronnen	3
2. Literaire bronnen.....	4
3. Archief.....	6
3.1. De <i>Verordnungsblätter</i>	6
3.2. Gemeentelijke en stedelijke archieven.....	8
3.3. Provinciale archieven	9
3.4. Rijksarchieven	10
3.5. Kerkelijke archieven.....	10
3.6. Het Koninklijk Legermuseum	11
3.7. SOMA	11
HOOFDSTUK I: HET GEWAPEND CONFLICT	12
1. Aanloop naar de <i>Groote Oorlog</i>	12
1.1. België: een bufferstaat.....	12
1.2. De Conventies van Den Haag	13
1.2.1. De Eerste Conventie van Den Haag.....	14
1.2.2. De Tweede Conventie van Den Haag.....	15
1.3. Oorzaken van de <i>Groote Oorlog</i>	17
1.3.1. Politieke oorzaken.....	18
1.3.2. Economische oorzaken	20
1.3.3. Ideologische oorzaken	20
a. Het nationalisme en imperialisme.....	20
b. Het militarisme en het von Schlieffenplan.....	22
1.4. De aanleiding.....	25
2. De spierballen rollen: start van de Eerste Wereldoorlog	26
2.1. Een kettingreactie	26
2.2. De Duitse inval in België	28
HOOFDSTUK II: DE DUITSE INDELING VAN BELGIË	30

1.	De bezetting van veroverd België	30
1.1.	Niet thuis voor Kerstmis.....	30
1.2.	Vrees voor internationale afkeuring	30
2.	Het Generaalgouvernement.....	32
2.1.	De Gouverneur-Generaal	35
2.1.1.	De positie van de Gouverneur-Generaal.....	35
2.1.2.	Colmar Freiherr von der Goltz.....	36
2.1.3.	Moritz Ferdinand Freiherr von Bissing.....	37
2.1.4.	Ludwig Freiherr von Falkenhausen	39
2.2.	De <i>Zivilverwaltung</i>	40
2.3.	De <i>Generalkommissar für die Banken und die Bankabteilung</i>	43
2.4.	De eerste maatregelen	45
3.	Het <i>Sperrgebiet</i>	48
3.1.	Het <i>Operationsgebiet</i>	49
3.2.	Het <i>Marinegebiet</i>	49
3.3.	Het <i>Grenzgebiet</i>	49
3.4.	Het <i>Etappengebiet</i>	50
3.4.1.	Het militaire bestuur	51
a.	Het Duitse leger.....	51
b.	Tielt wordt ingericht als A.O.K.....	53
c.	De Etappen-Inspektion IV te Gent.....	55
d.	De Etappen-Kommandantur Kortrijk.....	59
3.4.2.	Het burgerlijk bestuur	64
a.	Op provinciaal niveau	65
b.	Op arrondissementeel niveau	69
c.	Op gemeentelijk niveau.....	69
4.	Het gerechtelijk apparaat.....	70
HOOFDSTUK III: DUITSE INSTELLINGEN IN HET KORTRIJKSE.....		74
1.	Vooroorlogse situatie in het Kortrijkse	74
1.1.	Situering van Tiegem en Kortrijk.....	74

1.2.	Vooroorlogse situatie der gemeenten	75
1.2.1.	Kortrijk.....	75
1.2.2.	Tiegem	77
1.2.3.	Politiek kader	78
2.	De Duitse controle.....	80
3.	<i>Passbüro</i>	81
3.1.	Het eenzelvigheidsbewijs	81
3.2.	Het <i>Reiseschein</i>	84
4.	<i>Meldeamt</i>	88
5.	<i>Arbeitsamt</i>	92
5.1.	De Duitse nood aan arbeidskrachten	93
5.2.	De eerste straffen op werkweigering in <i>Etappengebiet</i>	95
5.3.	Het opperbevel grijpt in.....	97
5.4.	De juridische verantwoording van de maatregel.....	99
5.5.	De maatregel raakt algemeen bekend.....	100
5.6.	De fases in een opeising	102
5.7.	De steun van het thuisfront.....	105
5.8.	Het leven van de <i>Zivilarbeiter</i>	108
6.	De Economische Afdeling of <i>Wirtschaftsabteilung</i>	111
6.1.	België wordt economisch ten nutte gemaakt: het Rathenauplan.....	112
6.2.	De controle op in- en uitvoer van goederen	112
6.3.	De systematiek van de goederenopeising.....	115
6.4.	De eerste opeisingen.....	116
6.5.	Opeising der metalen.....	118
6.6.	Opeisingen allerhande	120
7.	De landbouwfdeling of <i>Landwirtschaftliche Abteilung</i>	121
7.1.	“ <i>Pas assez pour vivre, trop pour mourir</i> ”: opeisingen van levensmiddelen.....	123
7.1.1.	Aardappelen	123
7.1.2.	Vlees	126
7.1.3.	Graangewassen	127
7.2.	Onderafdeling <i>Landwirtschaftliche Abteilung: Gersten-Zentrale</i>	130
7.3.	<i>Flachsbüro</i>	131

8.	De logistieke verzorging door de <i>Technische Abteilung</i>	133
8.1.	<i>Quartieramt</i>	134
9.	<i>Polizei- und Strafabteilung</i>	137
10.	<i>Kriegsgerichtsrat</i>	143
CONCLUSIE		145
BIBLIOGRAFIE		147
BIJLAGEN		I

INLEIDING

Geschiedenis is de kennis van de loop van het verleden. Ze wordt niet enkel in grote evenementen geschreven maar overal waar het heden naar het waarom en het perspectief der dingen vraagt.

De *Groote Oorlog*, nu ongeveer een eeuw geleden, heeft wereldwijd het leven van ontelbare mensen bruusk beïnvloed. Het dodelijke schot op de Oostenrijkse aartshertog Franz-Ferdinand en zijn vrouw, Sophie Chotek gravin von Chotova, op 28 juni 1914 in Sarajevo, was een felle ruk aan een nietsontziende pletwals die het oude regime zou doen verdwijnen. Niemand uit het toenmalige Europa zou durven te voorspellen hebben dat naar aanleiding van deze moord zowel de staatskundige machtsverhoudingen alsook de lokale structuren zouden worden dooreengeschud.

Dat één oorlog van dat formaat niet voldoende bleek te zijn om een nieuw tijdperk in te luiden, bleek wat later in de twintigste eeuw. De Tweede Wereldoorlog schudde nog feller aan de verzuilde machtsstructuren en deed ze zichtbaar barsten.

De opkomst van nieuwe technologieën, vooral in de communicatie en het transport, hebben de verwezenlijkingen van de voorgaande eeuwen als fundament gebruikt voor een verregaande globalisering van de wetenschappen in al hun facetten en toepassingen. Oude conventies, ook in verband met de krijgskunst werden aan de nieuwe opvattingen aangepast.

In dit werk is het echter niet de bedoeling om de globale impact van de twee wereldoorlogen te belichten, maar wel de administratiefrechtelijke organisatie die door de Duitse bezetter ten tijde van de Eerste Wereldoorlog in het zuiden van West-Vlaanderen werd geïmplementeerd. Deze regio behoorde tot het zogenaamde *Etappengebied*, de rust- en bevoorradingszone achter het front, waar er naast de Duitse administratieve organisatie ook een nog restant van het Belgische bestuur was. De reconstructie van die besturen en hun onderlinge relatie is belangrijke stof om een duidelijk beeld te krijgen van de invloed van de Duitse bezettingsmacht op de lokale bevolking hier te lande. Welke waren de instellingen die de Duitse bezetter in het leven riep? Met welk doel werden ze opgericht en wat waren hun bevoegdheden? Op welke manier werden de lokale besturen beknot in hun vrijheid? In hoeverre konden en wilden de lokale besturen meegaan in het Duitse beleid?

Was de Duitse bezetter reeds bij het begin van de bezetting draconisch in het opleggen van bevelen, of gebeurde dat pas nadat duidelijk werd dat het een uitputtingsslag zou worden? Dat zijn de hoofdvragen waarop een antwoord zal worden gezocht. Via specifieke gegevens en feiten zal er gepoogd worden de lokale indeling open te trekken naar een algemene regel. Daarvoor zal worden gecheckt op de verschillende echelons, lokale entiteiten die samenvallen met Duitse administratieve eenheden. Onderaan staat de gemeente, eventueel onder direct toezicht van de *Ortskommandantur*. Een trap hoger de *Kommandantur*, en bovenaan bevindt zich de *Hauptkommandantur*. In deze scriptie zal het beleid in een aantal gemeenten die aan deze voorwaarde voldoen worden belicht. Het bestuur in Tiegem, een dorp in het zuiden van West-Vlaanderen en de bestuurlijke inrichting in en vanuit de stad Kortrijk die als *Kommandanturstad* was ingericht en waar veel Duitse instellingen hun zetel hadden, zal worden nagevolgd. Gent, de stad waar de *Hauptkommandantur* gevestigd was, zal hier wegens praktische overwegingen niet bestudeerd worden. Niettemin biedt dit perspectieven voor verder onderzoek.

In de behandeling van dit onderwerp mogen de Conventies van Den Haag die in 1899 en 1907 werden ondertekend en het toenmalige oorlogsrecht bepaalden niet uit het oog worden verloren. Vooral de conventie van 18 oktober 1907 is belangrijk daar deze de rechten en plichten van de bezettende macht en deze van een neutrale staat regelde. Het opzet was nog een derde Haagse Conventie te ondertekenen, maar het uitbreken van WOI besliste daar anders over.

De Duitse bezetting van België was één van de eerste praktijkgevallen waarin de Conventie van 1907 kon worden toegepast. Reeds in augustus 1914 spoorde de Belgische overheid de administratie en het gerecht aan om hun activiteiten verder te zetten als “*l’envahisseur ne s’y oppose pas*”. Ondanks het verdragsrechtelijk verbod ten overstaan van de bezettende macht om een eed af te nemen, drongen de Duitsers reeds eind 1914 aan op een loyaliteitsverbintenis. De leden van de parketten dienden een verklaring te ondertekenen waarbij ze hun functies verder zouden uitoefenen zonder de Duitse administratie te schaden. Sommigen weigerden deze verklaring te ondertekenen¹.

Naast de voornoemde conventies zal het *Verordnungsblatt* van het *Etappengebiet des 4. Armee* worden doorgelicht. Het is vrijwel zeker dat wat in het *Verordnungsblatt* verscheen,

¹ H. VAN GOETHEM, “La convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des juifs à Anvers, 1940-1942”, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2006, p. 121-122

voldeed aan de plichten en de rechten die opgelegd werden door de internationale verdragen. Dat garandeert echter niet dat de uitvoering ervan te velde vlekkeloos verliep.

BRONNEN

De geschiedenis leert ons dat de rechtsregels veelal achterop hinken op de maatschappelijke evoluties daar ze een antwoord moeten bieden op wat reeds is voorgevallen. De juridische bronnen zijn de weergave van een maatschappij op zoek naar een adequate regelgeving. Het belang van die regelgeving voor de samenleving noopt tot de goede vrijwaring en bewaring ervan. Dat is de reden waarom juridische bronnen vaak beter de tand des tijds doorstaan.

1. Mondelinge bronnen

Mondelinge bronnen zijn vaak de eerste die de belangstelling omtrent een bepaald onderwerp weten op te wekken. Een oorlog is een breuk- of scharniermoment, niet enkel voor een natie, maar ook voor een individu. Nu nog vertellen onze grootouders over hun belevenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De verhalen over de Eerste Wereldoorlog zijn vandaag helaas minder bekend. Niet in het minst omdat vele rechtstreekse getuigen reeds overleden zijn, maar ook en vooral omdat veel van hun vertellingen nooit werden opgetekend.

Orale bronnen zijn zeer waardevol doch ze kenmerken zich door subjectiviteit en onnauwkeurigheid. Het is immers ruim negentig jaar geleden dat de betreffende Duitse inval plaatsgreep, waardoor de herinnering en vooral de overlevering aan accuraatheid inboeten. Toch is het merkwaardig hoe levendig enkele krasse ouderlingen ons nog bepaalde voorvallen uit de Eerste Wereldoorlog kunnen vertellen. Bij controle met de beschikbare geschreven bronnen blijkt dat nog heel wat feiten exact in hun geheugen bleven hangen. Alhoewel omzichtig met deze bronnen dient te worden omgesprongen, kunnen ze toch van essentieel belang zijn om het onderzoek op het goede spoor te zetten of te houden.

2. Literaire bronnen

Het spreekt voor zich dat een degelijke prospectie van de beschikbare literaire bronnen onontbeerlijk is om een goed beeld te kunnen schetsen van het verleden. Het literaire overaanbod met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog maakt het voor de onderzoeker niet altijd gemakkelijk om een goede keuze te maken. Gelukkig worden daartoe enkele handige naslagwerken aangeboden. Voor de Eerste Wereldoorlog is er een uitgebreide retrospectieve bibliografie voorhanden. Het initiatief werd gestart door Lefevre en Lorette, en recentelijk werd er een tweede deel toegevoegd door Tallier en Soupert. Beide werken verschenen onder de titel *“La Belgique et la Première Guerre Mondiale. Bibliographie. België en de Eerste Wereldoorlog. Bibliografie”*.

Een eerste belangrijk basiswerk is de studie van Sophie De Schaepdrijver: *“De Grootte oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog”*, dat in 1997 werd uitgegeven. Het geldt tot op heden als dé referentie. Ze beschrijft vrij nauwkeurig hoe de vier jaar durende Duitse bezetting in ons koninkrijk werd beleefd. Daarenboven was het sinds *“La Belgique et la guerre mondiale”* (1928) van Henri Pirenne geleden dat er een dergelijk onderzoek werd verricht. Het boek van De Schaepdrijver werd mede om deze reden door de academische wereld warm onthaald.

Een ander boek dat een degelijke weergave biedt van het dagelijkse leven tijdens de Eerste Wereldbrand is van de hand van Larry Zuckerman. *“De verkrachting van België, het verzwegene verhaal over de Eerste Wereldoorlog”*, is een goed gedocumenteerd verslag over het bezettingsleven.

“Nieuwe geschiedenis van België”, dat in drie volumes verscheen tijdens de jaren 2005-2006 is van de hand van Els Witte. Het beschrijft in zijn tweede volume de geschiedenis van België tijdens de periode 1905-1950 en bevat informatie omtrent de Eerste Wereldoorlog en de Duitse indeling.

Een prachtig historisch werk over het Belgische vraagstuk in de Duitse oorlogspolitiek is het boek van Frank Wende. *“Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges”* moet als een reactie beschouwd worden op het beruchte werk van Fischer *“Griff nach der Weltmacht. Die Kriegzielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918”*. Wende poneert niet dat Duitsland de volledige schuld draagt voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, doch hij dicht de natie een groot aandeel daarin toe.

Daarnaast zijn er de vele werken omtrent het internationale volkenrecht met betrekking tot gewapende conflicten. Een recent basiswerk over het bestaande internationale recht is van Malcolm Shaw. Zijn zesde editie van “*International Law*” bespreekt het internationale recht in al zijn facetten en biedt daarbij ook een goede inleiding omtrent het geldende internationaal humanitair recht. Omdat het belangrijk is het internationale oorlogsrecht in een historisch kader te plaatsen, is het werk “*War and the Law of Nations: a general history*”, van de Brit Stephen Neff, een welkome uitgestoken hand. Neff slaagt er in om het oorlogsconcept in al zijn facetten in de toenmalige tijdsgeest te kaderen.

De digitalisering van bronnenmateriaal verlegt de horizon van de geschiedschrijver. De consultatie van de ELIN-databank biedt hem de mogelijkheid om tal van werken op te sporen en zelfs online te consulteren. Nog een met dank opgenomen website is www.archive.org, waar bronnen, waarop het auteursrecht vervallen is, integraal te raadplegen zijn. Het is verder ook mogelijk om via het internet de meeste conventies zoals die van Den Haag in te kijken².

De egodocumenten zijn een literaire bron waaraan in deze studie niet mag worden voorbijgegaan. De bekendste en niet toevallig de belangrijkste dagboeken zijn deze van Virginie Loveling en Stijn Streuvels, die tijdens de vier barre bezettingsjaren werden neergeschreven ondanks het gevaar voor eigen leven. Elk beschrijven ze het dagelijkse leven in hun respectievelijke leefplaats, Gent en Ingooigem. Ingooigem is een buurgemeente van Tiegem en aldus kan het dagboek heel wat informatie verschaffen omtrent het plattelandsleven in het zuiden van West-Vlaanderen. Daarnaast zijn er de mooie, zij het ietwat gekleurde memoires over het reilen en zeilen in de *Gentse Etappe* van de hand van Heinrich Wandt, Duits soldaat tijdens de oorlog en daarna journalist. In het “*Etappenleven te Gent*” beschrijft hij het liederlijke leven van de legertop terwijl de bevolking te lijden had. Zijn werken werden in Duitsland niet gesmaakt, en hij werd in de jaren 1920 als landverrader veroordeeld. Een ander, doch niet gepubliceerd egodocument is het “*Journal de la guerre à Courtrai 1916-1918*”. Het werd vermoedelijk geschreven door de Kortrijkse advocaat en schepen Ruysen. Het werd ingeschreven in boeken van de stad en kwam zo in het stadsarchief van Kortrijk terecht³. Het dagboek beschrijft de gebeurtenissen in Kortrijk door de ogen van iemand die regelmatig rechtstreeks met de beslissingen van de Duitse bezetter in contact kwam.

² <http://avalon.law.yale.edu/>

³ RAK, Toegangsnummer 300/1, inventarisnummer 2330

Ondanks het grote literaire aanbod waaruit kan worden geput, dient, om een totaalbeeld te bekomen, een accuraat archiefonderzoek te worden ondernomen.

3. Archief

Door de bombardementen op Berlijn op het einde van de Tweede Wereldoorlog raakte het *Heeresarchiv* te Potsdam zwaar beschadigd, waardoor duizenden dossiers van het Duitse bestuur verloren gingen⁴. Niettemin bevindt er zich in België een grote hoeveelheid archiefmateriaal opgeslagen in de verschillende archiefinstellingen, zodat de vorser toch in staat kan worden gesteld zich een beeld te vormen van de organisatie die de Duitse bezetter er in het *Etappengebiet* op nahield.

3.1. De Verordnungsblätter

Een grondige studie van de instellingen moet onvermijdelijk gedragen worden door een duik in het archief. Belangrijke bronnen zijn de Conventies van Den Haag en de verordeningsbladen van de Duitse bezetter.

De uitoefening van de wetgevende macht ging over op de leiding van het bezettingsleger, die haar macht eventueel kon delegeren. De wetgeving van de bezette staat hield op en de daartoe bevoegde organen werden op non-actief geplaatst. Wetten in formele zin waren er niet meer en de verordeningen hadden derogatoire kracht ten aanzien van de bestaande Belgische wetten⁵.

Op 5 september 1914 verscheen het eerste nummer van *Gesetz- und Verordnungsblattes für die okkupierten Gebieten Belgiens*. Het werd uitgegeven door de *Politische Abteilung bei dem Generalgouverneur in Belgien*⁶. Het *Verordnungsblatt* vervulde dezelfde functie als het Belgische Staatsblad. De wetten en verordeningen die de Gouverneur-Generaal uitvaardigde werden in het Duits uitgegeven en verkregen hun verplichtende kracht “*met*

⁴ P. VAN DEN EECKHOUT & G. VANTHEMSCHE (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België 19^e – 21^e eeuw*. Tweede herziene en uitgebreide uitgave. Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2009, p. 707

⁵ P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 9

⁶ P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 11

den afloop van den dag, waarop het betrokken stuk van het Wet- en Verordeningsblad verschenen is, voorzoover erin niet een ander (sic) aanvangstermijn aangeduid is”⁷. Voor de bevolking werd voorzien in een vertaling in de andere landstalen. Aanvankelijk werden alleen de Duitse verordeningen erin opgenomen, maar von Bissing breidde dit uit naar “alle bekendmakingen, die op grond der Belgische wetgeving in het Belgisch Staatsblad of Moniteur of zijne bijbladen moeten verschijnen, moeten van heden af in het Gesetz- und Verordnungsblatt voor het bezette gebied in België of van zijn bijbladen, geschieden”⁸. Het betrof in het bijzonder de bekendmakingen van de talrijke Belgische ondernemingen, die nog steeds zoals naar Belgisch recht dienden te worden opgemaakt. De verordeningen die de bevolking aanbelangden werden in de gemeenten aangeplakt. In kleine plattelandsgemeenten was dat echter niet gebruikelijk en werden de verordeningen soms nog door de *champetter* afgeroepen van op *den steen*⁹. Op deze manier werd het *Verordnungsblatt* het nieuwe Belgische Staatsblad. Vanaf 1 januari 1918 verschenen er twee *Verordnungsblätter*: één voor Vlaanderen, opgesteld in het Duits met alleen nog een officiële Vlaamse vertaling, en één voor Wallonië met alleen nog een officiële Franse vertaling¹⁰. Het is meer dan waarschijnlijk dat ook hier de *Flamenpolitik* speelde.

Naarmate de oorlog voortschreed en de Duitse bezetter er een eigen indeling op nahield verschenen nog andere verordeningsbladen. Vanaf 24 april 1915 verscheen het *Militär Verordnungsblatt des Generalgouvernements in Belgien*, gericht aan de Duitse troepen. Sinds 2 januari 1915 verscheen er een *Verwaltungsblatt für die Provinz Limburg*, waarin de meeste verordeningen van de Gouverneur-Generaal en aankondigingen van de provinciale militaire gouverneurs en de *Zivilverwaltung der Provinz* werden bekendgemaakt¹¹.

Een voor deze studie belangrijke verzameling is het *Verordnungblatt für das Etappengebiet der Vierten Armee* dat werd uitgegeven tussen 2 augustus 1915 en 15 oktober 1918, meestal in drie talen. Het werd uitgegeven door de *Etappen-Inspektion*¹² en verscheen “*volgens behoefte*”. Het werd bij elk gemeentebestuur ter inzage gelegd, en was

⁷ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 1 Verordnung 3, 5 september 1914

⁸ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 25, Verordnung 1, 26 december 1914

⁹ T. MULDER, Honderd jaar dorpskroniek van Tieghem, Tielt, Drukkerij-uitgeverij Lannoo, 1945, p. 24

¹⁰ L. VON KOHLER, Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 52-53

¹¹ P. LABAND, Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 11-12

¹² *Infra* p. 55-59

te koop voor de prijs van twintig pfennig bij de *Etappen-Inspektion Zivilverwaltung*. In dat *Verordnungsblatt* werden alle maatregelen die de Duitse bezetter in het *Etappengebiet* nam opgetekend. De eerste bekendmaking luidde als volgt: “*Die für das Etappengebiet der 4. Armee geltenden Verordnungen werden von jetzt ab durch das Verordnungsblatt der Etappen-Inspektion veröffentlicht werden. Ausserdem werden sie durch Maueranschlag am Sitze der Etappenkommandanturen bekannt gemacht werden. In der gleichen Weise werden diejenigen für den Bereich des General-Gouvernements in Belgien vom Generalgouverneur erlassenen Verordnungen bekannt gegeben werden, die für das Etappengebiet der 4. Armee im Wirksamkeit gesetzt werden*”¹³. De verordeningen traden in werking op de dag van de uitgave van het verordeningsblad, tenzij anders werd bepaald¹⁴. Sinds 17 september 1915 dienden “*alle aankondigingen, welke volgens de Belgische wetten in den “Belgischen Moniteur” of in de hieraan bijgevoegde bladen te verschijnen hebben,(...) in het Verordeningsblad voor het Etappengebiet van het 4^e leger bekend gemaakt te worden*”¹⁵. Het eerste *Etappenverordnungsblatt* bevatte de verordeningen uitgevaardigd door de Gouverneur-Generaal die in het *Etappengebiet* zouden blijven gelden. De verordeningen die golden in het Generaalgouvernement werden voor het *Etappengebiet 4* door hertog von Württemberg bekrachtigd. De tweede editie van het *Etappenverordnungsblatt* bevatte alle door de *Etappen-Inspektion* gepubliceerde en nog van kracht zijnde algemene verordeningen¹⁶. Het spreekt voor zich dat de inhoud van dit ‘Staatsblad’ dient te worden getoetst aan de inhoud van de Conventie van Den Haag. Er kan worden aangenomen dat Duitsland, die de Haagse Conventie mede had ondertekend, zal gepoogd hebben om daarmee formeel in orde te zijn. In hoeverre dit daadwerkelijk ook het geval was moet door verder onderzoek worden nagegaan.

3.2. Gemeentelijke en stedelijke archieven

Om een meer accuraat beeld te vormen van de impact van de Duitse verordeningen en bevelen in de *Etappe* Kortrijk, kunnen de gemeentearchieven van de omliggende plattelandsgemeenten interessante informatie verschaffen. Er kan worden aangenomen dat de impact van de Duitse oorlogsorganisatie proportioneel was aan de grootte van de lokale entiteit, al is dat uiteraard geen certitude. In deze studie werd gekozen voor de gemeente

¹³ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 1, Bekanntmachung, 2 augustus 1915

¹⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 1, Verordnung 1, 2 augustus 1915

¹⁵ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 7, Verordnung 53, 17 september 1915

¹⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2

Tiegem en haar omgeving. Zij vormt het prototype van een toenmalige plattelandsgemeente.

Het stadsarchief van Kortrijk is interessant om na te gaan hoe de situatie in een *Kommandanturstad* was. Het Kortrijkse Stadsarchief bevat echter de archivalia van vóór 1920 niet meer. Deze bevinden zich in het Kortrijkse rijksarchief. Vooral de briefwisseling zal van naderbij worden bekeken. De uitgaande briefwisseling die tijdens de oorlog werd verstuurd, werd in een tiental boeken ingebonden. Spijtig genoeg ontbreken de brieven van april tot juni 1917, en die van januari tot maart 1918 om de reeks compleet te maken. Aangezien de inventarisnummers opeenvolgend zijn, kan worden aangenomen dat de verdwenen stukken werden ontvreemd of vernietigd vooraleer ze werden neergelegd bij het rijksarchief. Niettemin is het Kortrijkse Stadsarchief een niet te versmaden archief ondermeer wegens de uitgebreide collectie Duitse aanplakbiljetten, die tevens in de Kortrijkse Bewaarbibliotheek kunnen worden geconsulteerd. De bewaarbibliotheek is een afdeling van de openbare bibliotheek Kortrijk.

Daar zij als hoofdkwartier ingericht waren voor en door de Duitse organisatorische machine in het *Etappengebiet*, zijn de stadsarchieven van Tielt en Gent van groot belang. De gemeenteraadsnotulen, maar vooral de briefwisseling maken duidelijk hoe snel de Duitse opmars verliep en hoe goed de lokale overheden de verordeningen opvolgden. Verder zal door toetsing aan het toenmalig bestaande oorlogsrecht en het *Verordnungsblatt* blijken of en hoe en in welke mate de Duitse bezetter erin slaagde de verdragsrechtelijk opgelegde plichten na te leven.

3.3. Provinciale archieven

De archieven van de provinciale besturen van Oost- en West-Vlaanderen dienen eveneens te worden geconsulteerd, daar het *Etappengebiet* zich over beide provincies uitstreckte.

Het archief van de provincie Oost-Vlaanderen is echter verspreid over drie instellingen, met name de rijksarchieven van Beveren en Gent en de provinciale archiefdienst van Oost-Vlaanderen. Deze laatste bewaart de archieven die tijdens de twintigste eeuw werden gevormd. Toch dient te worden opgemerkt dat de archieven met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog nog niet degelijk geïnventariseerd werden.

Voor het archief van de provincie West-Vlaanderen kunnen voor deze studie alle benodigde bescheiden in het provinciaal archief worden teruggevonden.

In het archief dat door deze instanties werd geproduceerd werd uiteenlopende informatie gevonden. De provincie bleef tijdens de Duitse bezetting haar functies behouden. Zo werden dossiers over het gedrag van de gemeentelijke administratie en het politiek personeel teruggevonden. Het provinciaal archief bevat ook stukken over de ordehandhaving. Tijdens de oorlogsjaren werden de provinciale bestuursmemorialen zonder oponthoud gepubliceerd.

3.4.Rijksarchieven

Het Algemeen Rijksarchief bevat belangrijk archiefmateriaal over de Eerste Wereldoorlog. Alle bescheiden werden gegroepeerd in de zogenaamde ‘Oorlogsarchieven’. Dit fonds omvat Duitse archieven, die helaas grotendeels sinds WOII spoorloos verdwenen zijn, en Belgische archieven die zowel in het binnen- als het buitenland werden gevormd¹⁷.

Voorts herbergen de rijksarchieven van Gent, Brugge en Kortrijk andere nuttige bruikbare archieven, alsook het rijksarchief van Beveren, dat als hulpdepot voor 19de- en 20ste-eeuwse archieven van archiefvormers uit de provincies West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Vlaams-Brabant dient.

3.5.Kerkelijke archieven

Kardinaal Mercier wou een algemeen werk schrijven over de rol van de Belgische kerk tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarvoor riep hij de bisschoppen bijeen, die op hun beurt de lokale geestelijken verzochten om schriftelijk verslag uit te brengen over de oorlogsgebeurtenissen in hun parochie. Alle respondenten dienden te antwoorden aan de hand van een uniforme enquête¹⁸. Deze archivalia werden slechts gedeeltelijk gepubliceerd. De kwaliteit en omvang van deze rapporten zijn verschillend, en hoewel ze religieus van inslag zijn, kunnen ze informatie prijsgeven die belangrijke nuances in de

¹⁷ J. ART & E. VANHAUTE (red.), Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw, Gent, Mens & Cultuur Uitgevers, 2003, p. 396

¹⁸ F. CLAEYS BOUUAERT, Le diocèse de Gand pendant la première occupation allemande 1914-1918, Brussel, l'édition universelle, 1949, p.vii

gedragingen van het beleid kunnen leggen. Deze archieven zijn te raadplegen in het bisschoppelijk archief. In het bisdom Gent werd een verzamelwerk van deze verslagen uitgegeven in 1949.

3.6. Het Koninklijk Legermuseum

Wanneer een historische studie wordt geschreven omtrent één der wereldoorlogen, mag niet worden voorbijgegaan aan de archivalia die het Koninklijk Legermuseum bijhoudt. Naast de vele private archieven bevat het ook materiaal van openbare instellingen. Het is immers haar wettelijke opdracht om alle archieven ouder dan vijftig jaar en geproduceerd door het Ministerie van Landsverdediging te bewaren. De archieven die reeds werden geïnventariseerd, werden gepubliceerd in de zogenaamde ‘Blauwe reeks’.

3.7. SOMA

Het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij is een instelling van het federaal wetenschapsbeleid die documentatie bijeenbrengt en onderzoek verricht over de oorlogen en conflicten van de twintigste eeuw en de weerslag daarvan op België.

Het SOMA beschikt over een grote bibliotheek waar menig boek over de Eerste en Tweede Wereldoorlog kan worden geraadpleegd.

Een andere troef van het SOMA is haar volledig vrij consulteerbare “*Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*” op de website. Dat levert een enorm potentieel aan bronnen op. Evenwel dient te worden opgemerkt dat de meeste werken die zich in het SOMA bevinden, handelen over de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog.

HOOFDSTUK I: HET GEWAPEND CONFLICT

1. Aanloop naar de Grote Oorlog

1.1. België: een bufferstaat

Na het opvoeren van “*La Mulette de Portici*” eind augustus 1830 ontstond in de Zuidelijke Nederlanden, dat sinds de val van Napoleon onder Nederlands bewind stond, een patriottistische golf waarop de Nederlandse koning Willem I geen afdoend antwoord wist. Op 4 oktober 1830 werd de Belgische onafhankelijkheid uitgeroepen, waardoor de Europese orde, zoals die werd gecreëerd na het Congres van Wenen, op de helling kwam te staan. Uiteindelijk werd de Belgische neutraliteit in juli 1831 gegarandeerd door Frankrijk, Rusland, Pruisen, Oostenrijk en Engeland¹⁹. Met het Verdrag van Londen uit 1839 werd het internationaal statuut van België definitief geregeld. In ruil voor erkenning door de Europese mogendheden had België toen afstand moeten doen van enkele delen van zijn grondgebied. Deze mogendheden waarborgden de onschendbaarheid van het Belgische territorium, maar legden het land een eeuwigdurende neutraliteit op²⁰. Onder deze voorwaarden werd gepoogd het sacrosancte evenwicht tussen de Europese grootmachten te bewaren.

De Belgische onafhankelijkheid werd echter herhaaldelijk bedreigd. Het eenmakingsproces van buurland Duitsland raakte voltooid, terwijl de Franse keizer Napoleon III zeer expansionistisch georiënteerd was. Reeds in de jaren 1860 groeide de vrees dat België als stootkussen zou dienen in een Frans-Duitse oorlog, waarop het concept van ‘gewapende neutraliteit’ werd ingevoerd. België versterkte zichzelf defensief met fortengordels rond Antwerpen en Luik, ontworpen door militair architect Brialmont²¹. Voorts werden forten gebouwd in Namen en in Huy. Tussen de forten van Antwerpen en Luik werd in Diest eveneens een vesting ingeplant²². Ondanks de sluimerende dreiging van een oorlog, voelden de Belgen zich in 1914 even neutraal als de Zwitsers vandaag. Niemand dacht dat die neutraliteit en onschendbaarheid zouden worden vertrapt. De verkiezingen van mei 1914 stonden zelfs in het teken van demilitarisatie. Bepaalde mensen geloofden dat

¹⁹ F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 14

²⁰ Merk op dat het Pruisen was die borg stond voor de bescherming van de Belgische neutraliteit. Deze verbintenis werd expliciet door het Duitse keizerrijk overgenomen.

²¹ J. BLOM & E. LAMBERT (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, HB Uitgevers, 2001, p. 266

²² S. WILKINSON, *August 1914, the coming of the war*, London, Oxford University Press, s.d., p. 42

oorlogen tot het verleden behoorden aangezien de vredesverdragen van Den Haag en andere internationale overeenkomsten oorlog uitsloten of althans tot een minimum probeerden te herleiden²³. Bijgevolg was de Belgische mobilisatie eind juli 1914 volgens velen slechts een paradetocht, want “*daar is onze heilige onschendbare onafhankelijkheid, onze neutraliteit die ons vrijwaart voor de oorlog*”²⁴.

1.2. De Conventies van Den Haag

De Conventies van Den Haag werden bij de eeuwwisseling opgesteld en vormden de codificatie van het toenmalige oorlogsrecht.

Oorlogsrecht werd vaak omschreven als ‘volkerenrecht’: het was immers het enige wijd erkende internationale recht tussen verschillende natiestaten. Toch zou zijn belang niet beperkt blijven tot de loutere oorlogsvoering: tijdens zijn langdurige evolutie in de 19de en 20ste eeuw vormde het de katalysator van een uitgebreider proces dat in 1948 zou uitmonden in de Conventie voor de Rechten van de Mens²⁵.

Het oorlogsrecht is één van de oudste in het internationale recht, daar het immers in beginsel een conflict tussen natiestaten regelt. Het was dan ook één van de eerste regelgevingen die werden gecodificeerd. Een onderscheid wordt gemaakt tussen legitimiteit van gewapende activiteiten (*ius ad bellum*) en het toepasselijke recht tijdens gewapende conflicten (*ius in bello*). Vooral dat laatste zal van belang zijn in deze verhandeling. Oorspronkelijk werd dit het oorlogsrecht genoemd, later het recht van gewapende conflicten. Recentelijk wordt de voorkeur gegeven aan de term internationaal humanitair recht²⁶. Er dient echter te worden opgemerkt dat het oorlogsrecht meer dan andere takken van het internationaal recht bepaald wordt door politieke, sociale, etnische en economische factoren.

Het *ius in bello* ontwikkelde zich in het midden van de negentiende eeuw. In 1864 werd er in een eerste Conventie van Génève paal en perk gesteld aan de abominabele toestanden

²³ F.H. GRIMAUTY, *Six mois de guerre en Belgique*, par un soldat Belge, Parijs, Librairie académique Perrin et Cie, 1915, p. 7

²⁴ S. STREUVELS, *In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918*, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 48

²⁵ R. VERWAEST, *Oorlogsrecht en mensenrechten tijdens de Wereldoorlogen*, (bron: http://www.cegesoma.be/cms/index_nl.php?article=1039&pag0nbr=22&pagofs=8)

²⁶ M. SHAW, *International law*, sixth edition, Cambridge, University Press, 2008, p. 1167

waarin gewonde soldaten veelal verkeerden. Vier jaar later werd met de Verklaring van Sint-Petersburg een verbod bekomen op het gebruik van kleine explosieven. Uiteindelijk werd het toenmalige oorlogsrecht gecodificeerd tijdens de Vredesconferenties van Den Haag uit 1899 en 1907. Tijdens deze conferenties werden vele conventies aangenomen die nog steeds de basis vormen voor het huidige humanitaire recht²⁷. Er dient te worden opgemerkt dat de bescherming van de burgerbevolking tijdens een gewapend conflict in die tijd blijkbaar nog geen prioriteit was voor de hoogwaardigheidsbekleders. De juridische basis voor de burgerbescherming werd pas gelegd in drie verdragen die tussen 1907 en 1977 tot stand kwamen²⁸.

1.2.1. De Eerste Conventie van Den Haag

De eerste conferentie kwam er in 1899 op initiatief van de Russische tsaar Nicolas II om met de “*most effective means of ensuring to all peoples the benefits of a real and lasting peace, and above all of limiting the progressive development of existing armaments*”. De tsaristische circulaire werd echter door de Europese grootmachten argwanend benaderd²⁹. Wilhelm II, de toenmalige Duitse keizer en neef van de Russische tsaar, die sinds 1888 op de troon zat, zag in het voorstel een aantasting van zijn macht³⁰. *Der Kaiser* was een militarist, en bouwde sinds zijn troonsbestijging het Duitse leger en de Duitse vloot uit tot één der machtigste ter wereld. Hij verwees Otto von Bismarck, *der Eiserne Kanzler*, die de éénmaking van Duitsland door diplomatieke kunde had verwezenlijkt naar af, maar verloor daardoor een scherpziend oog, waardoor hij in een opeenvolging van conflicten verzeilde. Bismarcks stelregel “*Blijf vrienden met Rusland*” en het Russisch Verdrag had Wilhelm II tegelijk met zijn IJzeren Kanselier overboord gegooid³¹. Er kwam geen overeenstemming omtrent de oorspronkelijk vooropgestelde beperking van de bewapening noch omtrent het voorstel om de komende vijf jaar de uitgaven voor militaire doeleinden niet te verhogen.

Toch werden een drietal overeenkomsten bereikt, namelijk:

²⁷ M. SHAW, *International law*, sixth edition, Cambridge, University Press, 2008, p. 1168-1169

²⁸ F. THOMAS & B. CUVELIER, *Inleiding tot het humanitair recht*, Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1990, p. 55

²⁹ M. ROBINSON, *Arbitration and the Hague peace conferences, 1899 and 1907*, s.l., 1936, p. 20

³⁰ M. ROBINSON, *Arbitration and the Hague peace conferences, 1899 and 1907*, s.l., 1936, p. 24

³¹ B. TUCHMAN, *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*, Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2000, p. 17

1. De Conventie van Genève van 1864 met betrekking tot de oorlog op het land werd uitgebreid tot de oorlog op zee.
2. Er kwam een algemeen verbod op het gebruik van dumdkogels³² en gasbommen. Er mochten geen projectielen meer uit luchtvaartuigen worden geworpen.
3. In Den Haag werd een permanent gerechtshof opgericht, dat alleen maar kon samenkomen op verzoek van de betrokken partijen, om de internationale conflicten op te lossen³³.

1.2.2. De Tweede Conventie van Den Haag

Onder impuls van de VS, nodigde de tsaar de staten opnieuw uit voor een tweede conferentie in Den Haag. Met betrekking tot een afbouw van de bewapening kwamen de partijen weerom niet tot een akkoord. Dat lag zowel aan de moeilijkheid van de materie, als aan de verschillende opvattingen en belangen van de grootmachten. Uiteindelijk kwam er toch een Tweede Haagse Conventie tot stand na de ondertekening ervan op 18 oktober 1907. Ze bestond in feite uit meerdere deelconventies. De belangrijkste was de vierde deelconventie “*nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land*”. Hierin werd het statuut van een door een vreemd leger bezet land geregeld en werden daarnaast de rechten, de plichten en de grenzen van de bezettende macht vastgelegd. Artikel 42 poneerde dat “*territory is considered occupied when it is actually placed under the authority of the hostile army. The occupation extends only to the territory where such authority has been established and can be exercised*”. De bezetting van een vijandelijk gebied of een deel ervan was een puur feitelijke situatie, geen rechtshandeling. De bezetting moest effectief zijn, ze kon dus niet worden verklaard. Toch was het niet vereist dat elke gemeente een militair bestuur had, het volstond dat het gebied op zijn geheel in de macht van het

³² In een verklaring van 29 juli 1899 tot stand gekomen op de Eerste Haagse Vredesconferentie werden dumdkogels omschreven als: “Kogels die zich gemakkelijk in het menselijk lichaam uitzetten of zich platdrukken, zoals kogels met een harde mantel die de kern niet geheel omgeeft of die van insnijdingen is voorzien”. De kogels hebben de eigenschap om grote gapende wonden te slaan en beenderen te versplinteren. De naam is ontleend aan de fabriek Dum Dum nabij Calcutta, waar zij in 1895 voor het eerst werden gemaakt.

³³ X., Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 39

bezettende leger was³⁴. Bijgevolg konden de binnenvallende Duitsers, gezien de niet ingenomen Belgische gebieden achter de IJzer, geen aanspraak maken op de controle van het ganse Belgische grondgebied, hoewel het grotendeels was veroverd. De bezetter was verantwoordelijk voor de ordehandhaving en moest zo goed mogelijk bijdragen tot een herstel van het publieke leven dat door de gevechten verstoord of onderbroken werd en daarbij de vigerende wetten in het bezette land respecteren, behalve als dat volledig onmogelijk was³⁵. De daarop volgende artikels beschreven gedetailleerder hoever de macht van de bezettende mogendheid kon reiken, zoals op het vlak van het innen van belastingen, een verbod op plundering enz. De bezettende macht diende de familiale orde en rechten te respecteren, evenals het leven van personen, het privébezit en de religieuze beleving van de bevolking. Verder werd bepaald dat privébezit niet kon worden geconfisqueerd³⁶. De bezettende macht was de beheerder en de vruchtgebruiker van publieke gebouwen, vastgoed, en bossen in het bezette land en diende deze te vrijwaren en te beheren volgens de regels van het vruchtgebruik. Het laatste artikel van deze deelconventie bepaalde dat *“the property of municipalities, that of institutions dedicated to religion, charity and education, the arts and sciences, even when State property, shall be treated as private property. All seizure of, destruction or willful damage done to institutions of this character, historic monuments, works of art and science, is forbidden, and should be made the subject of legal proceedings”*³⁷. Al deze mooie voornemens ten spijt, zou in de loop van de oorlogsgebeurtenissen blijken dat het verdrag niets meer was dan een blad papier, of zoals Streuvels schreef: *“Wat zou er nu eigenlijk nog overblijven van het zo ernstig en hoog uitgeroepen “Volkerenrecht”?! als men alleen nog het “Recht van de sterkste” gelden ziet*³⁸.

Als de bezetter zich engageerde om deze regels toe te passen, moest hij kunnen rekenen op een bevolking en nationale functionarissen die zich ‘correct’ gedroegen. In de Conventie van Den Haag was er geen plaats voor het burgerlijk verzet. Verzet en vechten was immers alleen een militaire aangelegenheid. Deze correcte houding kende echter ook grenzen, daar de bevolking van het bezette gebied niet mocht gedwongen worden om trouw te zweren

³⁴ P. LABAND, Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 3

³⁵ Art. 43 Conventie van Den Haag, IV, 1907

³⁶ Art. 46 Conventie van Den Haag, IV, 1907

³⁷ Art. 56 Conventie van Den Haag, IV, 1907

³⁸ S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 509

aan de bezettende macht³⁹. De nieuw aangestelde Gouverneur-Generaal von der Goltz verwachtte van geen enkele Belg om zijn patriottistische gevoelens opzij te zetten, maar hij verwachtte “*eene verstandige onderwerping en eene volledige gehoorzaamheid tegenover de bevelen van het Generaal Gouvernement*”. In het bijzonder werd dit verzoek gericht tot alle ambtenaren van zowel de nationale als de lokale overheden⁴⁰. Dit bleef echter bij mooie woorden. Vanaf 31 december 1914 kwam er toch een “*verbod van den duitischen Gouverneurgeneraal voortaan strikjes met de belgische kleuren te verkoopen, de portretten van onze vorsten tentoon te stellen alsmede elk vaderlandsch kenteeken te dragen*”⁴¹. Het werd de Belgen verboden om de verjaardag van koning Albert I⁴² of de nationale feestdag te vieren. Aan de gemeentehuizen werd de Belgische vlag omgeruild voor de Duitse. In het Kortrijkse werd op 10 juni 1915 verordend dat “*kenteekens met de nationale kleuren der Staten, die zich in oorlog bevinden met het Duitse rijk, mogen noch verkocht, noch tekoopgesteld, noch in vooruitkomenden vorm gedragen worden*”. De nationale hymnes mochten evenmin worden gezongen en dat op straffe van een boete tot 3000 mark of één jaar gevangenisstraf⁴³.

De Vijfde Deelconventie regelde de rechten en plichten van neutrale staten. België was sinds zijn ontstaan een neutrale staat. Die neutraliteit werd verzekerd door de ondertekenaars van het Verdrag van Londen van 1839. De eerste twee artikelen van die deelconventie waren duidelijk: het grondgebied van een neutrale staat is onschendbaar, en geen enkele andere staat mocht troepenverplaatsingen of oorlogsbevoorrading laten plaatsvinden over neutraal grondgebied⁴⁴.

1.3. Oorzaken van de Grote Oorlog

Over de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog is reeds veel inkt gevloeid. Het is natuurlijk de vraag of het überhaupt wel mogelijk is om een gebeuren of uiting steeds ondubbelzinnig als oorzaak van een ander gebeuren te bestempelen, alswel of het mogelijk is alle oorzaken van een bepaald feit te achterhalen. Het is immers niet zo dat de optelsom van de

³⁹ Art. 45 Conventie van Den Haag, IV, 1907

⁴⁰ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung nr. 1.2, 5 september 1914

⁴¹ L. STYNEN & S. VAN PETEGHEM (ed.), In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, 1999, p. 127

⁴² RAK, MSAK, 4659, fo. 140

⁴³ RAK, MSAK, 4659, fo. 228

⁴⁴ Artt. 1 & 2 Conventie van Den Haag, V, 1907

achterhaalbare omstandigheden ervoor zorgt dat een conflict van die omvang sowieso moet uitbreken, terwijl er toch niet aan kan voorbij worden gegaan dat ze stuk voor stuk de escalatie van het probleem in de hand hebben gewerkt. Hieronder volgen enkele van de meest aangehaalde oorzaken. Het behoort echter niet tot de bedoeling van dit werk om er uitgebreid op in te gaan.

1.3.1. Politieke oorzaken

De Europese grootmachten van weleer, Frankrijk en Groot-Brittannië, kregen er in die periode een te duchten concurrent bij, met name Duitsland. De eenmaking ervan door Bismarck getuigde van een knap staaltje diplomatie. De Duitse eenheid was een feit na de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871. Ondanks Bismarcks tegenkanting, werd na het tekenen van de Vrede van Versailles in 1871, Elzas-Lotharingen bij het Duitse Rijk geannexeerd. De kanselier beschouwde het gebied als de achillespees van het keizerrijk⁴⁵. De Franse revanchegedachte was zo sterk dat de Duitse kanselier ze niet kon negeren. Om Frankrijk te isoleren besloot Bismarck in 1873 de Driekeizersbond met Rusland en Oostenrijk-Hongarije, ook wel de Donaumonarchie genoemd, aan te gaan. De drie partijen maakten de afspraak dat geen van de ondertekenaars een bondgenootschap met andere naties zou sluiten. Deze overeenkomst zorgde immers niet alleen voor een betere positie van Duitsland, ook de andere partijen hadden baat bij dit verdrag. De Russen wilden via deze overeenkomst een grotere invloed in de Balkan verkrijgen, terwijl de Donaumonarchie met Duitse hulp haar invloed probeerde stationair te houden⁴⁶. Bismarck wist Frankrijk tot zijn roemloze ontslag in 1890 te bedwingen. Het aantreden van Wilhelm II als keizer van Duitsland vanaf 1888, maakte het Bismarck onmogelijk nog verder naar behoren als rijkskanselier te functioneren.

Door het afdanken van Bismarck en zijn diplomatie zette Wilhelm II langzaamaan koers naar een opeenstapeling van conflicten. Daarmee hoopte *der Kaiser* de Duitse invloed in de Balkan en het Midden-Oosten uit te breiden. Het niet verlengen van de Driekeizersbond zorgde ervoor dat Frankrijk uit zijn isolement kon treden. De Fransen sloten een

⁴⁵ B. TUCHMAN, *De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914*, Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2000, p. 42

⁴⁶ L. LAITEM, *Van Verlichting tot Wereldoorlog, het cultuuroptimisme van het burgerlijke tijdperk*, Uitgeverij Pelckmans, Kapellen, p. 192

overeenkomst met de Russen en investeerden in de Russische industrie en Transsiberische spoorweg. In 1893 resulteerde dit zelfs in een militair verdrag: het Frans-Russisch verbond, waarbij bepaald werd dat als één van de twee ondertekenaars door Duitsland zou worden aangevallen, de andere zijn partner onmiddellijk te hulp zou schieten.

Ondertussen verbraken de Britten hun '*splendid isolation*'. Het Britse rijk werd immers bedreigd door de expansie van Rusland naar Indië toe, en de Franse expansie in Afrika. De Britten zochten eerst toenadering tot Berlijn, maar stuitten daar op een weigering tot samenwerking. De Duitse keizer verdubbelde zijn ijver om een grote oorlogsvloot uit te bouwen, tot groot ongenoegen van Groot-Brittannië dat dan toch maar naar een overeenkomst met Frankrijk, de eeuwige rivaal op het continent, zocht. In 1904 werden in de Entente Cordiale alle koloniale geschillen tussen de Fransen en de Britten opgelost, en drie jaar later kwam er een gelijksoortig akkoord tussen Groot-Brittannië en Rusland. De drie landen verenigden zich in de Triple Entente, waardoor Duitsland zich, ingesloten tussen Rusland en Frankrijk, bedreigd voelde.

Der Kaiser liet tot tweemaal toe zijn aanspraken gelden op Agadir, een Marokkaanse kuststad die van strategisch belang was en waar voorlopig de Fransen het nog voor het zeggen hadden. Onder meer uit deze schermutseling kon worden opgemaakt dat Frankrijk en Duitsland weer slaags zouden raken. Tijdens de 'Marokkocrisis' werden verregaande afspraken gemaakt tussen de Britse militaire attaché te Brussel, Barnardiston, en de Belgische generale stafchef Ducarne, met medeweten van het Belgische Oorlogsministerie, en dit om een Brits expeditiekorps toe te laten op het Belgische grondgebied. Op die manier kon erop worden toegezien dat indien er opnieuw een Frans-Duitse oorlog zou uitbreken, de Belgische grenzen gevrijwaard bleven⁴⁷. Zowel in Duitsland als in Frankrijk werden maatregelen genomen om de dienstplicht te verlengen⁴⁸ en in de literatuur werd de nationale strijdlust aangewakkerd⁴⁹.

⁴⁷ F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 12

⁴⁸ X., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939*, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 41-58

⁴⁹ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 43

1.3.2. Economische oorzaken

Ondanks het feit dat de Duitse regio in vergelijking met Engeland en België pas laat de stap naar industrialisering had gezet, wist het land op een halve eeuw tijd zijn Europese concurrenten naar de kroon te steken. Op het eind van de negentiende eeuw was Duitsland, samen met de Verenigde Staten uitgegroeid tot een nieuwe ster aan het economische firmament. Hun succes was te danken aan de protectionistische maatregelen die hen beschermden tegen de economische recessie die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw voordeed. Bovendien beschikten de nieuwkomers over de modernste technologieën. Het Victoriaanse Groot-Brittannië kon door haar groot imperium niet protectionistisch handelen. Ze had immers nood aan een grote afzetmarkt, waardoor het tijdens de economische crisis van de jaren 1870 haar economische leidersplaats diende over te laten aan de VS en Duitsland, iets wat de Britten moeilijk konden verteren. De handelsbetrekkingen tussen Duitsland en die andere continentale economische reus België werden op het eind van de eeuw door middel van handelsverdragen geïntensifieerd. Er waren Duitse investeerders in de Belgische industrie, en in de haven van Antwerpen vestigden zich steeds meer Duitse *Kaufleuten* en *Handelsgesellschaften* die de Britse invloed lieten verschrompelen⁵⁰.

1.3.3. Ideologische oorzaken

a. *Het nationalisme en imperialisme*

In het negentiende eeuwse Europa leefden er sterke nationalistische en imperialistische stromingen. Elke politieke leider poogde de eenheid tussen het volk en de staat te bewerkstelligen en te consolideren. Het geschiedenisonderricht en de pers dienden aan te sturen op een blinde verering van de eigen natie. Op deze wijze werd een afkeer ten aanzien van buurvolkeren gecreëerd. Zij die de nationalistische ideeën niet volgden, werden als landverraders bestempeld⁵¹. In de Balkan zorgde het stijgende nationalisme ervoor dat de vele etnische groepen zich tegen de overheersing van de Habsburgers gingen afzetten. Vooral de Serviërs wilden zich losscheuren van het Habsburgse Rijk. Ze waren er in 1908 in geslaagd een zekere vorm van autonomie te verwerven, dit tot ongenoegen van

⁵⁰ F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 10-11

⁵¹ M. DELMOTTE, "De Gaverstreke in de Ban van de Eerste Wereldoorlog", *7de Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring De Gaverstreke* 1979, p. 26

de Oostenrijkse keizer. Voorts bleef het Balkangebied een twistappel voor de Russen en de Turken. De macht van het Ottomaanse Rijk was echter toen al uitgeblust, waardoor het slechts een kwestie van tijd was vooraleer het rijk zou verdwijnen. Eind 1913 vierde de autonomiegedachte hoogtij in de Balkan, en dat uitte zich in een reeks van terroristische aanslagen en guerrilla-acties, onder meer in Bosnië. Deze onlusten werden in Servië met nauwelijks verholten vreugde bekeken. Moskou, dat zich opwierp als beschermer van de Slavische volkeren, keek met belangstelling toe, terwijl de Oostenrijkse overheden de Serviërs aansprakelijk stelden voor alle onrust in het Balkangebied. Daarenboven was Oostenrijk begeistert om het afgescheurde gebied terug te annexeren, alleen zocht het een aanleiding om toe te slaan. Die aanleiding zou hen op 28 juni 1914 worden aangeboden.

Het imperialisme groeide voort uit de morele, politieke en economische krachten van bepaalde naties in de periode 1880-1914. Het ging vooral uit van Europese mogendheden om in vreemde landen te heersen en ze economisch ten nutte te maken⁵². Duitsland wou zijn positie verzilveren door een koloniale uitbreiding. Deze zoektocht zou echter niet van een leien dakje lopen, daar de wereld en vooral de winstgevende gebieden reeds volledig verdeeld waren onder de toenmalige Europese grootmachten: Frankrijk en Groot-Brittannië.

Bovendien wou Groot-Brittannië het Suez-kanaal, dat de afstand met de Indische kolonie aanzienlijk verkortte, beschermen tegen ondermeer Rusland, dat sinds jaar en dag op zoek was naar een manier om een vrije doorgang tot de Middellandse-Zee te verkrijgen via de Bosporus, die in Turkse handen was.

De Britse economie sputterde en haar militaire suprematie was niet meer van die aard dat overal in Europa de *Pax Britannica* kon worden opgelegd⁵³. Elke natie investeerde in de uitbouw van een sterk staand leger. België bleef een kleine legermacht behouden, en zou pas in 1909 het systeem van de loting afschaffen en vervangen door de persoonlijke

⁵² X., Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 28

⁵³ De Pax Britannica is afgeleid van de Pax Romana. Het was een periode van relatieve vrede in het negentiende-eeuwse Europa. Het Britse Rijk controleerde de belangrijkste handelsroutes en was als zeemacht ongenaakbaar. Groot-Brittannië slaagde er in die machtspositie te houden bij gebrek aan een sterke continentale staat. Ondermeer door de economische crisis die tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw uitbrak, brokkelde de macht van het *British Empire* af.

dienstplicht van één zoon per gezin. Bij de wet van 30 augustus 1913 werd de algemene dienstplicht, zij het te laat om een aanval af te wenden, ingevoerd⁵⁴.

b. Het militarisme en het von Schlieffenplan

België was -en is nog steeds- een buffer op de grens tussen de Germaanse en Romaanse wereld. De Belgische generale staf bekeek de ontwikkelingen van de Europese alliantievorming met argusogen. Er bestond weinig vertrouwen dat de neutraliteit van België in geval van een militaire ontplooiing van de grootmachten een herhaling van het ‘Wonder van 1870’ zou kunnen bewerkstelligen⁵⁵. De vraag was eigenlijk van welke kant de dreiging het grootste was. Ondanks de goede economische en culturele betrekkingen met Duitsland, bleek uit de gesprekken tussen Ducarne en Barnardiston dat het gevaar uit het oosten werd verwacht. Deze angst werd bevestigd nadat in januari 1909 in het tijdschrift “*Deutsche Revue*” een artikel verscheen van von Schlieffen waarin de kansen op een algemene oorlog hoog werden ingeschat en dat Frankrijk, in geval van een Duitse inval, er rekening mee hield dat België als een sas voor het Duitse leger zou worden aangewend⁵⁶. Dit was het zogenaamde von Schlieffenplan, dat inhield dat een inval in het neutrale buurland noodzakelijk was. De schending van de neutraliteit van België, het Groothertogdom Luxemburg en -in het oorspronkelijke plan- ook Nederland hield politieke, juridische en morele gevolgen in. De neutraliteitsschending was een noodzaak en zolang er geen andere mogelijkheid was waren die moeilijkheden voor lief te nemen. Frankrijk zou misschien niet zoveel respect jegens de neutrale staten aan de dag leggen⁵⁷. Het plan werd opgesteld door Alfred von Schlieffen, het hoofd van de Duitse generale staf tussen 1891 en 1905 en werd ingegeven door de Duitse vrees dat Frankrijk, indien het weer tot een gewapend conflict zou komen, als eerste zou aanvallen. Er bestonden immers Franse oorlogsplannen tegen Duitsland, beter bekend onder de namen Plan XIV en Plan XV⁵⁸. De Fransen konden binnen twee à drie weken volledig operationeel zijn, terwijl het Duitse leger vier weken nodig zou hebben. Het Franse leger zou zich over Luxemburgs en

⁵⁴ Grote Winkler Prins encyclopedie in 26 delen, Deel 7: criminologie-Duitsland, Amsterdam, Elsevier, 1990, p. 346

⁵⁵ Het “Wonder van 1870” betreft het feit dat de Belgische neutraliteit niet geschonden werd door Duitse of Franse troepen tijdens de Frans-Duitse oorlog

⁵⁶ F. WENDE, Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 12

⁵⁷ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegene verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 52

⁵⁸ Het uiteindelijke aanvalsplan werd opgesteld door Foch en was bekend onder de naam Plan XVII

Belgisch grondgebied verplaatsen rond de Duitse forten van Thionville en Metz⁵⁹. Indien deze aanval zich zou voordoen, moesten de centrale Duitse legers (*III.*, *IV.* en *V. Armee*) zich laten aanvallen, terwijl de twee legers (*I.* en *II. Armee*) aan de rechterflank en het Zesde Leger aan de linkerflank de Fransen in een *Zangenangriff* namen. De rechterflank speelde een cruciale rol en moest daarom heel sterk staan om zo ver mogelijk naar het Westen uit te wijken. Von Schlieffen was er zich van bewust dat dit niet mogelijk was zonder de neutraliteit van België en Luxemburg te schaden⁶⁰. In 1912 schreef hij in een memorandum dat België toch niet als een neutraal land kon worden beschouwd, gezien het feit dat vestingen werden gebouwd om te voorkomen dat Duitsland zou binnenvallen, terwijl de grenzen met Frankrijk open en onbewaakt bleven⁶¹.

Er was echter ook de optie dat het Franse leger niet zou aanvallen, waarop von Schlieffen poneerde dat de Duitsers een oorlog zouden moeten starten met Frankrijk. Door één grote draaibeweging, met als draaipunt Metz, zou naar het zuiden gezwenkt worden om het Franse leger tegen de Moezelvestigingen, het Juragebergte en de Zwitserse grens te verpletteren. Aangezien de Frans-Duitse grens door enorme fortificaties zo goed als afgesloten was, was doorgang over Nederlands, Belgisch en Luxemburgs grondgebied essentieel⁶². De opvolger van von Schlieffen, Moltke behield de basisprincipes van het plan al werd Nederland ontzien, omdat het als luchtpijp voor de Duitsers kon dienen indien ze zaken van overzee nodig hadde⁶³. Voor de Belgische generaals was dit een grote opluchting nu hun troepen niet meer in de tang konden worden genomen⁶⁴. Er werd voorzien dat in een periode van zes weken met zeven achtste van de totale Duitse strijdmacht Frankrijk zou worden vernietigd, terwijl het resterende achtste deel Rusland zou tegenhouden tot het gros van het leger naar het oosten zou zijn overgebracht om de tweede vijand te bedwingen. De miljoenen Duitse soldaten hadden ruimte, wegen en spoorlijnen nodig, en deze lagen allen in de laagvlakte van Vlaanderen. België bood

⁵⁹ Thionville, in het Duits Diedenhofen genoemd, werd na de Vrede van Frankfurt, ondermeer samen met Metz en Straatsburg ingelijfd bij het Duitse Rijk en werd de hoofdstad van Duits Lotharingen van 1871 tot 1919.

⁶⁰ R. FOLEY, "The origins of the Schlieffen Plan", *War in History* 2003, 10, p. 225

⁶¹ L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 54

⁶² R. FOLEY, "The origins of the Schlieffen Plan", *War in History* 2003, 10, p. 230

⁶³ F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 14

⁶⁴ M. VAN DEN WIJNGAERT (red.), *België, een land in crisis 1913-1950*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2006, p. 18

immers ruimte voor de omtrekkende beweging, en dat was de uitgelezen manier om een frontale aanval te vermijden⁶⁵.

De politieke bezwaren werden door von Schlieffen en zijn opvolgers weggewuifd. Sinds het einde van de negentiende eeuw ging de internationale gemeenschap er van uit dat een neutraal land, in ruil voor het recht om met rust te worden gelaten, geen enkele oorlogspartij mocht helpen en de eis moest formuleren dat iedereen zijn grenzen respecteerde. Een Brits werk stelde dat het verlenen van doortocht met het enige en evidente doel om aan te vallen verboden is. Bovendien werd van een neutrale staat verwacht dat deze behoorlijke maatregelen nam om schending te voorkomen, zoniet werd de staat bestempeld als een actieve overtreder en zou het ook gehouden zijn tot schadevergoeding. De Vijfde Haagse deelconventie van 1907 volgde die traditie. Neutraal grondgebied was onschendbaar, terwijl neutrale staten de doortocht moesten verbieden en geen vijandige daad stelden indien zij een aanval afweerden. Nergens in die Vijfde Conventie stond er dat een neutrale of oorlogsvoerende natie zich kon beroepen op het nood-breekt-wet-principe. Het Duitse handboek "*Kriegsbrauch im Landkriege*" uit 1902, werd uitgegeven door de Duitse generale staf ter instructie van de Duitse officieren⁶⁶. Het bevatte alle oorlogsgebruiken die cruciaal waren voor een overwinning. Het verbood alleen middelen die niet cruciaal waren en het gaf de bevelhebbers ruime bevoegdheden. De enige –vrijwillig zelfopgelegde– beperkingen waren “nobele overwegingen, christelijke opvattingen, hogere beschaving en overwegingen die tot eigen voordeel strekten”. Oorlogswetten werden door gewoonten en gebruiken bepaald, niet door internationale rechtscodes of humanitaire idealen die “maar al te vaak ontaardden in sentimentaliteit en weekhartigheid” en aldus in tegenspraak waren met de aard en het doel van oorlogsvoering⁶⁷. Zo werd er in geponeerd dat een oorlogsvoerende natie zich moest onthouden van het aanvallen van een neutrale staat zelfs als de noodzaak van een oorlog een dergelijke aanval wenselijk zou maken. Indien een neutrale natie een oorlogspartij doortocht verleende, had de vijand het recht om op neutraal grondgebied strijd te leveren, en daarbij moest een neutrale natie die aan haar verplichtingen verzaakte genoegdoening of

⁶⁵ B. TUCHMAN, De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914, Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2000, p. 29-30

⁶⁶ MORGAN, J.H., The War Book of the German General Staff, being “the usages of war on land” issued by the Great General Staff of the German Army, New York, Macbride, Nast & Company, 1915, p. vii

⁶⁷ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 61

compensatie bieden⁶⁸. De Duitsers achtten dus zelf het doortochtverzoek als onwettig en onredelijk!

Dat zijn slechts enkele van de belangrijkste oorzaken die zorgden voor een groei van ongenoegen tussen de Europese grootmachten onderling. De kleinere natiestaten konden niet veel meer doen dan lijdzaam toekijken hoe de titanenstrijd langzaam evolueerde richting oorlog. Het was enkel wachten op het ontstekingsmechanisme waarmee het kruitvat tot ontploffing zou worden gebracht.

1.4. De aanleiding

Bismarck had voorspeld: “*De een of andere stommiteit in de Balkan zal de eerstvolgende oorlog veroorzaken*”⁶⁹. Deze ‘stommiteit’ greep plaats op 28 juni 1914 in Sarajevo, toen aartshertog Franz-Ferdinand en zijn echtgenote Sophie Chotek er een bezoek brachten om de Oostenrijkse superioriteit te beklemtonen. Die mooie zomerse zondag schouwde het prinsenvaar de Oostenrijkse troepen in de Bosnische hoofdstad en werd daarna bij de burgemeester ontvangen. Op weg naar het stadhuis van Sarajevo werd een eerste aanslag op het koppel gepleegd. Deze mislukte, maar vreemd genoeg werd het bezoek niet afgelast. De boosdoener werd opgepakt. Een halfuur later werd het prinsenvaar dan toch vermoord: doodgeschoten door de Bosnische activistische student Gavrilo Princip⁷⁰. De aanleiding waarop Oostenrijk-Hongarije wachtte, was geschied. Een reden om aan Servië de oorlog te verklaren diende niet langer te worden gezocht⁷¹.

In het zuiden van West-Vlaanderen werden de gronden door de landbouwers bewerkt, terwijl in de steden de bevolking van het prachtige weer in de parken genoot. Niemand leek echt bekommerd om het politieke steekspel dat zich op het internationale vlak afspeelde. Op 29 juni raakte het nieuws van de moord op de Oostenrijkse troonopvolger via de kranten in ons land bekend⁷². De daarop volgende dagen verschenen er weinig

⁶⁸ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 55

⁶⁹ B. TUCHMAN, De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914, Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2000, p. 93

⁷⁰ Princip was lid van de nationalistische Narodna Odbrana-organisatie. Naar aanleiding van de moord werd hij tot twintig jaar veroordeeld, maar hij stierf in gevangenschap te Theresienstadt aan tuberculose. In 1920 werd hij te Sarajevo met grote praal begraven (Grote Winkler Prins encyclopedie in 26 delen, Deel 19:Polynesiërs-Rivoyre, Amsterdam, Elsevier, 1990, p. 141)

⁷¹ L. MACDONALD, 1914: Dagen van hoop, Uitgeverij Manteau, Antwerpen, 2005, p. 24

⁷² Koninklijke Bibliotheek van België, Het Nieuws van den dag, microfilm 538/58

hoopgevende berichten in de pers, doch niet veel mensen in de streek geloofden dat de moord België in een oorlog zou meesleuren. Het was immers in de Balkan dat er oorlog dreigde, niet hier.

Door het fatale schot werd een mechanisme in gang gezet dat niet kon worden gestopt. Het nieuws bracht een schok teweeg in Europa. De Europese publieke opinie schaarde zich aan de kant van Wenen. Rusland, hoewel bondgenoot van de Serviërs, was eveneens verbolgen over de moord.

2. De spierballen rollen: start van de Eerste Wereldoorlog

2.1. Een kettingreactie

De aanslag bood aan Wenen het ideale excuus om over te gaan tot een gewapend conflict met het subversieve Servië. De Oostenrijkse keizer Franz-Jozef I, de oom van Franz-Ferdinand, zocht toenadering tot de Duitse keizer Wilhelm II om steun te krijgen indien hij Servië zou binnenvallen. De kringen rond de Duitse kanselier Bethmann-Hollweg meenden dat een kordaat optreden gepast was, dat een oorlog met Servië een beperkte oorlog zou opleveren en dat het conflict niet zou uitdeinen over Europa⁷³. Eenmaal van de Duitse steun verzekerd, de zogenaamde blanco cheque⁷⁴, stelde Oostenrijk op 23 juli 1914 een ultimatum aan de Servische overheid.

De Oostenrijkers wilden koppen zien rollen. De douaniers die de uitvoerders van de aanslag de grens hadden laten oversteken, moesten zwaar worden gestraft. Hooggeplaatste officieren die volgens het Oostenrijkse onderzoek bij de aanslag betrokken waren, moesten onmiddellijk worden gearresteerd en medeplichtigen aan de samenzwering van 28 juni die zich nog op Servisch grondgebied bevonden, moesten worden opgespoord en voor het gerecht worden gebracht. Maar dat was nog niet alles. Sluw genoeg, en met opzettelijk cynisme, hadden de Oostenrijkers een clause toegevoegd die Servië, in het onwaarschijnlijke geval dat het de overige voorwaarden zou accepteren, in het verkeerde

⁷³ L. FRANÇOIS en R. VAN EENOO, *Geschiedenis van de nieuwste tijden*, Gent, Academia Press, 2001, p. 227

⁷⁴ Op 5 juli 1914 werd graaf Hoyos, in opdracht van de Oostenrijkse minister van Buitenlandse Zaken Berchtold, door Wilhelm II ontvangen. Deze laatste meldde dat Duitsland zijn bondgenoot niet in de steek zou laten, en verwees hem door naar kanselier Bethmann-Hollweg. *Der Kaiser* drong echter aan op een snelle actie omdat de wereld nu onder de indruk was van de gruwelijke moord en dus sympathiseerde met Oostenrijk-Hongarije. De dag erna bevestigde de kanselier per brief dat Duitsland overtuigd was van het gevaar dat zijn bondgenoot liep en zich derhalve volledig achter Oostenrijk-Hongarije opstelde.

keelgat zou schieten. De Oostenrijkers eisten het recht om voet op Servische bodem te zetten, het recht er zelfstandig naspeuringen te verrichten en de vrije hand om subversieve bewegingen de kop in te drukken, met welk middel dan ook. De clause kwam neer op schending van de zwaarbevochten Servische onafhankelijkheid, een eis die zo buitensporig was dat geen enkel land er zou mee hebben ingestemd. Het antwoord van Servië op dit ultimatum was echter geformuleerd in bewoordingen van een zo milde redelijkheid dat het de Oostenrijkers de wind uit de zeilen nam. De Serviërs stemden met zeven van de tien eisen in, waren bereid om over aanpassing van de rest te praten en stelden voor dat de hele kwestie onder internationale arbitrage zou worden geplaatst. Volgens de nerveus geworden Wilhelm II was dat voldoende om “*iedere reden tot oorlog weg te nemen*”⁷⁵. Het respijt duurde vierentwintig uur⁷⁶. Op vrijdag 24 juli 1914 raakte via de pers in België het vernederende Oostenrijkse ultimatum aan Servië bekend. Als een visionair voorzag de katholieke krant “*Het nieuws van den dag*” op 28 juli een lange strijd, zij het evenwel niet in België. De Franse pers bestempelde, aldus hetzelfde blad, geheel onterecht Duitsland als aanstoker van de oorlog. De dag daarop, op 29 juli 1914, raakte hier bekend dat de Oostenrijkse overheid de oorlog aan Servië had verklaard⁷⁷.

De meerderheid van de Belgische bevolking bleef onverschillig en twijfelde aan de mogelijk zware gevolgen die uit deze ontwikkelingen zouden kunnen ontstaan. Er heerste toch nog altijd het geloof dat er op het laatste moment een middel zou verschijnen waarbij de lieve vrede hersteld zou worden. De “*Gazette van Kortrijk*” schreef op zondag 26 juli 1914 dat er een gesprek had plaatsgevonden tussen Poincaré, toenmalig president van Frankrijk, en tsaar Nicolaas II. Op dit onderhoud was alle hoop gesteld om Europa alsnog uit de greep van een oorlog te redden. De schrijver Stijn Streuvels, die in de gemeente Ingoogem woonde en vanuit zijn schrijfkamer een prachtig zicht had op het glooiende landschap van de Vlaamse Ardennen, zag de toekomst somber in. De berichtgeving in de kranten over de aanslag en de daaropvolgende verwickelingen van de Europese grootmachten bezorgden hem geen geruststellend gevoel⁷⁸.

Op 28 juli, een maand na de moord, verklaarde Oostenrijk-Hongarije dan toch de oorlog aan Servië. Met een verrassingsaanval op Belgrado werd gehoopt de Servische weerstand

⁷⁵ B. TUCHMAN, De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914, Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2000, p. 93

⁷⁶ L. MACDONALD, 1914: Dagen van hoop, Uitgeverij Manteau, Antwerpen, 2005, p. 40

⁷⁷ Koninklijke Bibliotheek van België, Het Nieuws van den dag, microfilm 538/58

⁷⁸ S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 47-49

te breken. De Russische tsaar, Nicolas II, die zich na de nederlaag tegen Japan (1905) en zijn concessies inzake Bosnië-Herzegovina (1909 en 1912) geen nieuwe aanslag op zijn prestige kon veroorloven, weigerde zijn bondgenoot Servië in de steek te laten. Daarop werden de Russische troepen aan de Oostenrijks-Hongaarse grens gemobiliseerd. Duitsland eiste daarvan de stopzetting en verklaarde, na weigering, op 2 augustus aan Rusland de oorlog. Door de Triple Entente kreeg Frankrijk op 3 augustus ook de Duitse oorlogsverklaring⁷⁹.

2.2.De Duitse inval in België

Aan de Belgische grens pakten de *Feldgraue* onweerswolken samen. Op 31 juli werd het Belgische leger gedeeltelijk in paraatheid gebracht. De mobilisatie was echter niet bedoeld om oorlog te voeren, maar diende als ultieme bevestiging dat het land er alles aan zou doen om de onafhankelijkheid en neutraliteit te verdedigen⁸⁰. Op zondag 2 augustus 1914 om zeven uur 's avonds betrad de Duitse ambassadeur Karl-Konrad von Below-Saleske het kabinet van de Belgische Minister van Buitenlandse zaken Davignon⁸¹. In een enveloppe stak een ultimatum, ontworpen door Moltke, waarin aan de Belgische regering werd gevraagd om het land als doorgangsgebied voor Duitsland open te stellen. Duitsland had immers uit 'betrouwbare bronnen' vernomen dat Frankrijk hetzelfde zou doen. Indien België bereid was tot 'welwillende neutraliteit' zou het eventueel compensaties bekomen. Indien België zich ten opzichte van de Duitse troepen vijandelijk zou gedragen zou Duitsland zich, tot zijn grote spijt, van elke verplichting tegenover het koninkrijk onthouden⁸². De Belgen kregen een half etmaal om zich te beraden. Het negatieve antwoord is bekend. Niettemin bleef er in diplomatieke kringen hoop op een vredelievende oplossing.

De Belgische generale staf koesterde echter geen illusies, en blies bruggen en treinsporen op zodat de Duitse opmars vertraging zou ondervinden. Gebouwen die in de vuurlinie van de Luikse forten stonden werden afgebroken zodat de kanonnen hun maximale reikwijdte

⁷⁹ L. FRANÇOIS en R. VAN EENOO, *Geschiedenis van de nieuwste tijden*, Gent, Academia Press, 2001, p. 228

⁸⁰ M. VAN DEN WIJNGAERT (red.), *België, een land in crisis 1913-1950*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2006, p. 17

⁸¹ L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 21-22

⁸² F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 17

konden benutten⁸³. Het bemannen van de forten en het opblazen van verkeersaders zorgde ervoor dat de Duitsers België als vijand beschouwden⁸⁴. Op 3 augustus ondernam Koning Albert I nog een laatste onderhandelingspoging, maar die mocht niet meer baten. Op de ochtend van 4 augustus 1914 zetten delen van het 2. *Armee* onder bevel van generaal Emmichs koers richting Luik⁸⁵. Ongeveer op datzelfde moment kwam het Parlement bijeen om de nodige maatregelen te nemen met betrekking tot de voedselvoorziening en het verzekeren van de openbare orde. Er werden ook maatregelen genomen om financiële paniek te vermijden. Tijdens deze parlementaire zitting hield Koning Albert I een speech voor een enthousiaste menigte die vervuld was van een nooit eerder geziene vaderlandsliefde⁸⁶. Vanaf dat moment was België officieel in oorlog. Nog diezelfde avond volgde het bericht dat Groot-Brittannië de oorlog aan Duitsland had verklaard.

⁸³ L. DE LICHTERVELDE, August the fourth, 1914, in the Belgian Parliament, London, Wightman & Co. Ltd., 1918, p. 6

⁸⁴ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 24

⁸⁵ F. WENDE, Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 19

⁸⁶ L. DE LICHTERVELDE, August the fourth, 1914, in the Belgian Parliament, London, Wightman & Co. Ltd., 1918, p. 6

HOOFDSTUK II: DE DUITSE INDELING VAN BELGIË

1. De bezetting van veroverd België

1.1. Niet thuis voor Kerstmis

Op enkele weken tijd wisten de Duitse troepen vrijwel het volledige Belgische grondgebied te veroveren. Ondanks het bestaande idee van de zogenaamde “gezondheidswandeling” naar Parijs, slaagden de Duitse troepen er niet in volledig door te stoten. Zowel aan de Marne⁸⁷, als aan de IJzer liepen ze zich vanaf november 1914 letterlijk vast. Er vormde zich een frontlijn die, ondanks meerdere doorbraakpogingen, bijna vier jaar lang ongewijzigd zou blijven. Het Duitse oogmerk om tegen Kerstmis terug thuis te zijn werd niet gehaald. Om zijn leger in de rug te beschermen moest de Duitse overheid het veroverde Belgische grondgebied bezetten. Daardoor raakte het sociale en bestuurlijke leven volledig ontredderd. De Kamer en Senaat waren in de onmogelijkheid gesteld om nog samen te komen, de regering onder leiding van premier Charles de Broqueville zat in het Normandische badplaatsje Saint-Adresse bij Le Havre⁸⁸, terwijl koning Albert I in de Panne resideerde om zijn troepen te steunen. Doordat het Parlement niet kon samenkomen werd toevlucht genomen tot het uitvaardigen van besluitwetten⁸⁹. De zeldzame bressen die in de frontlinie werden geslagen, werden telkens weer gedicht. Het zou uiteindelijk tot 1918 duren vooraleer de geallieerde troepen een definitieve doorbraak wisten te forceren.

1.2. Vrees voor internationale afkeuring

Op 4 augustus 1914 maakte kanselier Bethmann-Hollweg de inval in België aan de Rijksdag bekend. Het nieuws werd enthousiast onthaald, maar hij temperde de vreugde door er op te wijzen dat de volkenrechtelijke geboden werden overtreden. Hij zei dat de onrechtmatige daad die werd gesteld, zou worden goedge maakt zodra de militaire doelen

⁸⁷ Nadat de Duitsers werden gestuit aan de Marne, besloot von Falkenhayn, die Moltke als generale stafchef was opgevolgd, om de zogenaamde “race naar de zee” in te zetten. Hij liet een nieuw Vierde Leger vormen dat werd aangevoerd door hertog Albrecht von Württemberg.

⁸⁸ S. DE SCHAEFDRIJVER, De Grote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 106

⁸⁹ M. VAN DEN WIJNGAERT (red.), België, een land in crisis 1913-1950, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2006, p. 72

waren bereikt⁹⁰. Tijdens de eerste oorlogsweken ontstond er in Duitsland een discussie over wat er in de toekomst moest gebeuren met de veroverde en nog te veroveren gebieden. De plaats van België in het Rijk werd een belangrijk thema in uiteenzettingen allerhande. Er rezen stemmen op om het land aan te hechten of toch minstens van een Duitse *Oberhoheit* te voorzien. Ondanks het grote aantal voorstanders van een annexatie, was Bethmann-Hollweg tegen. De annexatieplannen werden gerechtvaardigd door de franc-tireuroorlog⁹¹ en de vermeende opgave van de Belgische neutraliteit ten voordele van de westelijke grootmachten. Deze ideeën werden niet alleen voorgestaan door het *Alldeutsche Verband*, een nationalistische en imperialistische beweging⁹², maar ook in Duitse industriële kringen werd op annexatie aangedrongen. Bovendien zou Duitsland zich op deze manier beter kunnen beschermen tegen een mogelijke aanval van Groot-Brittannië, de gezworen vijand⁹³.

De Duitse *Kanzler* Bethmann-Hollweg had onmiddellijk na de inval in België aan de *Reichstag* te kennen gegeven dat de regering geen permanente aanspraken op België zou maken. Deze uitspraak was echter bedoeld om de socialistische regeringsfractie te paaien. Intern bestonden er ambitieuze plannen. Eind augustus 1914 bestond in Berlijn reeds het plan om aanspraken op Antwerpen en de forten van Luik en Namen te laten gelden. Rechts was overtuigd dat het *Reich* zich het verraderlijke buurland moest toe-eigenen. *Der Kaiser* was ook die mening toegedaan, maar werd er door zijn kanselier op attent gemaakt dat het Rijk wel plots veel katholieken zou tellen. De officiële Duitse politiek was niet uit op feitelijke annexatie, een optie die immers internationaal gezien ondenkbaar zou zijn daar de belangrijke economische band met Nederland onherstelbare schade zou oplopen.

Openlijke annexatie werd afgewezen, ondermeer door de *Alldeutsche Bund*, een pan-Germanistische drukkingsgroep, die de Belgen als ongedisciplineerd beschouwde en ze

⁹⁰L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 32

⁹¹ Franc-tireur is afgeleid van het Frans voor vrijschutters, partizanen. Het was de aanduiding voor door het volkenrecht niet-erkende en dus onbeschermd combattanten. De term verwierf bekendheid tijdens de Frans-Duitse oorlog toen het Duitse leger Franse burgers die de wapens hadden opgenomen om de opmars te stuiten als "franc-tireurs" bestempelde. Ze werden gearresteerd en als gewone misdadigers berecht. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de Belgen van dezelfde handelingen beticht. De bekende uitroep "*Man hat geschossen!*" was het signaal voor de Duitse soldaten om volledige steden in de as te leggen. De bekendste voorbeelden zijn Leuven, Dendermonde en Dinant.

⁹² X., Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 26

⁹³ F. WENDE, Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 40-41

dus geen stemrecht wou verschaffen in het Duitse rijk. Indirecte annexatie door verregaande economische, financiële en militaire onderschikking, was echter wel bespreekbaar. Bovendien was er het idee dat Duitsland voor zijn eigen veiligheid en als plicht tegenover zijn gevallen soldaten België als winstgebied diende uit te buiten. Deze houding zou pas veranderen toen de oorlogsmoeheid in 1917 intrad⁹⁴.

2. Het Generaalgouvernement

Op 20 augustus 1914 viel de Duitse agressor Brussel binnen, waarop deze van de afwezigheid van de Belgische regering en de Koning gebruik maakte om de macht in handen te nemen. Dit was niet alleen militair gezien een noodzaak, het was ook een volkenrechtelijke plicht om een Duits bezettingsbestuur in te richten⁹⁵. Dit gebeurde in de persoon van een Gouverneur-Generaal die zijn zetel kreeg in het Ministerie van Schone Kunsten te Brussel. Naast hem kwam er een *Zivilverwaltung* en een *Generalkommissar*. Deze drie vormden samen het Generaalgouvernement. Met het uitvaardigen van de *Proklamation* waarmee de installatie van een Generaalgouvernement werd bekend gemaakt, achtte Duitsland het onmiskenbaar dat België was gevallen. Naarmate de bewegingsoorlog verwerd tot een stellingenoorlog, ontstond de noodwendigheid om een efficiëntere bestuursindeling van België uit te bouwen.

Het principe werd in art. 43 van de Haagse Conventie weergegeven: “*The authority of the legitimate power having in fact passed into the hands of the occupant, the latter shall take all the measures in his power to restore, and ensure, as far as possible, public order and safety, while respecting, unless absolutely prevented, the laws in force in the country*”. De bezetter oefende dus een feitelijke autoriteit uit die geen afbreuk mocht doen aan de soevereine macht van het bezette land. Deze autoriteit bood de mogelijkheid om veiligheidsmaatregelen te nemen die met de bevolking te verzoenen waren en deze vertrouwen te schenken en er voor te zorgen dat het sociale leven zo goed en zo kwaad als mogelijk doorging zoals voorheen. De bezetter diende de continuïteit van de publieke

⁹⁴ S. DE SCHAEPDRIJVER, De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 127

⁹⁵ L. VON KOHLER, Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 5

diensten te verzekeren, in politiebescherming te voorzien, de industrie te beschermen en dies meer⁹⁶.

Zolang het bezette gebied niet ingelijfd werd bij de bezettende staat, bleef het een deel van de bezette natie. Het Belgische gebied was in verhouding tot Duitsland dus het buitenland. Tussen beide bestond er geen vrij verkeer van personen en de tolgrenzen, die door de Gouverneur-Generaal konden worden gewijzigd, bleven ook in voege⁹⁷. Bijgevolg hadden voorschriften uit het Duitse rijk pas gelding als ze werden bekrachtigd in België.

De wetgevende macht ging over naar de legerleiding en kon aan een vertegenwoordiger worden gedelegeerd. De wetgevende functies in het bezette land hielden op te bestaan en de bestaande organen kwamen niet meer samen. De verordeningen kwamen in de plaats van de Belgische wetten en aldus hadden de eerste een derogatoire uitwerking tegenover de laatste. Het verordeningsrecht was net zoals de staatsmacht onbeperkt, daar de Gouverneur-Generaal als vertegenwoordiger van *der Kaiser* niet de Duitse maar wel de Belgische staatsmacht uitoefende.

Door verschillende factoren bleek een volledige reorganisatie van het land een schier onmogelijke opdracht. Vooreerst ontbraken de rechtsgronden, daar de Haagse Conventie de bezettende macht een verbod oplegde om een volledig Duits bestuur te installeren. Daarnaast ontbrak het de Duitsers aan de mogelijkheid om er gekwalificeerde ambtenaren bij te betrekken. Daarom werd er geopteerd om een systeem op te bouwen van wat nog resteerde van de Belgische overheidsinstellingen, en aldus de Belgische ambtenaren in te schakelen. Deze manier van besturen wekte interesse zowel bij de Duitse als bij de Belgische bevolking⁹⁸. Niettemin leek het apparaat te zijn ontworpen ter bevrediging van een voorliefde voor ingewikkeldheid en om bureaucratische rivalen tegen elkaar uit te spelen. De Duitsers verdeelden het land in drie zones. Het *Operationsgebiet* was het kleinste, en was de frontzone waar de krijgswet van toepassing was. Het *Etappengebiet* was in omvang het middelgrootste en was de militaire zone van depots en verbindingen. Het omvatte Oost- en West-Vlaanderen en de zuidelijke delen van Henegouwen en Luxemburg en stond onder militair gezag. De rest van het land, behalve Antwerpen dat

⁹⁶ A. MERIGNHAC & E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, Librairie de la société du recueil sirey, s.l., 1921, p. 352

⁹⁷ P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 8

⁹⁸ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 15

werd geleid door een militair gouverneur, vormde het Generaalgouvernement of het *Okkupationsgebiet*. De grenzen ervan veranderden ten gevolge van veranderingen in het *Etappengebiet*, doch de structuur kende geen wijzigingen⁹⁹. Er werd de vergelijking gemaakt dat het Generaalgouvernement het paradijs was, het *Etappengebiet* het vagevuur en het *Operationsgebiet* de hel¹⁰⁰.

De vraag om een Generaalgouvernement op te richten ontstond vrij snel na de Duitse inval en ging uit van het opperbevel van het Tweede Leger en de generale staf, en werd vooral ingegeven door militaire overwegingen. Het zou naar het voorbeeld van de Frans-Duitse oorlog worden geboetseerd¹⁰¹. België was immers oorlogsgebied. Terwijl het noorden van het land -Antwerpen was toen nog niet gevallen- onbezet bleef, trokken de troepen door het zuiden naar het westelijke front. Volgens het militaire recht behoorde de uitoefening van het bestuur over het bezette gebied de legeroversten toe. Het berustte niet op het recht van de bezette staat maar op de oorlogswetgeving van de bezetter. Hun macht was onbegrensd, wat wil zeggen dat de toestemming van de *Bundesrat* of de *Reichstag* niet nodig was, en dat de rijkskanselier niet diende te contrasigneren¹⁰². In het *Große Hauptquartier*, zoals de Duitse generale staf werd genoemd, werd begonnen met de voorbereidingen en op 23 augustus 1914 zond Moltke, het hoofd van de Duitse generale staf, de “*Grundzüge über die militärische und wirtschaftliche Ausnutzung des Königreiches Belgien*” aan de kanselier Bethmann-Hollweg. De generale staf wou België als veroverd gebied behandelen en aanwenden ten voordele van de troepen om de *Heimat* minder te belasten. In het document stonden enkele verzoeken. De benoeming van een Gouverneur-Generaal met onbeperkte macht stond bovenaan. Deze werd door Moltke voorgedragen, zou als coördinator optreden en in het licht van de oorlogsvoering maatregelen nemen¹⁰³. In het Generaalgouvernement werd de macht uiteindelijk uitgeoefend zoals onder de normale Belgische burgerlijke overheid¹⁰⁴.

⁹⁹ L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegene verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 108

¹⁰⁰ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation: a personal narrative*, Volume I, Londen, William Heinemann, 1919, p. 296

¹⁰¹ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 4

¹⁰² P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 6

¹⁰³ F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 20-21

¹⁰⁴ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, Paris, Presses Universitaires de France, 1929, p.10

2.1. De Gouverneur-Generaal

De Gouverneur-Generaal werd gekozen uit Duitse generaals die een lange staat van dienst hadden. De keizer koos de bekwaamste er uit, en deinsde er niet voor terug om hem terug uit zijn pensioen te roepen. Zo konden jongere generaals zich op het slagveld begeven, en wisten de keizer en de kanselier dat ze konden rekenen op een schare betrouwbare generaals. De opdracht van de Gouverneur-Generaal was vrij duidelijk, met name “*im belgischen Gebiete Ruhe und Ordnung aufrecht zu erhalten*”¹⁰⁵, wat overal te lande werd aangeplakt¹⁰⁶. Voor deze taak werd hij bijgestaan door een militaire staf, die onder leiding stond van een chef, en een burgerlijke staf, onder leiding van de *Chef der Zivilverwaltung*¹⁰⁷, waarover later meer.

2.1.1. De positie van de Gouverneur-Generaal

De Gouverneur-Generaal was het opperste orgaan van de Duitse bezettingsmacht. Dat lag niet alleen aan zijn persoonlijkheid, maar vooral aan diens rechtspositie. Deze positie werd zowel volkenrechtelijk, in de verhouding tot België, als staatsrechtelijk, in de verhouding tot Duitsland, bekomen. In de verhouding tot België was de Gouverneur-Generaal de vertegenwoordiger van de bezettende macht. De uitoefening van het Belgische bestuur werd aan hem overgedragen, en hij voerde het bezettingsbeleid. Hij creëerde wetten en uitvoeringsbesluiten en waakte over de regelmatige voortgang van de rechtspraak. Hij was de leider van het bestuur dat bovendien de benoeming en het ontslag van Belgische ambtenaren toestond. In de verhouding tot het Duitse staatsbestuur was zijn macht afgeleid van de opperste legerleiding, die hem alleen als bezitter van het *Kommandogewalt* toestond om het Belgische staatsbestuur uit te oefenen¹⁰⁸. In zijn hand lagen naast de wetgevende macht en de leiding van de administratie, ook nog de politie en de staatsfinanciën¹⁰⁹. De Gouverneur-Generaal werd benoemd door de *Reichskanzler* en de *Kriegsminister*, hoewel deze hem geen orders konden opleggen. De Gouverneur-Generaal ontving zijn macht

¹⁰⁵ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung nr. 1, 2, p. 1

¹⁰⁶ E. WITTE, V. DUJARDIN, M. DUMOULIN e.a, Nieuwe geschiedenis van België/2. 1905-1950, Tielt, Lannoo, 2005-2006, p. 803

¹⁰⁷ X., Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 278

¹⁰⁸ L. VON KOHLER, Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 22

¹⁰⁹ P. LABAND, Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 17

rechtstreeks van de keizer en was alleen aan hem verantwoording verschuldigd¹¹⁰. In realiteit echter ontving de Gouverneur-Generaal, die onafhankelijk ageerde van de chef van de generale staf, wel orders van de rijkskanselier¹¹¹. Het gevolg daarvan was dat zijn beleid niet aan democratische controle vanuit Duitsland was onderworpen, wat, naarmate de oorlog voortschreed, meer verzet uitlokte van de linkse fracties in de *Reichstag*¹¹². Het was de Gouverneur-Generaal die aan de top stond van de *Militär-* en *Zivilverwaltung* in het Generaalgouvernement. Zowel de *Zivilverwaltungschef*, diens ondergeschikten en elke andere militaire overheid waren hem ondergeschikt. De bevoegdheden van de Gouverneur-Generaal, maar vooral zijn invloedssfeer beperkten zich niet tot het gebied van het Generaalgouvernement. Zo gold bijvoorbeeld, teneinde er de eenheid te bewaren, het kerkelijk beleid voor het ganse bezette gebied. De *Präsidenten der Zivilverwaltung*¹¹³ in de provincies die tot het *Etappengebiet* behoorden, waren net als de anderen onderhorig aan de Gouverneur-Generaal¹¹⁴. Terwijl de Gouverneur-Generaal de volledige bestuursmacht in zijn persoon verenigde, waren ter vervulling van zijn richtlijnen de militaire overheden gecentraliseerd. Een centralisatie die niet in dergelijke mate gold voor het burgerlijke bestuur¹¹⁵.

Zoals eerder vermeld was ook de persoonlijkheid van de Gouverneur-Generaal van belang. Een inzicht verwerven in de persoon achter het ambt is van belang om zijn beleid beter te kunnen kaderen. Door zijn quasi-onbeperkte macht was hij de beslissende factor in het Duitse bezettingsbeleid.

2.1.2. *Colmar Freiherr*¹¹⁶ *von der Goltz*

Op 5 september 1914 verscheen in het *Gesetz- und Verordnungsblatt* dat op 26 augustus 1914 “*Seine Majestät der Kaiser (...) Seine Excellenz den Herrn General-Feldmarschall*

¹¹⁰ F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 21

¹¹¹ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 5

¹¹² S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 130

¹¹³ *Infra* p. 65

¹¹⁴ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien*, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 20-21

¹¹⁵ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien*, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 23

¹¹⁶ *Freiherr* is het duitse equivalent voor de adellijke titel van baron.

*Freiherrn von der Goltz zum Generalgouverneur(...) in Belgien zu ernennen geruht*¹¹⁷. Op de ochtend van de 26ste augustus werd de aankondiging aangeplakt in de straten van de bezette Belgische steden. De bezorgde bevolking verzamelde zich om kennis te nemen van hun lot¹¹⁸. Von der Goltz (Bielkenfeld 12 augustus 1843 - Bagdad 19 april 1916) werd als zoon van een luitenant geboren. Zijn leven zou in het teken staan van het leger en uiteindelijk werd zijn carrière in 1911 bekroond met de promotie tot *Generalfeldmarschall*¹¹⁹, de hoogste rang in het Duitse leger. Hij ging op 1 juli 1913 op pensioen, maar werd op 71-jarige leeftijd teruggeroepen om Gouverneur-Generaal van België te worden¹²⁰. Hij was groot van gestalte en had een gezicht vol littekens. Hij wist zich in correct Frans uit te drukken en kwam over als een joviaal persoon¹²¹. Hij bleef echter niet lang op post, aangezien hij op 28 november 1914 door de Duitse ambassadeur in Turkije verzocht werd om de Turkse troepen aan te voeren. De achterliggende reden om hem te transfereren waren de strubbelingen tussen hem en het *Große Hauptquartier* te Berlijn over de bijdragen die moesten worden geleverd¹²². Bovendien liet de Duitse pers het niet na om de acties van von der Goltz te bekritisieren, terwijl de Gouverneur-Generaal er zelf geen geheim van maakte dat hij liever in actieve legerdienst was¹²³. Uiteindelijk zou von der Goltz op 19 april 1916 te Bagdad overlijden aan de gevolgen van vlektyfus.

2.1.3. Moritz Ferdinand Freiherr von Bissing

Zijn opvolger in het Generaalgouvernement werd de beruchte Moritz Ferdinand *Freiherr* von Bissing (Bellmannsdorf 30 januari 1844 – Vilvoorde 18 april 1917), die het ambt bekleedde tot kort voor zijn dood op 18 april 1917. Von Bissing werd geboren uit een adellijk geslacht uit Schleeswijk. De voorouders van von Bissing dienden het Pruisische

¹¹⁷ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, N°1, 1, p. 1

¹¹⁸ B. WHITLOCK, Belgium under the German occupation: a personal narrative, Volume I, Londen, William Heinemann, 1919, p. 160

¹¹⁹ Der Große Herder, nachschlagwerk für Wissen und Leben, Fünfter Band, Freiburg im Breisgau, Herder & Co. GmbH Verlagsbuchhandlung, 1933, p. 651

¹²⁰ B. VON MUDRA, F. VON DER GOLTZ, e.a., Zum Gedenke an Colmar Freiher von der Goltz, königlich Preußischer Generalfeldmarschall, kaiserlich Ottomanischer Marschall, Berlin, R. v. Decker's Verlag, 1936, p. 32-33

¹²¹ B. WHITLOCK, Belgium under the German occupation: a personal narrative, Volume I, Londen, William Heinemann, 1919, p. 159

¹²² F. WENDE, Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 33

¹²³ B. VON MUDRA, F. VON DER GOLTZ, e.a., Zum Gedenke an Colmar Freiher von der Goltz, königlich Preußischer Generalfeldmarschall, kaiserlich Ottomanischer Marschall, Berlin, R. v. Decker's Verlag, 1936, p. 34

leger, terwijl von Bissings vader nauwe contacten met het Pruisische koningshuis onderhield. In 1863 trad von Bissing in het leger en zijn verdere carrière was een *Musterbeispiel*. In 1887 werd hij de persoonlijke adjudant van kroonprins Wilhelm II, en na diens troonsbestijging *Flügeladjutant*. In 1902 werd hij *General der Kavallerie*. In 1907 ging hij vroegtijdig op pensioen, maar werd in augustus 1914 teruggeroepen. Hij werd toen plaatsvervangend generaal van het *VII. Armeekorps*. In december 1914 werd hij tot *Generaloberst*¹²⁴ bevorderd¹²⁵. Von Bissing hield er een streng monarchistische-conservatieve levensvisie op na. Op 2 december 1914 kwam de man aan het hoofd van de Duitse *Verwaltung* in België en zou zo ruim twee jaar lang 's lands lot bepalen¹²⁶. Hij ontpopte zich tot de “*véritable bourreau de la Belgique*”. Hij was hovaardig, ijdel, autoritair en onverbiddelijk¹²⁷. Vrijwel onmiddellijk na zijn aanstelling werden de bevoegdheden die de provinciegouverneurs toekwamen door de *Kaiserlich Deutschen Militärgouverneuren* uitgeoefend. Von Bissing achtte zich de nieuwe vorst van België door te stellen dat de bevoegdheden die “*aan den Koning der Belgen toekomen, worden door mij als den Keizerlijken Gouverneur-Generaal uitgeoefend*”¹²⁸. Vrij kort na zijn aanstelling begonnen de systematische opeisingen van allerhande producten. Hij verdedigde zowel voor de *Reichstag* als voor het *Große Hauptquartier* zijn standpunt omtrent België. Hij vond dat het land niet enkel voor de oorlogsvoering mocht worden benut, maar ook goed bestuurd diende te worden. Het volkenrecht was voor hem toonaangevend, doch de Duitse belangen waren prioritair. Hij probeerde echter een sociale politiek uit te werken en de economische productie te verhogen. Hij was er geen groot voorstander van om de Belgische werklozen in te schakelen in de Duitse industrie, maar toch verhinderde hij de deportaties niet. Hij voerde de *Flamenpolitik* van de kanselier uit en steunde openlijk het activisme. De *Flamenpolitik* was er om de culturele en economische ontwikkeling van het Vlaamse landsgedeelte te ontwikkelen, omdat werd aangenomen dat het na de oorlog met het Duitse Rijk zou verbonden blijven. De Gentse universiteit werd Vlaams, en in 1917

¹²⁴ *Generaloberst* is de rang van kolonel-generaal, één van de hoogste rangen die konden worden verkregen in het Duitse leger.

¹²⁵ Neue Deutsche Biographie, Zweiter Band: Behaim – Bürkel, Berlin, Duncker & Humblot, 1955, p. 278-279

¹²⁶ F. WENDE, Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 33-34

¹²⁷ A. MERIGNHAC & E. LEMONON, Le droit des gens et la guerre de 1914-1918, Librairie de la société du recueil sirey, s.l., 1921, p. 371

¹²⁸ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung nr. 18, art. 2, 7 december 1914

werd het bestuur voor Wallonië en Vlaanderen opgesplitst¹²⁹. Hij was voorstander om België binnen de Duitse machtsfeer te houden en zo mogelijk in te lijven¹³⁰. Von Bissing gebruikte zijn onbeperkte macht en zijn autonomie om de structuur en het beleid van de bezettingsadministratie coherent op te bouwen zodat zowel de Duitse als de Belgische belangen werden gediend. Kort na zijn aanstelling werd België door het Duitse opperbevel in drie zones opgedeeld. De Belgische administratie had een grote nood aan burgerlijke bureaucratie om de militaire te ondersteunen. Sommige ambtenaren kwamen uit Duitsland, maar er waren slechts weinigen die de taal beheersten of genoeg administratieve ervaring hadden om een buitenlandse staat te runnen. Daarom gebruikte von Bissing zijn kleine groep officiers met de bestaande Belgische ministeries. Hij hield het Belgische systeem zoveel mogelijk intact. De Belgische regering gaf vanuit Le Havre de advocaten en ambtenaren de opdracht om mee te werken met de Duitse bezetter om zo 's lands belang veilig te stellen¹³¹.

2.1.4. Ludwig Freiherr von Falkenhausen

De laatste Gouverneur-Generaal in bezet België was *Generaloberst* Ludwig *Freiherr* von Falkenhausen (Guben 13 september 1844 – Görlitz 4 mei 1936). Hij was de zoon van de Pruisische luitenant-generaal Alexander von Falkenhausen. In 1862 trad de jonge von Falkenhausen in het Pruisische leger en vocht mee in de Frans-Duitse oorlog. Hij klom op tot de rang van *General der Infanterie* en *Kommandant General des XIII. Armeekorps*. Daarna werd hij regelmatig overgeplaatst naar andere regimenten, kwam uiteindelijk op het Oorlogsministerie terecht en zetelde als vertegenwoordiger in de *Bundesrat*. Hij ging in 1902 op pensioen, maar bleef zich met militaire studies bezighouden. Bij het uitbreken van WOI werd hij als *Generaloberst* in het *VI. Armee* aangesteld. Na een tussenstop in Hamburg, werd hij aanvoerder van het Zesde Leger in Vlaanderen. Tijdens de Slag om Arras in 1917 veroverden de Canadezen posities op de Duitse stellingen te Vimy door het verkeerdelijk uitpakken van de *defence in depth* strategie¹³², waarop von Falkenhausen het

¹²⁹ Neue Deutsche Biographie, Zweiter Band: Behaim – Bürkel, Berlin, Duncker & Humblot, 1955, p. 278-279

¹³⁰ Grote Winkler Prins encyclopedie in 26 delen, Deel 4:Belovo-Bourbon, Amsterdam, Elsevier, 1990, p. 279-280

¹³¹ S. TUCKER, P. ROBERTS (red)., Encyclopedia of World War I, 2005, p. 208-209

¹³² Bij *defence in depth* wordt er een zwakke eerste linie opgesteld die functioneert als muizenval. Aanvallers die door deze zwakke linie braken kregen te maken met prikkeldraad, mitrailleurs en bunkers. De aanvallers konden niet eenvoudigweg terug, en de tweede linie kon hen gemakkelijk verslaan

bevel over het VI. Armee overdroeg aan *Generaloberst* von Below¹³³. Niettemin werd hij op 22 april 1917 bedacht met de aanstelling als Gouverneur-Generaal en bleef hij tot het einde van de oorlog op post. Hij trok de lijn van von Bissing door¹³⁴, maar verwierf door zijn evenwichtige en gematigde oordeelsvorming toch ook het vertrouwen van de Belgische bevolking¹³⁵. Onder zijn bewind werden enkele provinciegrenzen gewijzigd¹³⁶.

Het Generaalgouvernement, de centrale militaire organisatie in bezet België, zou uiteindelijk ongeveer driekwart van het Belgische territorium overvleugelen. Daardoor werd het koloniale aspect van het Duitse gezag in België benadrukt, nog meer toen von Bissing zichzelf opwierp als koning *ad interim*. Naast het militaire bestuur, werd er ook een burgerlijk bestuur uitgebouwd. Het werd georganiseerd rond de *Zivilverwaltungschef*.

2.2. De Zivilverwaltung

De *Zivilverwaltung* was de organisatie van de burgerlijke overheden, die theoretisch aan de rijkskanselier verantwoording verschuldigd was. In de praktijk echter oefende de Gouverneur-Generaal het gezag uit over deze instelling. De *Zivilverwaltung* moest in samenwerking met de Belgische burgerlijke overheden zorgen voor de verpleging en de uitrusting van het leger en de verzorging van de bevolking¹³⁷. De onderafdelingen van de *Zivilverwaltung*¹³⁸ knoopten aan bij de nog bestaande Belgische ministeries¹³⁹. Op de topambtenaren na waren de medewerkers van de Belgische ministeries van Binnenlandse Zaken, Openbare Werken, Landbouw, Justitie, Kunsten en Wetenschappen en Financiën op verzoek van de Belgische regering op post gebleven. Zij dienden de dagelijkse gang van zaken te blijven behartigen voor zover ze daarmee de Duitse oorlogsdoeleinden niet in de hand werkten. De ambtenaren van de Spoorwegen en de PTT namen ontslag, omdat haast alles wat zij deden ook ten voordele van de Duitse militaire bezetter was. Het Ministerie

¹³³ Neue Deutsche Biographie, Fünfter Band: Falck - Fyner, Berlin, Duncker & Humblot, 1961, p. 11

¹³⁴ S. TUCKER, P. ROBERTS (red.), Encyclopedia of World War I, 2005, p. 406

¹³⁵ Neue Deutsche Biographie, Fünfter Band: Falck - Fyner, Berlin, Duncker & Humblot, 1961, p. 11

¹³⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 115, Verordnung 475, 15 december 1917

¹³⁷ F. WENDE, Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p.21

¹³⁸ Deze onderafdelingen waren: de *Allgemeine Verwaltung, Finanzverwaltung, Unterrichtsverwaltung, Handel und Gewerbe, Innere Verwaltung und Medizinalwesen, Justizverwaltung, Landwirtschaftliche Verwaltung und Lebensmittelversorgung* en als laatste de *Bauverwaltung und öffentliche Arbeiten*.

¹³⁹ L. VON KOHLER, Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 24; C. ROOLF, German science in occupied Belgium during World War One (1914-1918), manuscript voor Symposium “La collection Allemande” op 10 februari 2006 aan het Koninklijk instituut voor het Kunspatrimonium, Brussel. (consulteerbaar op <http://www.kikirpa.be/uploads/files/Actu2006-Clich%E9sAllemands.pdf>)

van Buitenlandse Zaken en dat van Oorlog werden, evenals Koloniën, opgeheven¹⁴⁰. De *Zivilverwaltung* was een zeer bureaucratisch systeem, waar regelmatig documenten verloren gingen, en mensen van het kastje naar de muur werden gestuurd. Soms liep deze ‘machine’ vast door ‘*les militaires*’, die minachtend neerkeken op de organisatie, waarvan de leden immers geen militairen waren. De zogenaamde ‘civilisten’ bestonden uit oudere bureaucraten en klerken, professoren en specialisten¹⁴¹.

De *Zivilverwaltung* werd geleid door de *Verwaltungschef bei dem Generalgouverneur in Belgien*¹⁴², de Akense *Regierungspräsident* Maximilian Von Sandt, wiens taak erin bestond het dagelijks bestuur in het bezette land waar te nemen. Von Sandt werd geboren in Aken op 23 december 1861 en overleed op 29 januari 1918 te Berlijn. Hij was de zoon van Karl von Sandt, die bestuurshoofd was van het Bonnse district. Hij studeerde rechten in Straatsburg en Bonn en voldeed zijn militaire dienst bij het Ulanenregiment nr. 15¹⁴³. Hij maakte dus geen deel uit van het militaire opperbevel, wat wellicht de keuze om hem als *Verwaltungschef* aan te stellen gemakkelijker maakte. Deze instelling bleef echter niet onveranderd tijdens de duur van de bezetting. Door de *Flamenpolitik* kwam er, sneller dan verwacht, op 21 maart 1917 een verordening van de Gouverneur-Generaal, waarbij langs de taalgrens twee *Verwaltungsgebiete*, namelijk Vlaanderen en Wallonië, werden opgericht. Het Vlaamse gebied, onder leiding van de in Brussel¹⁴⁴ zetelende *Verwaltungschef für Flandern*, omvatte de provincies West- en Oost-Vlaanderen, Antwerpen, Limburg en de kieskringen Brussel en Leuven in Brabant. Het Waals gebied omvatte Henegouwen, Namen, Luik, Luxemburg en de kieskring Nijvel in Brabant. De *Verwaltungschef für Wallonien* voerde zijn beleid vanuit Namen¹⁴⁵. Sinds die dag was de ‘*Verwaltungstrennung*’ een feit.

Vóór de *Verwaltungstrennung* was het de *Verwaltungschef bei dem Generalgouverneur in Belgien* die voor het onderwijs instond, ook voor het hoger onderwijs. Opnieuw kleurde de *Flamenpolitik* de vlag. De *Politische Abteilung* legde de plannen vast voor wat de kroon op

¹⁴⁰ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 130-131

¹⁴¹ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation: a personale narrative*, Volume I, Londen, William Heinemann, 1919, p. 289-290

¹⁴² L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 23

¹⁴³ Helaas valt op dat over deze belangrijke figuur niet veel terug te vinden in de voorhanden zijnde literatuur, daarom werd noodgedwongen een beroep gedaan op http://de.wikipedia.org/wiki/Max_von_Sandt

¹⁴⁴ De flaminganten drongen er hard op aan dat Vlaanderen werd geleid vanuit Brussel.

¹⁴⁵ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 41-48

het beleid van von Bissing moest worden, namelijk de algehele vernederlandsing van de Gentse universiteit. Reeds vóór de oorlog was dit een strijdpunt bij de flaminganten. Het zette de welwillendheid van de Duitsers ten aanzien van de Vlaamse strijd klank bij¹⁴⁶. Zo werden vanaf 1916 aan de Gentse universiteit de “*voorlezingen in de vlaamsche taal gehouden*”. Alleen na machtiging van de *Verwaltungschef* was het gebruik van een andere taal toegelaten¹⁴⁷. In het *Etappengebiet* was het echter niet alleen de *Verwaltungschef* die over het taalgebruik besloot, maar ook de legerleiding. Alle Belgische overheden en bewoners van het *Etappengebiet* dienden zich op bevel van von Württemberg in het schriftelijk verkeer met de Duitse militaire overheden “*van de Duitse taal bedienen*”. Iedereen die het Duits niet machtig was, mocht zich in het Vlaams uitdrukken, terwijl geschriften in een andere taal opgesteld zouden worden teruggestuurd¹⁴⁸. Ook de lokale *Kommandant* kon beslissen over het taalgebruik. Te Kortrijk kwam er in januari 1918 een “*affiche dont on a tout parlé, autorisant le public à s’exprimer en francais (sic) lorsqu’on ne parlait pas la langue allemande*”. Bovendien liet de toenmalige *Ortskommandant* von Richthofen toe dat er Frans werd gesproken tegen hem. Dit viel niet in goede aarde bij de flaminganten te Kortrijk, die een klacht neerlegden bij de *Kommandant*, maar uiteraard bot vingen. Daarop richtten ze zich met hun grieven naar de *Etappen-Inspektor* te Gent die het bevel gaf om de affiche te verwijderen¹⁴⁹.

Tot de *Zivilverwaltung* behoorde de zogenaamde *Politische Abteilung*, die belast werd met de delictere politieke zaken zoals propaganda, censuur, kerkpolitiek, bankcontrole en taalbeleid. Na enkele interne meningsverschillen werd de *Politische Abteilung* een aparte entiteit onder leiding van de voormalige diplomaat Oscar *Freiherr* von der Lancken Wakenitz. Hij was één van de betrouwbaarste adviseurs van von Bissing¹⁵⁰ en hij wist zich vrij snel in Berlijn als autoriteit inzake België op te werpen. Zijn rapporten, waaronder het voorstel om het land langs de taalgrens te verdelen en een einde te maken aan het volkenrechtelijk statuut van België, konden in Duitsland op veel bijval rekenen¹⁵¹.

¹⁴⁶ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 159

¹⁴⁷ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 27, *Verordnung* 142, 17 maart 1916

¹⁴⁸ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 4, *Verordnung* 37, 25 augustus 1915

¹⁴⁹ RAK, MSAK, 2330, fo. 459

¹⁵⁰ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation: a personal narrative*, Volume I, Londen, William Heinemann, 1919, p. 294

¹⁵¹ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 132-133

2.3. De Generalkommissar für die Banken und die Bankabteilung

Op 18 september 1914 werd een verordening aangaande het toezicht van de Gouverneur-Generaal op banken en bankfirma's uitgevaardigd. Dat toezicht werd echter uitgeoefend door een specifiek daarvoor aangestelde *Generalkommissar* en diens *Bankabteilung* die zetelden in de gebouwen aan de Wetstraat 28 te Brussel¹⁵². De voormalige directeur van de *Reichsbank*, dr. Karl von Lumm, verkreeg deze functie en kon zijn bevoegdheden aan bijzondere commissarissen overdragen. Hij was gemachtigd om alle maatregelen te nemen die voor de uitvoering van de voorschriften van de verordening nodig waren. De bestuurders en bankbedienden moesten gevolg geven aan zijn schikkingen. De *Generalkommissar* was in het bijzonder bevoegd om de boekhouding van de banken in te zien en daarover inlichtingen te verwerven. Hij kon verder “*maatregelen van allen aard voor handelszaken verbieden, in het bijzonder beschikkingen over vermogenswaarden en mededeelingen over handelszaken en eene bewaarplaats aanduiden voor vereischte depositos*”. De *Generalkommissar* kon van de banken borgstellingen, die dan geheel of deels ten voordele van het Duitse Rijk vielen, voor de goede uitvoering van de verordeningen en de maatregelen die hij zelf uitvaardigde, vragen¹⁵³. Op 26 november 1914 werden de bevoegdheden van de *Generalkommissar* danig uitgebreid. Hij kon toezichters benoemen voor multinationale ondernemingen, om te verhinderen dat er zaken werden gedaan die de belangen van het Duitse Rijk of van de Belgische bezette gebieden schaadden. Die toezichters, die uitsluitend verantwoording aan de Gouverneur-Generaal moesten afleggen¹⁵⁴, konden maatregelen van alle aard nemen, in het bijzonder beschikkingen over vermogenswaarden en mededelingen over de zaken. Ze konden zich toegang verschaffen tot de boekhouding, de geschriften van de onderneming, de kas en de inventaris van effecten. Daarbij konden ze alle informatie afdwingen. De bedrijfsleiders dienden, op straffe van een geldboete tot 50 000 frank en/of een gevangenisstraf tot drie jaar, gevolg te geven aan de toezichtsmaatregelen en ze dienden de toezichters uit te nodigen tot de vergaderingen van de beheerraad en de algemene vergadering. Indien de onderneming geen wettelijke vertegenwoordiger had aangeduid, kon de *Generalkommissar*

¹⁵² RAK, MSAK, 1573, fo. 84

¹⁵³ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung nr. 3.III en IV, 21 september 1914

¹⁵⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 16, Verordnung 101, 15 december 1915

er één aanstellen om de lopende zaken van de ondernemingen of de succursales voort te zetten¹⁵⁵.

De *Generalkommissar* was gemachtigd om uitzonderingen te voorzien voor de banken op het verbod om bankbiljetten, uitgegeven door de Nationale Bank van België, in omloop te brengen. Von Bissing had “*um das Wirtschaftsleben des Landes vor einer Katastrophe zu bewahren*” aan de *Société Générale de Belgique* het uitsluitend recht toegekend om ‘banknoten’ uit te geven. Samen met de *Zivilverwaltung* zou de *Société Générale* de vraag onderzoeken welke stappen dienden te worden gezet om de bezitters van bewaargevingen bij de ASLK terug in hun rechtmatige bezit te brengen. “*De Nationale Bank van Belgie (sic) heeft naar een besluit van het Belgische Staatsministerie van 26 Augustus d. js. haren gezamenlijken metaalvoorraad, eene groote hoeveelheid ter uitgifte bereide banknoten, hare banknotenclichés en –stempel, naast de bij haar neergelegde Staatswaarden, de door bijzonderen als waarborg voor den Staat neergelegde waarden, alsmede de waardepapieren der Algemeene Spaar- en Lijfrentkas naar Londen overgebracht*”. Er werd een commissie naar Londen gestuurd om een deel van het geld naar Brussel terug te brengen. Daar verklaarde de Bank van Engeland, waar de waarden waren neergelegd, dat de toestemming van de Belgische Minister van Financiën nodig was. Haast vanzelfsprekend stuitte het verzoek op een *njet*. Er werd nog een afgevaardigde van de Belgische bedrijfs- en bankwereld naar Le Havre gestuurd om een laatste tevergeefse onderhandelingspoging daaromtrent te ondernemen. De Nationale Bank had in strijd met de wet en het recht, blancovoorschotten toegestaan aan de Belgische regering zonder dat deze bedragen voldoende waren gedekt. Dit bracht het land volgens de Duitsers in groot gevaar, want “*De Belgische Minister van geldwezen zou den metaalvoorraad der Bank, dezen steunschaf van het volkshuishouden, middellijk of onmiddellijk tot krijgsdoeleinden kunnen bezigen*”¹⁵⁶. Niet zozeer de financiële gevolgen, dan wel de mogelijke dreiging dat de Belgische regering de geallieerde troepen zou kunnen steunen, was doorslaggevend. Op 9 januari 1915 werden de bankbiljetten, uitgegeven door de *Société Générale*, als wettig betaalmiddel geproclameerd, evenals de biljetten die tot 5 november 1914 werden uitgegeven door de Nationale Bank, of daarna, als de *Generalkommissar für die Banken*

¹⁵⁵ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung nr. 16, 30 november 1914

¹⁵⁶ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 24, Bekanntmachung, 22 december 1914

zijn fiat gaf¹⁵⁷. Die uitgifte diende te geschieden door een ‘Banknotenafdeling’, wier werkzaamheden volledig gescheiden waren van de andere bankwerkzaamheden. Felix Somary¹⁵⁸ werd benoemd tot Duits regeringscommissaris van de Banknotenafdeling¹⁵⁹.

De *Generalkommissar* was ook bevoegd voor het afleveren van de toelating om handel te drijven in goud-, zilver- of nikkelmunten en Franse bankbriefjes¹⁶⁰. De uit- en doorvoer van binnen- en buitenlandse munten werd verboden¹⁶¹.

Het waren de Gouverneur-Generaal, de *Zivilverwaltungschef* en de *Generalkommissar* die de krijtlijnen uitzetten waarbinnen het leven van de Belgen zich tijdens de vier oorlogsjaren afspeelde. De Gouverneur-Generaal was een militair, wat vaak tot conflicten leidde met de burgerlijke macht van de *Zivilverwaltung* en de *Bankabteilung*.

2.4. De eerste maatregelen

Het Generaalgouvernement ontpopte zich tot een spin die alle maatschappelijke aspecten in haar web wist te strikken. Het werd de wetgevende macht, de uitvoerende macht en uiteindelijk, naar het einde van de oorlog toe, ook de rechterlijke macht. In overeenstemming met artikel 49 van de Vierde Deelconventie van Den Haag¹⁶², inden de Duitsers een krijgsbelasting als bijdrage tot de onderhoudskosten van het leger en het bestuur van het bezette gebied. Daarbij ging de ene helft van de opbrengst naar het Generaalgouvernement en de andere helft naar de lokale besturen. De legerleiding meende aanspraak te maken op onbeperkte dwangheffingen, terwijl de kanselier en het Duitse ministerie van Binnenlandse Zaken waarschuwden voor opstanden door hongersnood. Von Sandt vond de onbeperkte heffingen te veel van het goede, waarop als oplossing een maandelijkse heffing van veertig miljoen frank werd afgesproken. In ruil mochten geen andere bijdragen worden gevorderd¹⁶³. Buiten de gewone belastingen, die deels verhoogd werden, werden sinds december 1914 de Belgische provincies verplicht maandelijks een oorlogsschatting van veertig miljoen frank te betalen. Zij waren daarvoor solidair

¹⁵⁷ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 1, Verordnung 9, 9 januari 1915

¹⁵⁸ Volgens de “Neue Deutsche Biographie” was Somary een bankier en economist

¹⁵⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 1, Verordnung 8, 22 december 1914

¹⁶⁰ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 1, Verordnung 13, 2 augustus 1915

¹⁶¹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 24, Verordnung 128, 24 februari 1916

¹⁶² Art. 49 bepaalde dat, bovenop de normale belastingen, de bezetter bijkomende bijdragen kon heffen ten voordele van de troepenkosten of de bezetting.

¹⁶³ S. DE SCHAEPRUIJVER, De Grote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 136

aansprakelijk¹⁶⁴. “*Het is zoo; een zware oorlogsschatting voor zulk een klein land*”¹⁶⁵. De betaling diende te gebeuren aan de *Feldkriegskasse des Kaiserlichen Generalgouvernements* te Brussel¹⁶⁶. Eind november 1916 werd dat bedrag met tien miljoen verhoogd¹⁶⁷, maar vijf provincieraden weigerden¹⁶⁸ dat te betalen uit protest tegen de deportaties. Von Bissing verklaarde hun veto’s nietig en beriep zich daarvoor op een statuut dat de koning machtigde een stemming van de raad die indruiste tegen het algemeen belang te herroepen¹⁶⁹. Hij deed dit nogmaals in 1917. De banken protesteerden ook, maar Von Lumm negeerde de weerspanning en verzond een circulaire waarin werd gewaarschuwd dat verdere klachten over de Duitse wetgeving boetes zouden opleveren. De banken zwichtten onder de dreiging en leenden het geld aan de provincies¹⁷⁰.

Het muntensysteem bleef onveranderd in de bezette gebieden, waardoor er twee munten naast elkaar bestonden. De frank kon nog steeds als wettelijk betaalmiddel worden gebruikt¹⁷¹. Op 3 oktober 1914 werd de dwangkoers van de Duitse mark tegen 1,25 Belgische frank opgelegd, waarvan contractueel niet kon worden afgeweken¹⁷². De mark werd opgedrongen voor het betaalde gedeelte der opvorderingen. Voorts volgde het volstreekte verbod om waardepapieren aan buitenlanders te verkopen, zelfs als dat ter betaling was van de goederen die strekten tot het bevoorraden van de burgerlijke bevolking. Het gevolg daarvan was dat de mark werd opgelegd en dat deze door de *Société Générale* werd bewaard en gedrukt. Uiteindelijk werden de banken gedwongen de sleutels van hun kelders af te geven of tot onmiddellijke en gedwongen liquidatie over te gaan. Door deze afpersing kon de Duitse overheid meer dan een half miljard mark naar Duitsland verzenden voor dwangbelegging¹⁷³.

¹⁶⁴ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung nr. 27, 4 januari 1915

¹⁶⁵ L. STYNEN & S. VAN PETEGHEM (ed.), In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, 1999, p. 188

¹⁶⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 12, Befehl 80, 8 november 1915

¹⁶⁷ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 55, Verordnung 259, 20 november 1916

¹⁶⁸ Infra p. 67 voor het geval van Oost-Vlaanderen.

¹⁶⁹ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 202-203

¹⁷⁰ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 203

¹⁷¹ P. LABAND, Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 19-20

¹⁷² Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 12, Verordnung 3, 17 november 1914

¹⁷³ F. PASSELECQ, De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle, 1917, p. 35-36

Niet alleen werd de Duitse mark opgedrongen, maar ook de Duitse tijd. Een verordening van 8 november 1914 zette de klok in het bezette land een uur vooruit “*op normale Centraal-Europese tijd*”. De Duitse tijd werd echter door niemand aanvaard en de bevolking hield zich halsstarrig vast aan de Belgische tijd. Om verwarring te voorkomen werd op 7 oktober 1915 een verordening uitgevaardigd waarbij de burgers verplicht werden zich naar de Duitse tijd te schikken. Diezelfde maand werd aangemaand om de torenklokken, evenals de horloges van openbare gebouwen, herbergen, enz. gelijk te schakelen met de Duitse tijd. Elke overtreding zou met een boete van 1 000 mark of zes weken gevangenis bestraft worden. Ondanks deze maatregelen werd de Duitse tijd door niemand aanvaard. Op 18 oktober 1915 werd de bisschop van Brugge, monseigneur Waffelaert, door de bezetter verzocht het bevel te geven om alle kerkelijke diensten volgens de Duitse tijd te regelen. De geestelijkheid, zo ook de Tiegemse pastoor E.H. Marcou zoals blijkt uit het recomandatboek¹⁷⁴, gaf echter geen gehoor aan dat verzoek¹⁷⁵.

Met het oogmerk energie te besparen besloot de bezetter in 1916 de zomertijd in te voeren, die van 1 mei tot 30 september liep¹⁷⁶. Daardoor scheelden de Duitse tijd en de Belgische maar liefst twee uren van elkaar, tot bekend raakte dat ook de geallieerden overgegaan waren tot het zomertijd. Zo kon met gerust gemoed de klok worden vooruitgedraaid op “*vaderlandsche tijd*”¹⁷⁷.

Naarmate de oorlog duurde namen de Duitse bemoeienissen toe. Elk facet van het dagelijkse leven werd geregeld, met als frappant voorbeeld die verordening, weliswaar reeds kort na het begin van de bezetting opgelegd, waarbij werd gesteld dat bakkers alleen nog op woensdag en zaterdag gebak mochten bakken, teneinde het weelderig leven in te tomen en de voorraden van het land voor de voorbereiding van brood te vermeerderen¹⁷⁸.

¹⁷⁴ In dit boek werden de missen, diensten en andere liturgische plechtigheden opgetekend. In elke zondagsmis werden gedurende de preek de diensten voor de komende week voorgelezen.

¹⁷⁵ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 106

¹⁷⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 28, Verordnung 155, 26 april 1916

¹⁷⁷ S. DE SCHAEPDRIJVER, De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 119

¹⁷⁸ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Verordnung nr. 32, 15 januari 1915

3. Het Sperrgebiet

Aangezien aanvankelijk bijna het gehele Belgische territorium tot het Generaalgouvernement behoorde, maar de Duitse troepen zich in de Westhoek hadden vastgelopen en zelfs ingegraven, zag het Duitse opperbevel zich genoodzaakt het land in verschillende gebieden te verdelen, in de hoop beter in de burgerlijke maar vooral in de militaire noden te voorzien. Deze opdeling geschiedde kort na de aanstelling van von Bissing¹⁷⁹. De grens tussen het Generaalgouvernement en het *Etappengebiet* was echter onderhevig aan de oorlogsgebeurtenissen. In zijn bekendmaking van 19 december 1915 ondernam Gouverneur-Generaal von Bissing een poging om precies te omschrijven welke delen tot welk gebied behoorden, “zur beseitigung von Zweifeln”¹⁸⁰. Met uitzondering van de provincies Luxemburg, een deel van Henegouwen, West- en Oost-Vlaanderen, bleef het grootste deel van België onder de bevoegdheid van het Generaalgouvernement¹⁸¹. Verder vielen de Franse gebieden rond Givet en Fumay, en tot 1 oktober 1916 Maubeuge, eveneens onder de Generaalgouvernementele bevoegdheid. Oost- en West-Vlaanderen, met uitzondering van enkele Oost-Vlaamse gemeenten behoorden niet tot het Generaalgouvernement. Deze gemeenten kwamen terecht in het “*Sperrgebiet*” dat werd bezet door de troepen van het Duitse Vierde Leger¹⁸² en de Duitse marine. Het *Sperrgebiet* werd onderverdeeld in een *Operationsgebiet*, een *Marinegebiet* en een *Etappengebiet*¹⁸³. Deze indeling was slechts conventioneel, want in werkelijkheid wist niemand waar “*dat Etappen-gebied begon of eindigde (...) dat waren Duitse aangelegenheden*”¹⁸⁴. Het was een bufferzone tussen het *Operationsgebiet* en het Generaalgouvernement. Voor een overzichtskaart zie bijlage III.

¹⁷⁹ F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 36

¹⁸⁰ O. SPENGLER, *Handausgabe des Gesetz- und Verordnungsblattes für die okkupierten Gebiete Belgiens* (4. September 1914 bis 31. Dezember 1915), mit Verweisungen und Abdruck der angezogenen Gesetze und Verordnungen nebst einem Anhang, Band I, Brussel, Druck und Verlag der Staatsdruckerei, 1916, p. 374

¹⁸¹ E. WITTE, V. DUJARDIN, M. DUMOULIN e.a., *Nieuwe geschiedenis van België/2. 1905-1950*, Tielt, Lannoo, 2005-2006, p. 803

¹⁸² L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien*, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 19

¹⁸³ J. VANDERMEULEN, “Albrecht von Württemberg –de illustere onbekende- en zijn IVe Duitse leger”, *De roede van Tielt* 1978, 111

¹⁸⁴ S. STREUVELS, *In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918*, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 449

3.1. Het Operationsgebiet

Het *Operationsgebiet* (Operatiegebied) was de bijna vijftientig kilometer brede frontzone. In dit gebied heerste de krijgswet. Niemand mocht daar zijn gemeente verlaten. Administratief werd deze beheerd door de *Etappen-Inspektion* of het militaire bestuur van het Vierde Leger¹⁸⁵.

3.2. Het Marinegebiet

Het noorden van West-Vlaanderen behoorde tot het *Marinegebiet*. Hier golden dezelfde regels als in het Operatiegebied. Het omvatte de kuststrook met Brugge en tweeënvijftig omliggende gemeenten¹⁸⁶. Het werd bezet door het *Marinekorps Flandern*, dat tot het Vierde Leger behoorde en dus afhing van de orders uit Tielt. Het Marinekorps stond onder bevel van admiraal August Ludwig von Schröder¹⁸⁷. Von Schröder begon zijn carrière bij de marine op 17-jarige leeftijd. Eind januari 1911 bereikte hij de rang van admiraal, het hoogst haalbare in de marine. Hij werd eveneens, zoals de Gouverneurs-Generaal, teruggeroepen uit zijn pensioen. Meer dan waarschijnlijk was dat door zijn jarenlange ervaring, gekoppeld aan een sterk karakter en groot doorzettingsvermogen. Hij was een trouw dienaar van het keizerrijk en beschikte over een gezonde dosis realiteitszin¹⁸⁸.

3.3. Het Grenzgebiet

De Duitsers voegden daarbij nog het *Grenzgebiet*, dat zich over een breedte van drie kilometer langs de Nederlandse grens uitstreckte, en waar het vrij verkeer buiten de gemeente ten strengste verboden was. Er was ook nog de *Grenzstreife*, die zich over een breedte van tweehonderd meter langs de Nederlandse grens bevond. Daar mochten alleen de personen die er woonden zich bevinden. Mensen die er grondbezit hadden, konden deze pas betreden nadat hen toelating verleend was door de *Kommandant*¹⁸⁹. In dit gebied

¹⁸⁵ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 58

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ J. VANDERMEULEN, "Hertog Albrecht von Württemberg –de illustere onbekende- en zijn IVe Duitse leger", *De Roede van Tielt* 1978, p. 114

¹⁸⁸ E. DE MEESTER, *Het Duitse Marine-Korps in Vlaanderen 1914-1918. Deel I: ontstaan Marine-Korps en evolutie korpstroepen*, Gent, Maenhout Wolfgang, 2003, p. 7

¹⁸⁹ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 5, Verordnung 44, B, 31 augustus 1915

plaatsten de Duitsers ‘den draad’, een afsluiting die België het uitzicht gaf van een kooi waaruit niemand nog kon ontsnappen.

3.4. Het Etappengebied

In tegenstelling tot het Generaalgouvernement, dat minder direct van het frontgebeuren in het *Operationsgebied* afhankelijk was en tot taak had rust en orde in het bezette land te handhaven of te regelen, was het bestuur in het *Etappengebied* wél meer onderhevig aan het strijdgebeuren en dienden verordeningen en regelgevingen in dat licht directer te kunnen worden uitgevaardigd en toegepast. Zo had het Vierde Leger in het *Etappengebied* een grote mate van autonomie in functie van het *Operationsgebied* en dienden verordeningen van het Generaalgouvernement in die zin door de leiding van het Vierde Leger te worden goedgekeurd alvorens ze in het *Etappengebied* konden worden uitgevaardigd. De uiteenlopende doelstellingen van het Generaalgouvernement en van het *Etappengebied* zorgden voor stroefheid in de samenwerking en zelfs tot spanningen¹⁹⁰. Alhoewel de leiding in het *Etappengebied* een grote vorm van autonomie had, in dienst van het oorlogsgebeuren, was ze toch onderhevig aan de wil van het Duitse opperbevel in Berlijn.

Volgens de *Kriegsetappenordnung* van 12 maart 1914 diende de *Etappe* “*der Heeresversorgung durch Zuführung von Streitkräften und Heeresbedürfnissen, durch Ausnutzung der Hilfsmittel und Vorräte des Kriegsschauplatzes und durch Übernahme und Ableitung von allem, was das Feldheer in seiner Verwendungsfähigkeit behindern kann*”¹⁹¹. Elk Duits leger had achter zijn front een rust- en bevoorradingsgebied dat met de legerleiding diende samen te werken als logistieke ondersteuning. Het was in deze zone dat de nodige arbeidskrachten en materialen werden opgeëist en de fronttroepen met tussenpozen konden uitrusten. Helemaal bovenaan stond de *Obere Heeresleitung (O.H.L.)* die eigenlijk door de Duitse keizer werd verpersoonlijkt. De Etappenorganisatie behoorde tot het departement van de *Generalquartiermeister*¹⁹² bij het *Große Hauptquartier*. Het ambt van *Generalquartiermeister* werd opgericht om de generale staf van bepaalde taken

¹⁹⁰ F. WENDE, *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, Wissenschaftlicher Verlag Eckart Böhme, 1969, p. 36

¹⁹¹ X., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 275

¹⁹² Kwartiermeester-generaal: hoofd van de materiële voorziening van het leger

te ontlasten. Hij hield zich bezig met alles wat niet rechtstreeks met militaire operaties te maken had, zoals het verkeerswezen, de post, en het Etappenwezen. Hij bepaalde de omvang van de Operatie- en Etappengebieden en legde de grenzen vast tussen de Etappengebieden onderling¹⁹³. Dit stond in schrill contrast met het Generaalgouvernement, waar de *Generalquartiermeister* geen zeggenschap had. Zo zou Erich Ludendorff¹⁹⁴, de *Erste Generalquartiermeister* bij het 3. *O.H.L.*, het Generaalgouvernement een “ondoelmatige schepping” genoemd hebben¹⁹⁵. De *Generalquartiermeister* was aan de genereale stafchef ondergeschikt¹⁹⁶. Grote delen van Oost- en West-Vlaanderen werden het *Etappengebiet* van het Vierde Duitse leger, dat een front hield van de kust tot Armentières. Deze troepen stonden onder bevel van de *Oberbefehlshaber* hertog Albrecht von Württemberg en vanaf 1 maart 1917 van de infanteriegeneraal Friedrich Bertram Sixt von Arnim die Tielt als hoofdkwartier hadden. Op 22 oktober 1914 werd te Gent het hoofdkwartier van de *Etappen-Inspektion* geïnstalleerd.

3.4.1. Het militaire bestuur

a. *Het Duitse leger*

Het is voor deze studie onontbeerlijk om een korte blik te werpen op de organisatie van het leger tijdens het Duitse keizerrijk.

¹⁹³ X., Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 275

¹⁹⁴ Erich Ludendorff (1865-1937) bouwde een grootse militaire carrière uit. Zo werd hij de “Held van Luik”, daar door zijn toedoen de fortengordel werd vernietigd. De impulsieve Ludendorff werd overgeplaatst naar het 8. *Armee* als *Oberbefehlshaber* alwaar hij werd ondergeschikt aan von Hindenburg, die stoïcijns rustig was. Deze combinatie van beide mannen zou heel succesvol blijken, wat resulteerde in een volledige machtsovername van het *O.H.L.* Von Hindenburg kwam in augustus 1916 samen met Ludendorff, die de nieuw gecreëerde positie als *Erste Generalquartiermeister* mocht innemen, aan het hoofd van het zogenaamde 3.*O.H.L.* Vanaf dat ogenblik oefende hij niet alleen op de oorlogsvoering, maar ook op de politiek een beslissende invloed uit. Bethmann-Hollweg werd afgezet, en zelfs de keizer kwam er niet meer aan te pas. Er werd een volledig militaire koers gevaren, met de onbeperkte duikbotenoorlog. Toen het grote offensief van 21 maart 1918 mislukte, beschouwde hij de oorlog als verloren en drong hij aan op een wapenstilstand. Na de oorlog werd hij een aanhanger van Adolf Hitler. (Neue Deutsche Biographie, Fünftehnter Band: Locherer – Maltza(h)n, Berlin, Duncker & Humblot, 1987, p. 285-290; Grote Winkler Prins encyclopedie in 26 delen, Deel 15: Iotosboom-Messelbroek, Amsterdam, Elsevier, 1990, p. 50)

¹⁹⁵ E. DE MEESTER, Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918), Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 5

¹⁹⁶ X., Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 219

Grondwettelijk gezien was de Duitse keizer de opperbevelhebber van het leger. Het was Wilhelm II die op 1 augustus 1914 de algemene mobilisatie ondertekende, waarbij het *Friedensheer* werd omgevormd tot een *Kriegsheer*, en 3 820 000 man telde.

De derde augustus 1914, de dag waarop de oorlog werd verklaard aan Frankrijk, werd het “*Große Hauptquartier Seiner Majestät des Kaisers und Königs*” actief. Daarin zetelden de chefs van de verschillende Duitse legers¹⁹⁷ en legerafdelingen. De Pruisische Oorlogsminister was vanaf dan de *Reichskriegsminister*.

De chef van de Pruisische generale staf werd de *Chef des Generalstabes des Feldheeres*, die in naam van de keizer bevelen kon geven en alleen aan hem verantwoording verschuldigd was. De *Chefs des Generalstabes des Feldheeres* waren successievelijk: *Generaloberst* von Moltke, *Generalleutnant* von Falkenhayn, en als laatste sinds 29 augustus 1916 *Generalfeldmarschall* von Hindenburg, die samen met zijn toenmalige *Generalstabchef* Ludendorff, die hij liet bevorderen tot *Erster Generalquartiermeister*, het Duitse leger zou leiden. Het waren respectievelijk de bevelhebbers van het 1., 2. en het 3.O.H.L.

De mobilisering voorzag dat het Duitse leger zou worden ingedeeld in negen ‘*Armeen*’, waarvan er zeven naar het westen trokken, terwijl de andere naar het oosten gingen. Deze legers kregen hun bevelen van het *Oberste Heeresleitung (O.H.L.)* via de *Armee-Oberkommandos (A.O.K.)*.

Elk *Armee* bestond uit drie tot zes *Armeekorpsen*, met eventueel cavaleriedivisies of *Landwehr-Brigaden*. Daarnaast waren er ook nog de ‘*Armeeabteilungen*’, geïmproviseerde zelfstandige groepen die vaak naar hun opperbevelhebber werden genoemd.

De indeling van de staf was overal dezelfde. Aan het hoofd van het *Armeekommando* stond de *Obersbefehlshaber* of de *Kommandierenden General*, met naast hem de chef van de generale staf. Die generale staf bestond uit allerlei afdelingen en er was ook een officier

¹⁹⁷ Ondanks het feit dat Duitsland eengemaakt was in het laatste kwart van de negentiende eeuw, was er toch nog niet echt sprake van een eenheidsleger pur sang. Door de mobilisering werd de invloed van de Duitse vorsten op hun troepen verder ingeperkt. De keizer had door middel van verdragen de positie van *Bundesfeldherrn* en aldus alle bevelsbevoegdheden overgenomen. Alleen de *Länder* met eigen oorlogsministerie, met name Beieren, Saksen en Württemberg kregen een zitje in het *Großes Hauptquartier*.

aangesteld als *Oberquartiermeister* die dezelfde functies uitoefende als de *Generalquartiermeister*¹⁹⁸.

b. *Tielt wordt ingericht als A.O.K.*

Eind oktober 1914 werd het militaire *Allgemeines of Armee Oberkommando (A.O.K.)* in Tielt opgericht. De centrale ligging van Tielt was ideaal. Roeselare lag te dicht bij het front, terwijl Gent te veraf gelegen was. Bovendien was de afstand tot Rijsel en Nieuwpoort even ver¹⁹⁹. Het *A.O.K.* werd door het opschuiven van het front van 14 mei tot 4 november 1917 in Kortrijk gestationeerd. Daarover schreef schepen Ruysen: “*Arrivé de l’armée Ober Kommando à Courtrai venant de Thielt. Le général commandant Sixt von Armin est logé au Faubourg de Tournai chez mr. Ch. Vandevenne qui doit quitter son habitation ; presque toutes les maisons sont occupées. La circulation des voitures et même des pietôns étrangers à cette partie de la ville y est interdite*”²⁰⁰. Het *A.O.K.* werd eerst geleid door Hertog Albrecht von Württemberg, en vanaf februari 1917 door Friedrich Bertram Sixt von Armin.

Hertog Albrecht von Württemberg (Wenen 23 december 1865 – Altshausen 29 oktober 1939) werd geboren als zoon van prins Philippe von Württemberg en de Habsburgse aartshertogin Maria Theresia. Het hertogdom Württemberg werd in 1805 een soeverein koninkrijk en in 1871 trad het toe tot de Duitse statenbond met behoud van eigen instellingen. De erfgenaam van de Württembergse troon trad in het huwelijksbootje met Margarete Sophia van Oostenrijk, de zus van aartshertog Franz-Ferdinand. De moord op deze laatste werd aldus een familiezaak. Zoals het een Duits edelman betaamde, stapte von Württemberg in 1883 in het leger en maakte er snel carrière. In 1913 bereikte hij de graad van kolonel-generaal. Bij het begin van de oorlog werd hij aanvoerder van het *IV. Armee* dat meevocht in de Slag om de Marne, waarna Moltke het bevel gaf zich terug te trekken achter de Aisne en de Vesle²⁰¹. Von Württemberg werd met een nieuw gevormd *IV. Armee* naar Vlaanderen gestuurd om een doorgang naar de Belgische kust te forceren, maar de

¹⁹⁸ X., Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 218-250

¹⁹⁹ J. VANDERMEULEN, “Hertog Albrecht van Württemberg – de illustere onbekende en zijn IVE Duitse leger”, *Roede van Tielt* 1978, p. 99-100

²⁰⁰ RAK, MSAK, 2330, fo. 439

²⁰¹ E. DE MEESTER, *Burgerpost in etappe Duits IVE leger in Vlaanderen, 1914-1918, Deel I: in theorie*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1995, p. 4

“*race naar de zee*” strandde in november 1914 aan de oevers van de IJzer²⁰². De hertog voerde het bevel over de Duitse troepen tijdens de Eerste en Tweede Slag om Ieper. In augustus 1916 werd hij tot *Generalfeldmarshall* benoemd²⁰³. Württemberg bleef tot februari 1917 aan het commando in Vlaanderen. Daarna werd hij overgeplaatst om de Duitse linie van Elzas-Lotharingen te verdedigen. Hij kreeg daar de leiding over een eigen legermacht: de *Heeresgruppe Herzog Albrecht*, met Straatsburg als *A.O.K.* Na de oorlog trok hij zich terug en ontbond zijn leger pas op 11 november 1919²⁰⁴.

Hij werd opgevolgd door infanteriegeneraal von Armin (Wetzlar 27 november 1851 – Maagdenburg 30 september 1936). Deze bouwde ook een indrukwekkende militaire carrière op. Hij begon in 1870 onderaan de militaire ladder als *Fahnenjunker*²⁰⁵, maar raakte zwaar gewond tijdens de Frans-Duitse oorlog. Zijn heldhaftigheid erkentelijk, kreeg hij promotie tot luitenant. Zijn ster rees langzaam aan het firmament en hij werd in 1913 bevorderd tot infanteriegeneraal. Bij het uitbreken van de oorlog maakte hij deel uit van het *I. Armee*. Het Vierde *Armeekorps* verzeilde echter uiteindelijk in de Westhoek in een ontmoedigende stellingenoorlog. Von Armin kreeg meerdere onderscheidingen op zijn palmares. Hij verwachtte heel veel van zijn manschappen. Volgens bepaalde bronnen zouden zijn legers het hoogste aantal slachtoffers tellen. Op 1 maart 1917 nam hij het opperbevel in het *Etappengebiet* van het Vierde Leger over. Tijdens zijn korte aantreden kreeg hij met drie grote Britse aanvallen te maken. Hij stond aan het hoofd van de Duitse troepen bij het Voorjaarsoffensief van 1918, waarbij de Duitsers ei zo na de oorlog wonnen, en wist de Kemmelberg te veroveren. Bij het eindoffensief van de geallieerden diende hij zich terug te trekken achter de Antwerpen-Maasstelling omwille van gebrekkige bevoorrading en gedemotiveerde troepen. Na de demobilisering vroeg von Armin zijn pensioen aan, en trok zich terug in Maagdenburg²⁰⁶.

²⁰² J. VANDERMEULEN, “Hertog Albrecht van Württemberg – de illustere onbekende en zijn IVE Duitse leger”, *Roede van Tielt* 1978, p. 88-95

²⁰³ Grote Winkler Prins encyclopedie in 26 delen, Deel 1: A-Amalia, Amsterdam, Elsevier, 1990, p. 464

²⁰⁴ J. VANDERMEULEN, *Thielt 1914-1918: Strategische hoogte voor Hertogen en Prinsen, een wandelroute*, Tielt, De Roede van Tielt, 2008, p. 153

²⁰⁵ *Fahnenjunker* is een aspirant officier.

²⁰⁶ J. VANDERMEULEN, *Thielt 1914-1918: Strategische hoogte voor Hertogen en Prinsen, een wandelroute*, Tielt, De Roede van Tielt, 2008, p. 155-156

c. *De Etappen-Inspektion IV te Gent*

Elk *Armee Oberkommando* diende in te staan voor de eigen verzorging en bevoorrading. Dit gebeurde via de *Etappen-Inspektion*²⁰⁷. In het *Etappengebiet* waren er aldus drie bestuursvormen: de Belgische administratie, het Duitse burgerbestuur, dat ondergeschikt was aan de *Zivilverwaltung* in Gent, hoofdplaats van de Etappe, en het militaire bestuur dat afhing van de *Etappen-Inspektion* die eveneens in Gent zetelde²⁰⁸. Bij het binnentrekken van Gent op 12 oktober 1914 werd de stad *Etappe-Hauptort der 4. Armee* en dat tot en met het vertrek van de *Etappen-Inspektion* op 22 oktober 1918. De eerste *Kommandant* van de stad werd generaal-majoor Jung²⁰⁹. Tijdens de oorlog zouden er constant 10 000 Duitse soldaten gelegerd zijn, maar afhankelijk van de oorlogsgebeurtenissen steeg of daalde dat aantal²¹⁰.

Deze organisatie herhaalde zich op de lagere echelons. Elke provincie kwam onder het gezag van een militair gouverneur alsook van een voorzitter van de provinciale *Zivilverwaltung*. Behalve ter goedkeuring van de belastingen, werd het vergaderrecht aan de zetelende provinciale vergaderingen ontzegd. Op gemeentelijk vlak bleef het bestaande bestuur meestal op post, maar het werd onderworpen aan de arrondissementele *Kreischefs* en *Zivilkommissare*, en indien een garnizoen aanwezig was, onder de *Kommandantur*. De gemeentelijke politiekorpsen werden onder militair gezag gesteld. Aldus werd het toezicht over het grootste deel van het land geregeld²¹¹.

Het onderzoek in deze studie zal echter voornamelijk Oost- en West-Vlaanderen behandelen. In deze gebieden heerste vrijwel volledig de militaire macht van de *Kommandantüre*. De scheiding tussen het militaire en het burgerlijke bestuur was in het Generaalgouvernement veel scherper dan in het *Etappengebiet*, waar de bevoegdheden van de burgerlijke overheid ten opzichte van de militaire overheid nog beperkter waren²¹². Tussen het Vierde Leger en het Gouvernementgeneraal was er een beperkte samenwerking,

²⁰⁷ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 10

²⁰⁸ E. VAN HOONACKER, *Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 59

²⁰⁹ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 12

²¹⁰ H. WANDT, *Etappe Gent*, Berlin, Agis Verlag, 1926, p. 33

²¹¹ S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 131

²¹² L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien*, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 19

die, naarmate de oorlog vorderde, verwaterde²¹³. Het was de tanende militaire overheersing die in conflict kwam met de nood van het burgerlijk bestuur. Het succes van het Duitse bestuur hing af van de militaire verwezenlijkingen.

Elk Duitse leger had een *Etappen-Inspektion*²¹⁴. De *Etappen-Inspektion* of het militair toezicht van een Etappengebied werd toevertrouwd aan een *Etappen-Inspektor* (Etappeninspecteur), die tot de persoonlijke staf van de legerbevelhebber, *in casu* Albrecht von Württemberg en later Friedrich Sixt von Armin, behoorde²¹⁵.

De *Etappen-Inspektion 4* vestigde zich op 21 oktober 1914 te Gent in het justitiepaleis. De officieren namen hun intrek in het Posthotel op de Kouter, dat toentertijd het modernste en voornaamste hotel was te Gent. Het werd zwaar bewaakt, want “*Aan den ingang (...) staat langs elken kant een schildwachthuisje met de duitsche kleuren: zwart, wit en rood*”²¹⁶. Wanneer duidelijk werd dat de oorlogsmachine vastliep, verhuisde de ene afdeling na de andere naar de gebouwen rond de Kouter²¹⁷. Het Postkeuringsbureau in het justitiepaleis, en het Postbemiddelingsbureau op de Kouter, verhuisden naar het hoofdpostgebouw aan de Korenmarkt te Gent²¹⁸. De *Etappen-Inspektion* dirigeerde samen met dertien *Etappenkommandanturen*, de *Havenkommandantur* en drie grenscommando's het leven van de burgerbevolking²¹⁹. De *Etappen-Inspektor* was de hoogste officier in rang van de gehele *Etappe*. Hij stond op gelijke hoogte met een divisiecommandant en had dezelfde bevoegdheden als een generaal. Of zoals Wandt schreef: “*Te Gent was hij om zoo te zeggen de Almacht, waarvoor alles eerbiedig knielde; ook de Kommandant, die intusschen op zich zelf ook reeds een Almacht was, viel voor den Etappen-Inspekteur in het stof*”²²⁰.

De eerste *Etappen-Inspektor* van de *Etappe IV* was luitenant-generaal von Seckendorff (dec. 1914 – april 1915). Hij vreesde een opstand van de Gentenaars en gedroeg zich,

²¹³ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 131-132

²¹⁴ X., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 275

²¹⁵ E. VAN HOONACKER, *Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 62

²¹⁶ L. STYNEN & S. VAN PETEGHEM (ed.), *In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, 1999, p. 144

²¹⁷ H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, eerste deel, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 47

²¹⁸ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 13, Verordnung 85, 22 november 1915

²¹⁹ T. VANHEE, *De Eerste Wereldoorlog*, in: *Geschiedenis van Deinze*, deel 2: Deinze en Petegem in de 19de en 20ste eeuw, Deinze, 2005, p. 69

²²⁰ H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, eerste deel, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 54

volgens Heinrich Wandt, als een wezel. Hij gaf bevel aan een tweede compagnie van het *Landsturm*bataljon Calw om als beschermingsescorte op te treden. Deze compagnie werd in de grote Beurszaal ondergebracht zodat de ‘dappere’ bewoners van het Posthotel in geval van nood onmiddellijk bescherming kregen. Mede daarom lag de derde compagnie van hetzelfde bataljon in de universiteitsgebouwen gekazerneerd. Op 20 april 1915 werd hij overgeplaatst om de *Etappen-Inspektion* uit te oefenen van het pas gevormde elfde *Armee*, dat eerst aan het Westelijk front gelegen was, en later naar het oostelijk werd getransfereerd²²¹.

Von Seckendorf werd opgevolgd door luitenant-generaal Graf von Westarp (apr. – sept. 1915). Von Westarp kwam uit een conservatieve Pruisische adellijke familie en was de broer van de beruchte conservatieve volksvertegenwoordiger Kuno Graf von Westarp. Hij was een voorbeeld van de typische Duitse militarist waarvan “*de politieke horizon slechts tot aan het schitterend helmvizier reikte*”. Zijn bevelen zouden de weergave geweest zijn van zijn karakter. Hij was heel brutaal en werd in Gent gevreesd²²².

Eind september 1915 kwam generaal van de cavalerie Wolfgang von Unger aan het hoofd van de *Etappen-Inspektion*. Hij was afkomstig van Charlottenburg en stond bekend als een vriendelijk en gematigd man die weinig gemeen had met het Pruisische militarisme. Bij de soldaten, onderofficieren en officieren deed hij zich nooit voor als de almachtige stadhouder van Wilhelm II. Hij gedroeg zich als een rechtvaardig en meevoelend mens. De officieren die veel tijd doorbrachten met braspartijen in het casino hadden von Unger te vrezen²²³. Een sprekend voorbeeld daarvan was toen hij in het hongerjaar 1917 voor een diner werd uitgenodigd bij *Obertsleutnant* von Wick, *Kommandant* te Gent. De tafel was rijkelijk gedekt met allerhande soorten voedsel. Bij de aanblik van al dat ‘lekkers’, stond von Unger op en uitte zijn ongenoegen²²⁴. In het hoofdkwartier te Tielt, waar von Ilse stafchef van het Vierde Leger was en aldus zijn wil ietwat kon doordrijven bij von Württemberg, was von Unger niet geliefd. Hij ontzag immers zoveel mogelijk de bevolking, en poogde dat te verenigen met de belangen van het Duitse leger. Volgens

²²¹ H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, tweede deel, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 41-42

²²² H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 44-45

²²³ H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 45-46

²²⁴ H. WANDT, *Etappe Gent*, Berlin, Agis Verlag, 1926, p. 40

Wandt, was von Ilse daarentegen brutaal en genotzuchtig²²⁵, hoewel deze luitenant-generaal in de werken over Tielt aangeschreven staat als een grote kindervriend, daar hij hen meenam naar de snoepwinkel of hen snoepgoed uitdeelde²²⁶. Of zijn bedoelingen effectief zo nobel waren, valt nog te betwijfelen. Het is immers geweten dat soldaten de kinderen vaak chocolade of ander lekkers gaven, om zo de harten van de bevolking te winnen. De beelden van de bevrijding tijdens de Tweede Wereldoorlog spreken hieromtrent boekdelen. Von Unger was één van de generaals te Gent die de geestdrift voor de Vlaamse zaak aanzwengelde²²⁷. Als letterkundige vertaalde hij de “*Noodhoorn*” van René De Clercq naar het Duits. Maar te nauwe contacten met sommige oncontroleerbare Vlaamse activisten waren voor zijn carrière nefast en hij werd begin 1917 overgeplaatst²²⁸. “*Dat was de “Dank” voor den besten Etappen Inspekteur, die het Vierde Leger had*”²²⁹.

Vanaf februari 1917 werd de vacature ingevuld door infanteriegeneraal Emil von Schickfuss und Neudorff die tot het einde van de oorlog bleef. Hij was eveneens afkomstig van Charlottenburg en verbleef aan de Korenlei²³⁰. Bij zijn aantreden was hij reeds een oude grijze man en wekte hij de schijn op een voornaam iemand te zijn. Schijn bedriegt echter. Hij was een militarist van de ergste soort en begeesterd aanhanger van de barbaarse methoden die Generaal-Veldmaarschalk von Eichhorn toepaste. Hij onderdrukte de bevolking en liet de opeisingen van de mannelijke arbeiders onvermurwbaar voorbereiden en uitvoeren. De samenstelling van zijn bestuur is terug te vinden in bijlage II. Onder zijn bewind werden de Gentse burgemeester Braun en schepenen De Weert afgezet en naar Duitsland gedeporteerd. Von Schickfuss liet zich ook beïnvloeden door de strenge Gentse Krijgsauditeur Dickmann²³¹. Hij gedroeg zich onmenselijk tegenover de onderofficieren en soldaten. Op 10 november 1918 trokken woedende soldaten hem in Antwerpen de

²²⁵ H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 47

²²⁶ J. VANDERMEULEN, *Thielt 1914-1918: Strategische hoogte voor Hertogen en Prinsen, een wandelroute*, Tielt, De Roede van Tielt, 2008, p. 12

²²⁷ W. DOLDERER, René De Clercq en Duitsland, s.d., (vindplaats: <http://www.renedeclercq.be/RDCenDuitsland2003.pdf>)

²²⁸ J. VANDOMMELE, Cyriel Buysse en René De Clercq, andere achtergrond, andere keuzes., december 2007, p. 8 (bron: http://www.renedeclercq.be/pu_Cyriel_Buysse_%20RDC.pdf)

²²⁹ H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 48

²³⁰ ²³⁰ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 21

²³¹ H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting*, tweede deel, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 62

epauletten en de generaalstrepen van het uniform. Hij droop af via Nederland naar Duitsland²³².

In de laatste oorlogsjaren zag het *Etappengebiet* zich geconfronteerd met enkele problemen. Het front eiste meer en meer de geschikte officieren en manschappen op, en hun vervangers waren niet in staat de nodige opeisingen te volbrengen, waardoor de Duitse troepen niet voldoende bevoorrad konden worden. Bijgevolg ontstonden spanningen met het *Operationsgebiet*. Niettemin heeft de *Etappe* zich goed van haar taak gekweten en de militaire operaties goed ondersteund²³³.

d. De Etappen-Kommandantur Kortrijk

De *Etappen-Inspektion* was onderverdeeld in *Etappen-Kommandanturen*²³⁴, die op hun beurt in *Etappenstationen* verdeeld waren. Aan het hoofd van een *Etappen-Kommandantur* stond een *Etappenkommandant*, terwijl bij een *Etappenstation* een *Ortskommandant* het bevel voerde. De *Etappenkommandant* werd bijgestaan door een adjudant en een beampte van het militaire gerecht. Indien nodig werd hem ook een officier voor de gezondheid (*Sanitätsoffizier*), een aalmoezenier (*Militärgeistliche*) en andere bestuurders (*Verwaltungsbeamte*) toegewezen. De bevoegdheden waren dezelfde als deze van de *Inspektionen*, maar waren gericht op de kleinere omschrijving van de *Kommandantur*²³⁵. In het Etappen gebied van het Vierde Leger waren er dertien *Etappen-Kommandanturen*. Tijdens de oorlog werden bepaalde gemeenten, afhankelijk van de verschuivingen van de frontlinie, nu eens ondergeschikt aan die of die bepaalde *Etappen-Kommandantur* of het Generaalgouvernement. Zo behoorde Waregem eerst tot de *Kommandantur* van Deinze, maar werd het eind 1914 overgeheveld naar Kortrijk²³⁶. De kantons Sint-Niklaas en Beveren-Waas werden vanaf augustus 1916 overgeheveld naar het

²³² H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 55-58*

²³³ X., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 277

²³⁴ Aanvankelijk waren dat er dertien. De situatie in 1914 zag er als volgt uit: Sint-Niklaas, Lokeren, Dendermonde, Aalst, Geraardsbergen, Oudenaarde, Gent, Ertvelde, Eeklo, Beernem, Tielt, Deinze en Kortrijk. In 1917 was de situatie anders, zie daarvoor bijlage II, p. XVI-XIX

²³⁵ X., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 276

²³⁶ M. DELMOTTE, "De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (3)", *30ste Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring "De Gaverstreke"* 2002, p. 161

Generaalgouvernement²³⁷. Er werden eveneens districten tussen de legers overgeheveld. Het district Doornik en het gedeelte Noord-Frankrijk dat initieel onder het *VI. Armee* viel, werd halfweg 1916 overgeheveld naar het *IV. Armee*²³⁸.

Een *Kommandantur* kon tegelijk *Etappen-* en *Orstkommandantur* zijn, zoals Kortrijk of Gent, maar eenmaal de gemeente of stad in het *Operationsgebiet* lag was het de plaatscommandant, of *Orstkommandant* die de lakens uitdeelde. Die hing toen niet af van de *Etappe* Gent maar stond rechtstreeks onder bevel van de legerleiding te Tielt.

De *Orstkommandantur* was de schakel tussen het lokale gemeentebestuur en de *Etappenkommandantur* te Kortrijk, die in 1915 bestond uit Anzegem, Bavikhove, Beveren-Leie, Deerlijk, Desselgem, Harelbeke, Hulste, Ingoogem, Kuurne, Nokere, Ooigem, Sint-Eloois-Vijve, Tiegem, Vichte, Wortegem, Zwevegem en Zulte. Op 21 juli 1916 werd Zulte aan de *Etappe-Kommandantur* van Deinze toegevoegd. Gijzelbrechtegem, Kaster en Waarmaarde werden losgemaakt van Oudenaarde en aan Kortrijk overgedragen in ruil voor Nokere en Wortegem²³⁹. Aldus viel de *Kommandantur* Kortrijk, grotendeels maar niet helemaal samen met het bestuurlijk arrondissement. Er werden niet in elke gemeente *Orstkommandanten* aangesteld. Waarschijnlijk hing dit af van de omvang of de belangrijkheid van bepaalde gemeenten. Zo kregen de gemeenten Waregem, Avelgem en Harelbeke een ‘eigen’ *Kommandant*²⁴⁰. *Orstkommandanturen* verschenen en verdwenen om de haverklap, meestal door kleine veranderingen aan de frontlinie. Vanaf juni 1917, toen het zuiden van West-Vlaanderen als operatiegebied werd beschouwd, kreeg iedere gemeente in dat gebied een *Orstkommandant*. Hij was bevoegd voor alles wat de militairen en de oorlog aanbelangde, zoals opeisingen, het uitreiken van passen en de zorg voor de stipte naleving van alle verordeningen.

Naargelang de lokale behoeften herbergde de *Etappen-Kommandantur* meerdere diensten, zoals de *Hauptgeschäftszimmer*, de *Quartierabteilung*, de *Passabteilung*, het *Zivilmeldeamt*, de *Technische Abteilung*, het *Gericht* en de *Polizeiabteilung*²⁴¹.

²³⁷ F. CLAEYS BOUUAERT, *Le diocèse de Gand pendant la première occupation allemande 1914-1918*, Brussel, l'édition universelle, 1949, p. 54

²³⁸ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 86, Verordnung 391

²³⁹ M. DELMOTTE, “De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (3)”, *30ste Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring “De Gaverstreke”* 2002, p. 161-162

²⁴⁰ *Ibid.*

²⁴¹ *Infra* p.74 e.v.

De Duitse bezetting zette een klem op de Belgische samenleving. Handel en industrie stagneerden, waardoor de bezettende maar ook de Belgische overheid met twee grote problemen te kampen had, namelijk de werkloosheid en de voedselvoorziening²⁴². De Duitsers schoven de schuld voor de dreigende hongersnood in de Britse schoenen aan gezien de Britse vloot vrijwel onmiddellijk na het uitbreken van de vijandelijkheden de toegang naar Duitsland over zee hadden geblokkeerd²⁴³. Het leven voor de burgers was in de doorsnee Belgische gemeente tijdens de woelige jaren 1914-1918 fel aan banden gelegd en bezwaard.

Halfweg oktober 1914 werd Kortrijk van *Ortskommandatur* ‘gepromoveerd’ tot een *Etappen-Kommandantur*. Dat gebeurde onder *Oberstleutnant* von dem Knesebeck. Het stadhuis werd ingenomen en daar werden de meeste diensten van de *Kommandantur* zoals het *Arbeitsamt*, de *Quartierabteilung*, de *Passabteilung*, het *Zivilmeldeamt*, de *Technische Abteilung*, de *Polizeiabteilung*, evenals het *Kriegsgericht* gevestigd. Elke afdeling, waarvan verder een uiteenzetting volgt, kreeg een Duitse militair aan het hoofd.

Uiteindelijk zouden er negen *Kommandanten* in Kortrijk resideren, waarvan er zeven naast *Ortskommandant* ook leiding gaven aan de *Etappen-Kommandantur*.

Op 17 oktober 1914 werd Waxmann, die “*gouverneur de l’école de guerre de Hanovre*” was, als eerste aangesteld. Hij werd reeds na tien dagen opgevolgd door *Rittmeister* Pschorr. Dat Waxmann niet veel stof heeft doen opwaaien kan worden opgemaakt uit de publicatie van een Kortrijks oorlogsblad dat Pschorr als eerste *Kommandant* te Kortrijk aanduidde. Later werd Pschorr, tot grote verbazing van stadsecretaris d’Outreligne, tot majoor en *Stellvertreter-Ortskommandant* benoemd²⁴⁴. “De brouwer van München”, zoals Pschorr ook werd genoemd, stond bekend als een ijdel persoon die de ene flater na de andere beging²⁴⁵. Hij bleef tot eind december 1914 zijn ambt uitoefenen en werd commandant van de *Feldgendarmarie*.

De derde was *Oberstleutnant* Von dem Knesebeck, een moeilijk te benaderen officier. Hij stond bekend als een kniezer, een ziekelijk, erg zenuwachtig man. Hij liet zich graag omringen door personen die hem vleiden. Het was een onverschillig persoon met een

²⁴² J. BLOM & E. LAMBERT (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, HB Uitgevers, 2001, p. 286

²⁴³ L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 98

²⁴⁴ RAK, MSAK, 4659, fo. 168, fo. 184

²⁴⁵ RAK, MSAK, 1162, *Sint-Amands Studentenblad*, supplement juli-augustus 1917, p. 3

onuitgesproken karakter, maar heel dikwijls slecht gehumeurd²⁴⁶. Toen hij op 4 september 1915 Kortrijk verliet, werd hij *Etappenkommandant* te Lokeren, alwaar hij op 11 februari 1917 overleed aan de gevolgen van een oestervergiftiging²⁴⁷. Onder de bevolking was niet het minste spoor van sympathie te bespeuren, want “*von dem Knesebeck was niet aantrekkelijk van omgang en daarenboven hij was een vijand*”. Zijn lichaam werd naar Berlijn overgebracht, alwaar hij met militaire eer werd begraven²⁴⁸. In de toespraken werd hij geëerd als gesneuveld voor het Duitse vaderland.

Na Von dem Knesebeck was *Oberstleutnant* Günther de bewindvoerder in de Kortrijkse *Etappen-Kommandantur*. Op 4 augustus 1916 werd hij naar Wervik overgeplaatst.

**Afbeelding 1: Kommandant Günther in de schepenzaal van het Kortrijkse stadhuis
(Bewaarbibliotheek Kortrijk)**

Zijn opvolger was majoor Hermann Melsheimer, bekend als een streng man. Hij was afkomstig van Gernsbach, en voerde sinds september 1914 het bevel over het derde Bataljon Reserve-infanterieregiment nr. 125. In november 1914 werd hij opgenomen in het

²⁴⁶ C. VLAMINCK, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918*, s.n., s.l.,1922, p. 37

²⁴⁷ E. VAN HOONACKER, *Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 64

²⁴⁸ C. VLAMINCK, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918*, s.n., s.l.,1922, p. 49

Rijkselse lazaret. In maart 1915 trad hij weer in actieve dienst, maar werd later dat jaar opnieuw opgenomen. Na een nieuwe inzet aan het front, werd bij hem longtuberculose vastgesteld, waarna hij vanaf 16 augustus tot 30 december 1916 te Kortrijk aan het bewind kwam. Zijn eerste verordening was het doven van de lichten 's nachts, waarbij hij dreigde dat bij een overtreding van deze regel hij de volledige stad zou straffen²⁴⁹. Onder zijn bewind werden de Belgische mannen zonder genade opgeëist en tewerkgesteld ten voordele van de bezetter.

Na een terugkeer van tien dagen werd majoor Pschorr op 15 januari 1917 door Heinrich Ziegler als Kortrijkse *Etappenkommandant* opgevolgd. Ziegler was bevelhebber van het *Landsturm-Infanteriebataljon* Leonberg, en na zijn mandaat voerde hij het Württembergs *Landsturm-Infanterieregiment* nr. 39 aan. Hij had in maart 1915 een zware heelkundige ingreep ondergaan, en kwam sindsdien regelmatig in contact met dokters wegens maagkrampen, reuma, hoofdpijn en overspanning. Hij bleek een plichtsbewust, omzichtig en krachtadig man, maar hij verwaarloosde zijn gezondheid. In Kortrijk werd hij door het volk 'Koeipoester' en ook 'Pietje Snot' genoemd, omdat hij geen zakdoek gebruikte om zijn neus te snuiten.

De laatste twee Kortrijkse *Kommandanten* die over de *Etappe* zeggenschap hadden waren Crailshaim en majoor von Hermann²⁵⁰.

Toen de frontlinie naar het oosten opschoof, kwamen op 13 november 1917 Kortrijk en omgeving in het *Operationsgebiet* te liggen. Majoor von Hermann vertrok met zijn twee adjudanten Külz en Kampf²⁵¹. De *Etappen-Kommandantur* verdween en in plaats kwam er een *Ortskommandant* van de *Gruppe* Wijtschate die het voor het zeggen had. Tot het einde van de bezetting was majoor Albrecht *Freiherr* von Richthofen, de vader van de Rode Baron Manfred von Richthofen²⁵², *Ortskommandant*²⁵³ van Kortrijk dat *Ortskommandantur* 296 werd gezien. Von Richthofen werd bijgestaan door zijn adjudant

²⁴⁹ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 65

²⁵⁰ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 65-66

²⁵¹ RAK, MSAK, 2330, fo. 448

²⁵² Manfred von Richthofen (1892 – 1918) wisselde in mei 1915 de cavalerie voor de luchtmacht en werd in 1916 piloot van een jachtvliegtuig. In 1917 voerde hij het commando over het "Jachtvliegtuigeneskader 1". Met 80 overwinningen was hij de succesvolste jachtpiloot tijdens WOI, maar hij werd zelf neergehaald en overleed nabij Corbie-sur-Somme. Hij werd opgevolgd door een andere succesvolle piloot: Hermann Göring. (bron: Neue Deutsch Biographie)

²⁵³ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 67

Braun. Toch bleven grote veranderingen voor de lokale bevolking uit al kwam alles meer in het teken te staan van de oorlogsgebeurtenissen. Zo werden akkers opgeëist om er vliegvelden aan te leggen²⁵⁴.

3.4.2. *Het burgerlijk bestuur*

Om de middelen en de voorraden van het land ter beschikking van het leger te stellen, hadden de Duitsers er alle belang bij het leven zijn normale gang te laten gaan. Zonder de Belgische administratie en diensten kon de Duitse bezetter niet het nodige vertrouwen opwekken om te bekomen wat hij wilde, zodat hij genoodzaakt was voor de lopende zaken de plaatselijke diensten te behouden, maar dan onder Duits toezicht.

De hoofdzetel van het *Zivilverwaltung der Etappen-Inspektion 4* of het Duitse Burgerlijke bestuur was in Gent gevestigd aan de Vlasmarkt 12²⁵⁵. Tijdens de jaren 1914, 1915 en 1916 stond het onder leiding van von Keudell. Hij was groot van gestalte en stelde zich zeer streng op ten opzichte van soldaten en Belgen. Hij eiste dat men hem aansprak met 'Baron', hoewel hij die titel niet bezat. De soldaten groetten hem niet, daar hij geen officier was, en daarom zocht hij hen om hen te bestraffen. Hij maakte ook wat graag jacht op de Gentse vrouwen, en haalde zich daardoor een ziekte op de hals. Toen hij daarvan genezen was, kreeg hij het IJzeren Kruis en werd naar het vaderland gezonden. Hij was de eerste die te Gent de pers censureerde²⁵⁶. Von Keudell werd opgevolgd door majoor Heitz²⁵⁷.

De *Zivilverwaltung* controleerde de Belgische politie- en gemeentelijke overheden, censureerde de binnenlandse pers, boeken, theater en cinema's²⁵⁸. Verder hield het zich bezig met burgerlijke zaken allerhande: godsdienst, handel, industrie, landbouw, onderwijs, schooluren, toezicht op het Nationaal Comité, gemeentebelastingen en dergelijke meer. Het was alleen de *Zivilverwaltung* te Gent die toelating verleende omtrent het doorgaan van openbare en bijzondere vergaderingen. Deze dienden ten minste vijf

²⁵⁴ RAK, MSAK, 1575, fo. 243

²⁵⁵ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 35

²⁵⁶ H. WANDT, *Etappenleven te Gent, kanttekeningen bij de Duitse ineenstorting, tweede deel*, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 93

²⁵⁷ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 35

²⁵⁸ X., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918)*, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 277

dagen vooraf te worden aangevraagd. Vrijgesteld van deze aanvraagplicht waren de openbare vergaderingen tot godsdienstige doeleinden evenals deze met zuiver kerkelijke, gezellige, wetenschappelijke, beroeps- en kunstdoeleinden. Niet alleen de inrichters van niet-geautoriseerde vergaderingen liepen het risico op te draaien voor het ‘misdrijf’, maar ook elke deelnemer. Alle verenigingen met politieke doeleinden werden afgeschaft, en wie een nieuwe politieke vereniging oprichtte beging een strafbaar feit²⁵⁹. De *Zivilverwaltung* was belast met het toestaan van en het toezicht op de jacht in het *Etappengebiet*, die alleen mocht geschieden door Duitse officieren, artsen, veeartsen, beampten met de rang van officier²⁶⁰.

a. Op provinciaal niveau

De provincies werden en worden nog steeds geleid door een gouverneur. De gouverneur was de vertegenwoordiger van de Koning en de staatsmacht, een functie die in handen kwam van de *Militär-Provinzialgouverneur*²⁶¹, die steeds de rang van generaal had²⁶². Hij was verantwoording verschuldigd aan de Gouverneur-Generaal, wiens gezag ze representeerden. Ze werden bijgestaan door hun staf om de openbare orde te garanderen²⁶³.

Daarnaast was de gouverneur ook de leider van de provincie en toezichtshouder op de gemeentebesturen, een opdracht die nu toekwam aan een *Präsident der Zivilverwaltung in den Provinzen*²⁶⁴ (voorzitter van de provinciale *Zivilverwaltung*²⁶⁵) die zowel aan de Gouverneur-Generaal als aan de *Verwaltungschef* en de *Militär-Provinzialgouverneur* was ondergeschikt. Hij behandelde de lopende zaken van het provinciaal bestuur en oefende het voorzitterschap bij de Bestendige Deputatie uit²⁶⁶. Hij werd bijgestaan door ambtenaren om zijn opdracht tot het heropstarten van het economische leven en de voedselvoorziening

²⁵⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2, Verordnung 15, 22 juli 1915

²⁶⁰ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 37, Verordnung 174, 2 juni 1916

²⁶¹ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 34

²⁶² S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 131

²⁶³ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 35

²⁶⁴ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete*, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 34

²⁶⁵ S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 131

²⁶⁶ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 18, Verordnung 1, 7 december 1914

voor de bevolking tot een goed einde te brengen²⁶⁷. In West-Vlaanderen werd de structuur van de *Zivilverwaltung der Provinz West-Flandern* op 14 november 1914 vastgelegd. Deze administratie stond parallel met de Belgische administratie. Von Kramsta werd aangesteld als keizerlijke militaire gouverneur, maar die zou later verdwijnen eenmaal het *Etappengebiet* werd opgericht²⁶⁸, wellicht omdat het A.O.K. de lakens uitdeelde. Het was Küster die voorzitter werd van het burgerlijk bestuur voor de provincie West-Vlaanderen. Hij verbleef in Brugge en hield toezicht op de bestendige deputatie²⁶⁹. In Oost-Vlaanderen was Ecker voorzitter van de provinciale *Zivilverwaltung*²⁷⁰.

De gewone zittingen van de provincieraden werden door een verordening van de Gouverneur-Generaal geschorst. Het was alleen toegestaan om op bevel van de bezetter een buitengewone zitting te houden, wat vooral gebeurde naar aanleiding van de oorlogsbijdragen die de Belgische bevolking diende te leveren²⁷¹. Zo werden op 30 november 1915 de Belgische provincieraden door von Württemberg en von Bissing voor een bijzondere zitting samengeroepen. De leden der provincieraad werden uitgenodigd door de Bestendige Afvaardiging en de gouverneur diende niet op de zitting aanwezig te zijn. Voor de provincies Antwerpen, Brabant, Henegouwen, Limburg, Luik, Luxemburg en Namen geschiedde de opening en sluiting van de bijzondere zitting in naam van de *Kaiserlich Deutschen Generalgouverneur*, terwijl dat voor de provincies Oost- en West-Vlaanderen gebeurde in naam van de *Oberbefehlshaber der IV. Armee*²⁷². De beraadslaging diende achter gesloten deuren en in het volste geheim te gebeuren²⁷³.

In het jaar 1916 vonden er diepgaande veranderingen plaats op het provinciale echelon. Vooreerst hadden er provinciale verkiezingen moeten plaatsvinden, maar von Württemberg besliste daar anders over. Verordening 173 bepaalde dat de verkiezingen voor de provincieraden van West- en Oost-Vlaanderen niet zouden doorgaan. De volmachten die

²⁶⁷ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien*, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 34-35

²⁶⁸ In het *Operations- en Etappengebiet* werden er, door de gelding van de krijgsmacht, geen *Militärgouverneure* benoemd, of als er al een was, werd deze uit zijn ambt ontzet. Hetzelfde gold voor de *Kreischef*. (L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien*, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 36)

²⁶⁹ E. VAN HOONACKER, *Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 61

²⁷⁰ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 10

²⁷¹ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien*, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 35

²⁷² *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 12, Verordnung 81, 8 & 10 november 1915

²⁷³ PA Oost-Vlaanderen, Notulen provincieraad 1914-1919, fo. 20

de zetelende leden van de provincieraad hadden, werden verlengd. De leden van de Bestendige Afvaardiging bleven eveneens op post, terwijl de gewone zittingen van de provincieraden vanaf juli 1916 niet meer plaatsvonden²⁷⁴. Het mandaat van de griffier van de provincie West-Vlaanderen werd verlengd volgens de verordening die uitging van de Gouverneur-Generaal²⁷⁵.

Op 20 november 1916 werden de provincieraden door de Duitse opperbevelhebbers gevraagd voor een buitengewone zitting op zaterdag 2 december 1916²⁷⁶. Op de agenda stonden drie items waarover uitsluitend mocht worden beraadslaagd. Ten eerste de wijze van inning van de aan de bevolking opgelegde krijgsbelasting. Ten tweede de dekking van de op 15 januari 1917 vervallende provincieschuldbrieven, en als laatste de betaling van de intresten van de in december 1915 aangegane krijgsbelastinglening²⁷⁷. De provincieraad van Oost-Vlaanderen weigerde de krijgsbelasting goed te keuren. Dit besluit werd in strijd geacht met de openbare belangen en er werd een beroep gedaan op artikel 89 van de Provinciewet dat het volgende stipuleerde “*Le Roi peut, dans le délai fixé par article 125, annuler les actes des conseils provinciaux qui blessent l'intérêt général ou sortent de leurs attributions. Il peut proroger définitivement la suspension établie par l'article 125 : dans ce cas il présente un projet de loi aux Chambres dans le cours de la session, ou, si elles ne sont pas assemblées, dans leur première session. Les actes des conseils provinciaux qui n'auront point été annulés par le Roi, conformément au premier paragraphe du présent article, ne pourront être annulés que par le pouvoir législatif. Les arrêtés royaux portant annulation ou suspension en spécifieront les motifs. Ils seront insérés au Moniteur. Les conseils provinciaux ne pourront, sous aucun prétexte, se refuser de conformer aux arrêtés portant annulation ou suspension de leurs actes*”²⁷⁸. Zo werd de *Präsident der Zivilverwaltung* van de provincie Oost-Vlaanderen gemachtigd de nodige maatregelen te nemen ten einde de benodigde budgetten te verkrijgen. Daarvoor diende hij solidair met andere provincies voor de duur van zes maanden de noodzakelijke maatregelen tot betaling van de krijgsbelasting te nemen en daarvoor desnoods een lening aan te gaan. Indien een lening werd aangegaan, moest erop worden toegezien dat ze met de daarmee gepaard

²⁷⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 173, p. 287

²⁷⁵ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 180, p. 298

²⁷⁶ M.n. von Bissing, von Württemberg voor het Vierde Leger en von Falkenhausen voor het Zesde Leger

²⁷⁷ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 55, Verordnung 260, 20 november 1916

²⁷⁸ SIVILLE, L., Code politique & administrative de la Belgique, contenant la constitution, les lois électorales, la loi provinciale et la loi communale coordonnées suivies d'un recueil alphabétique des lois et arrêtés royaux d'administration publique, Bruxelles, Veuve Ferdinand Larcier, 1914, p. 29

gaande intresten werd terugbetaald²⁷⁹. Ten gevolge van dit besluit werd de provincieraad niet meer samengeropen om te beraadslagen over de begroting en deze goed te keuren. Dat werd een taak voor de *Präsidenten*, die daarvoor eerst de Bestendige Deputatie diende te horen. Daar de provincieraden niet meer werden opgeroepen, legden de gedeputeerden hun ambt neer, met als argument dat hun mandaat hen enkel door de raad kon worden verleend.

Op 26 april 1917 vaardigde de Gouverneur-Generaal volgende verordening uit: “*Ingeval de leden van de Bestendige Afvaardiging van den Provincieraad eener provincie de medewerking, waartoe zij gehouden zijn, weigeren te verlenen, zoodat de Bestendige Afvaardiging ten gevolge dier weigering geen geldige besluiten kan nemen, zal de voorzitter van het Burgerlijk Bestuur der betrokken provincie, zoolang de weigering blijft bestaan, rechtsgeldig al de rechten en plichten van de Bestendige Afvaardiging uitoefenen*”. Deze verordening werd in het *Etappengebiet* van kracht op 1 mei 1917²⁸⁰. Zo verwierf de *Präsident der Zivilverwaltung* het alleenrecht om zich in te laten met het provinciale bestuur. Hoewel het belang van het provinciale niveau niet zo groot leek, mag deze verandering toch niet onderschat worden²⁸¹. Het provinciale bestuur werd immers, indien het de Duitse regelgeving niet navolgde, gewoon opzij gezet! Op 3 juni 1917 werd meegedeeld dat elke provincieraad weigerde over de krijgsbelasting te stemmen, waarop de *Präsidenten der Zivilverwaltung* opnieuw het nodige deden om de belasting alsnog te innen²⁸².

De berichten die van Küster uitgingen betroffen meestal belastingen of een occasionele klacht over briefwisseling die niet vlotjes uit een enveloppe kwam²⁸³. Hij had evenwel een vinger in de samenstelling van de Plaatselijke Bevoorradingscommissies (P.B.C.)²⁸⁴.

Men kan er niet om heen dat de *Präsidenten*, ofschoon ze slechts een beperkte, gelimiteerde functie hadden, toch als hefboom fungeerden voor het opperbevel vanuit Tielt om de weerwil van de provincieraden te breken.

²⁷⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 269, p. 485-486

²⁸⁰ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 327, p. 647-648

²⁸¹ L. VON KOHLER, Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 49

²⁸² Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 671, p. 670-671

²⁸³ RAK, MSAK, 1577, fo. 45

²⁸⁴ RAK, MSAK, 1577, fo. 260

b. *Op arrondissementeel niveau*

Onder de provinciale overheden stond de *Kreisvorsteher zur Verwaltung der Kreise*, of kortweg: de *Kreischef*²⁸⁵, die het bevel had over de arrondissementele besturen. Hij had de rang van kolonel. Voor het arrondissement Kortrijk was dat kolonel Lübbert²⁸⁶, die eind december 1914 van het toneel zou verdwijnen²⁸⁷. Hij kloeg bij de Gouverneur-Generaal dat zijn beslissingen niet werden uitgevoerd en dat hij werd gedwarsboemd. Bij zijn terugkeer te Kortrijk vond hij het bevel tot zijn overplaatsing²⁸⁸. Uiteindelijk verdween in het *Etappegebiet* de *Kreischef* net zoals de militaire gouverneur²⁸⁹. Naast het militaire bestuur stond een *Zivilkommissar*, die de arrondissementscommissaris verving, en met de gemeentebesturen contacten onderhield²⁹⁰. In de *Etappe* Kortrijk was dat generaal von Thumb²⁹¹.

c. *Op gemeentelijk niveau*

De gemeentebesturen bleven tijdens de oorlog onaangetast. Benoemingen werden niet opgedrongen en de gemeenteraad kon blijven zetelen. De lokale politie stond altijd onder toezicht van de militaire autoriteiten. In elke stad of gemeente waar er een Duits garnizoen was gestationeerd was er een *Kommandant* en een *Kommandantur*²⁹².

Op 16 maart 1916 verordende von Württemberg dat de “*tot den 1ⁿ Oktober 1915 in hun ambt dienstdoende leden der gemeenteraden en schepencolleges moeten in hun ambt aanblijven, totdat de aanvullingsverkiezingen uitdrukkelijk worden bevolen*”²⁹³. Toch waren de gemeenteraadsleden niet vrij in hun besluitvorming wegens de bemoeizucht van de bezetter en diens onophoudelijke opeisingen. In het voorjaar van 1918 greep de

²⁸⁵ P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 17

²⁸⁶ E. VAN HOONACKER, *Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 61

²⁸⁷ RAK, MSAK, 4659, fo. 239

²⁸⁸ RAK, MSAK, 4659, fo. 313

²⁸⁹ L. VON KOHLER, *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Erster Band, Belgien*, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1927, p. 36

²⁹⁰ B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation: a personal narrative, Volume I*, Londen, William Heinemann, 1919, p. 296

²⁹¹ RAK, MSAK, 4659, fo. 284

²⁹² B. WHITLOCK, *Belgium under the German occupation: a personal narrative, Volume I*, Londen, William Heinemann, 1919, p. 296

²⁹³ *Verordnungsblatt für das Etappegebiet der IV. Armee*, nr. 27, Verordnung 141, 16 maart 1916

bezetter in te Gent. “*Burgemeester Braun*²⁹⁴ *en schepen de Weert zijn naar Duitschland gestuurd. De onderburgemeester van Posen Küenzer (sic) is tot burgemeester van Gent, Wannijn, en Planquaert zijn schepenen benoemd*”²⁹⁵. Om Franz Künzer aan te kunnen stellen, werd door de Gouverneur-Generaal in samenspraak met de *Etappen-Inspektion*, de gemeentewet deels opgeheven. Daarop werd de *Verwaltungschef für Flandern*, Schaible, gemachtigd om schepenen af te zetten en plaatsvervangers te benoemen en hun wedde te bepalen²⁹⁶. Door de Duitse interventie nam een activistisch college de stad over, daar het volledige stadsbestuur haar ontslag had ingediend. Pas in november 1918 kon Braun terugkeren naar het Gentse stadhuis.

De Duitse legerleiding liet zich ook in met de organisatorische kant van het gemeentebestuur en beval dat “*alle burelen welke in betrekking komen met de bezettende macht alle dagen open te zijn van 8 ½ tot 1 ure en van 3 ure tot 7 ure (torenuur)*”²⁹⁷. Het waren uiteindelijk het gebrek aan levensmiddelen en de stijgende werkloosheid die gemeentebesturen overal te lande de nodige kopzorgen bezorgden.

4. Het gerechtelijk apparaat

Op 4 augustus 1914 richtte Minister van Justitie Carton de Wiart een circulaire aan de procureurs-generaal waarbij hen werd gevraagd op post te blijven in geval van een invasie en bezetting van het land²⁹⁸. Op burgerlijk vlak bleef de gerechtelijke organisatie behouden: er waren de vrederechten en de politierechtbanken, de rechtbank van eerste aanleg en die van koophandel, de hoven van beroep en het Hof van Cassatie. Dit waren *Landesgerichte* waar er nog in naam van de Koning recht werd gesproken en waarvan de kosten gedragen werden door de Belgische overheid. Het Belgische gerecht bleef dus functioneren, maar kon zich enkel nog bezighouden met burgerlijke zaken en misdrijven

²⁹⁴ Emile Louis Braun was liberaal burgemeester te Gent tussen 1895 en 1921 en volksvertegenwoordiger van 1900 tot 1925. Hij had een opleiding als burgerlijk ingenieur genoten en zijn beleid stond in het teken van de heraanleg van het Gentse stadscentrum. Samen met Maurice De Weert probeerde hij Gent tijdens WO I zo goed en zo kwaad het kon te besturen en te vrijwaren van oorlogsschade. Zo sloot hij een overeenkomst met de Duitse generaal von Böhm.. Braun was tegen de vernederlandsing van de Gentse universiteit en streefde naar tweetaligheid in elke sociale klasse. In 1918 verzette hij zich openlijk tegen de Raad van Vlaanderen, wat hem met de deportatie duur te staan kwam.

²⁹⁵ L. STYNEN & S. VAN PETEGHEM (ed.), *In oorlogsnood*. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, 1999, p. 690

²⁹⁶ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 117, Verordnung 486, 18 maart 1918

²⁹⁷ RAK, MSAK, 1577, fo. 65. Het torenuur betreft de Duitse tijdsweergave.

²⁹⁸ A. MERIGNHAC & E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, Librairie de la société du recueil sirey, s.l., 1921, p. 386

die volgens de Belgische strafwet strafbaar waren, terwijl het Duitse militaire gerecht waakte over de strikte toepassing van alle Duitse verordeningen en alles wat het leger aanbelongde.

De *Kriegsgerichte* veranderden de rechterlijke organisatie deels. De kosten van deze instellingen werden gedragen door het Duitse Ministerie van Justitie. De organisatie ervan en de procedures verliepen zoals in het Duitse militaire strafprocesrecht²⁹⁹. De behandelingen van de krijgsrechtzaken verliepen in het Duits en waren geheim en kort van karakter. De verdediging had in deze zaken geen rechten en de beschuldigde kreeg geen inzage in het dossier. Voor vergrijpen tegen de Duitse staat en het leger bestonden er militaire tribunalen die elke verzetsvorm streng bestrafden. In het eerste bezettingsjaar werden reeds 600 000 mensen veroordeeld³⁰⁰!

Het gerecht van de *Etappe* Kortrijk oordeelde over gewone overtredingen, terwijl de zware overtredingen door de krijgsrechtbank van Tielt werden behandeld. De overtredingen met gevangenisstraf minder dan vijftien dagen of met een geldboete minder dan 1000 mark vielen onder de bevoegdheid van de *Ortskommandant* waar het delict plaats vond. De militaire gouverneur, de *Kreischef* en de *Kommandant* werden bevoegd verklaard om voor de omvang van hun territorium politiereglementen met de nodige strafbepalingen op te stellen. Die reglementen traden nog dezelfde dag van hun bekendmaking in werking. De manier waarop mocht vrij worden bepaald door de gouverneur, als daaromtrent niets anders was bepaald. De gouverneur kon onbeperkt straffen opleggen, de *Kreischef* maximum drie weken vrijheidsberoving en 300 frank boete. De *Kommandanten* konden maximum twee weken opsluiting opleggen en een boete tot 200 frank.

De bevoegdheid van de Belgische rechterlijke instanties hing af van de Gouverneur-Generaal, of de van *Etappen-Inspektor* in het *Etappengebiet*. Een mooi voorbeeld was de verordening van von Unger die, naar aanleiding van het stijgend aantal klachten van stroperij, de militaire rechtbanken bevoegd maakte om te oordelen over deze misdrijven. Het stijgend aantal klachten was immers een voldoende bewijs “*dat het Belgische gerecht*

²⁹⁹ P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 18

³⁰⁰ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 126

*en de politieorganen niet in staat zijn dit misdrijf doeltreffend te keer te gaan*³⁰¹. Daar het stropen bleef aanhouden, stelde de Duitse overheid het jachtseizoen vroeger in³⁰².

Over het gehele land werd de bevolking aangemaand spionnen te verklikken bij het Duitse gezag. De bezetting maakte van België een politiestaat.

Inzake huurgeschillen werden in gemeenten die meer dan 20 000 zielen telden door de Gouverneur-Generaal, bij verordening van 10 februari 1915, scheidsgerechten opgericht. De vrederechter bleef echter exclusief bevoegd voor gemeenten die minder dan 20 000 inwoners telden³⁰³.

Op 18 juli 1918 werden in het *Etappengebiet* de Belgische rechtbanken inzake strafzaken geschorst en door Duitse vervangen. In het Generaalgouvernement was dit zo sinds april 1918. Voortaan werden in West-Vlaanderen de zaken behandeld door het *Kaiserliche Bezirksgericht* in Brugge, terwijl deze in Oost-Vlaanderen voor de Duitse rechtbank te Gent werden gebracht. De voorzitter was een Duitse rechter³⁰⁴. Op 11 september 1918 werd via plakkaten meegedeeld dat “*de Belgische rechtbanken in Oost- en West-Vlaanderen hunne bezigheid in de strijdende burgerlijke rechtspleging*” moesten schorsen. Voortaan werden ook de burgerlijke rechtszaken door de keizerlijke districtrechtbank geoordeeld, en kon beroep worden ingesteld bij het *Kaiserliches Obergericht* te Brussel als de waarde van het geding 5000 frank oversteege. De voertaal was uiteraard Duits en de rechters werden door de Gouverneur-Generaal benoemd³⁰⁵. Die verordeningen zorgden voor heel wat opschudding in gerechtelijke kringen. In Kortrijk zetelde er vanaf 17 september een Duitse rechter om de hangende zaken te vonnissen. Hij beperkte er zich toe de getuigen in aanwezigheid van een tolk te aanhoren, terwijl “*les avocats et défenseurs n’ont pas été admis. Les lois en vigueur dans le pays sont donc suspendues sans nécessité*”. Dit laatste was een aanfluiting van het artikel 43 van de Conventie van Den Haag³⁰⁶ dat stipuleerde dat de bezetter de vigerende wetten in het bezette land zou respecteren, behalve deze hem hinderen het land te besturen. Het besturen van het land zou uiteindelijk voor de bezetter een noodzaak worden om de langdurige strijd vol te kunnen houden. Daartoe werd

³⁰¹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 8, Verordnung 56, 25 september 1915

³⁰² Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 46, Verordnung 210, 18 augustus 1916

³⁰³ Voor een diepergaande studie met betrekking tot deze scheidsgerechten zie W. VAN DAMME, Sporen van de oorlog: invloed van de Eerste Wereldoorlog op de burgerlijke gedingvoering voor de laagste rechter, Gent, 2009, p. 66-114

³⁰⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 131, Bekanntmachung 529, 18 juli 1918

³⁰⁵ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 138, Bekanntmachung 562, 11 september 1918

³⁰⁶ RAK, MSAK, 2330, fo. 505

een toevlucht genomen tot het creëren van allerhande instellingen, die hierna zullen worden besproken.

HOOFDSTUK III: DUITSE INSTELLINGEN IN HET KORTRIJKSE

Toen bleek dat hij in de Westhoek opgehouden bleef, was het de bezetter er om te doen zo veel mogelijk de benodigdheden voor zijn strijdmacht uit het bezette land te halen. Daarvoor was het van het grootste belang dat hij het bezette gebied in al zijn facetten in kaart bracht. Zowel personen als goederen dienden te worden geïnventariseerd en gecontroleerd. Dit uitte zich al vlug in de beperking van de bewegingsvrijheid van mensen en van middelen.

1. Vooroorlogse situatie in het Kortrijkse

Zoals reeds eerder aangehaald, had de bezetter er alle baat bij om de gemeentelijke overheden op post te laten om aldus een betere relatie met de plaatselijke bevolking te hebben. Men kan er in elk geval niet aan voorbijgaan dat door de vele verordeningen en de alsmear toenemende honger van het Duitse legerapparaat, het leven zowel in de stad als op het platteland gehypothekeerd werd.

Aan de hand van twee locaties zal gepoogd worden een reconstructie te maken van de Duitse bezettingsorganisatie en de impact ervan op het leven van de burgers. Die locaties zijn de gemeente Tiegem en zijn omgeving en de stad Kortrijk, daar deze als *Etappen-Kommandanturstad* werd aangesteld.

1.1. Situering van Tiegem en Kortrijk

Sinds 1977 maakt Tiegem, waar volgens de legende Sint-Arnoldus geboren werd, deel uit van de fusiegemeente Anzegem. Het dorp ligt in het zuiden van West-Vlaanderen, vlakbij de grenzen van de provincies Oost-Vlaanderen en Henegouwen, op een oppervlakte van 769 hectare³⁰⁷. Er wonen vandaag om en bij de 1600 mensen³⁰⁸. Het landelijke dorp rust op twee heuvelruggen tussen de rivieren Leie en Schelde, waarvan de laatste zijn weg zoekt in de vallei tussen de Holdenbroekberg en de Kluisberg. Door de 81 meter boven de

³⁰⁷ S. VRIELINCK, De territoriale indeling van België 1795-1963, Universitaire Pers, Leuven, volume 3, p. 1767

³⁰⁸ <http://www.anzegem.be/over-de-gemeente/in-t-kort/bevolkingscijfers>

zeespiegel uitstekende Tiegemberg, sinds anderhalve eeuw voorzien van een uitkijktoren, was Tiegem in de streek strategisch een belangrijk punt. Van daaruit reikt de zichtbaarheid bij helder weer immers 40 à 50 kilometer ver.

Kortrijk, alom bekend door de roemrijke slag der Guldensporen in 1302, is de hoofdstad van het gelijknamige bestuurlijke en gerechtelijke arrondissement³⁰⁹. De wetten van 17 februari en 8 maart 1800 richtten in het Leiedepartement vier arrondissementen op, waaronder Kortrijk. Aan het hoofd stond een onderprefect. Onder het Hollandse regime en na de onafhankelijkheid van België bleven de bestaande arrondissementen behouden. Het arrondissement Kortrijk telde toen 46 gemeenten. Pas in 1963 zouden er vier gemeenten³¹⁰ worden overgeplaatst naar het arrondissement Moeskroen³¹¹.

De fusiegemeente Kortrijk telt vandaag ongeveer 74 000 inwoners, waarvan er in de stad zelf om en bij de 40 000 mensen wonen³¹². Kortrijk is gelegen aan de Leie, die doorheen de geschiedenis een hoofdrol speelde in de economische ontwikkeling van de stad. De rivier splitst zich in tweeën en vormt ongeveer in het centrum het Buda-eiland. De Leiewerken, die hun voltooiing naderen, zullen het stadsbeeld veranderen door de aanbouw van zeven nieuwe bruggen. De uitdieping en verbreding van de Leie is niet het enige grote project dat op getouw staat in de Groeningestad. Momenteel zijn tal van projecten aan de gang die het stadsbeeld ingrijpend zullen veranderen³¹³.

1.2. Vooroorlogse situatie der gemeenten

1.2.1. Kortrijk

België was in 1914 het dichtstbevolkte land ter wereld met meer dan 250 mensen per vierkante kilometer³¹⁴. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog telde het Kortrijkse

³⁰⁹ Het bestuurlijk arrondissement behelst de gemeenten Anzegem, Avelgem, Deerlijk, Harelbeke, Kortrijk, Kuurne, Lendelede, Menen, Spiere-Helkijn, Waregem, Wevelgem en Zwevegem. Het gerechtelijke arrondissement bestaat uit de administratieve arrondissementen Kortrijk en Roeselare.

³¹⁰ Moeskroen, Luigne, Dottenijs en Herseaux

³¹¹ N. MADDENS (ed.), De geschiedenis van Kortrijk, Tielt, Uitgeverij Lannoo, 1990, p. 425

³¹² Kortrijk bestaat uit de gemeenten Aalbeke, Bellegem, Bissegem, Heule, Kooigem, Kortrijk, Marke en Rollegem. De bevolkingscijfers dateren van 31/12/2008 (www.kortrijk.be/over-de-stad/in-t-kort/kerncijfers & http://statbel.fgov.be/nl/modules/publications/statistiques/bevolking/Tot_residerende_bevolking.jsp)

³¹³ <http://www.kortrijk.be/over-de-stad/projecten/stadsprojecten>

³¹⁴ S. DE SCHAEPDRIJVER, De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 11

arrondissement 216 234 inwoners, waaronder 75 000 kiezers voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers en 65 000 voor de Senaat³¹⁵.

Kortrijk was een knooppunt van communicatiewegen. Halfweg de negentiende eeuw was het kanaal Bossuit-Kortrijk voltooid, waardoor de steenkoolbevoorrading vanuit Henegouwen kon worden vergemakkelijkt en de kosten werden door de kortere afstand gedrukt. Met de trein kon naar elke grote stad in België worden gereisd, terwijl de buurtspoorwegen ervoor zorgden dat de plattelandsgemeenten rondom de Groeningestad vlot bereikbaar waren. Tevens kon men vanuit deze gemeenten via de vele ‘steenwegen’ in Kortrijk komen³¹⁶. Het is belangrijk te weten dat in die tijd zes op de tien mensen in dorpen of stadjes met minder dan tienduizend inwoners woonden³¹⁷.

De verbeterde bereikbaarheid van de stad en de betere economische conjunctuur zorgden ervoor dat vanaf medio de jaren 1800 de mechanische linnennijverheid doorbrak. De vlasnijverheid bleef de grootste troef van Kortrijk en de textielsector was er de belangrijkste. Door de inwijking van arbeidskrachten en neringdoeners, gekoppeld aan een hoog geboortecijfer, een drastische vermindering van de sterftcijfers en dankzij een betere hygiëne, schoot het aantal inwoners de hoogte in. Toentertijd was de stad Kortrijk reeds een belangrijk handelscentrum met een bevolking van bijna 37 000 inwoners. Door de toename van de bevolking was er ook meer behoeften, zodat de winkels als paddestoelen uit de grond schoten. In 1910 telde Kortrijk 1339 winkels en herbergen.

Het was burgemeester August Reynaert die zijn stempel drukte op de uitbouw van de stad. Tijdens zijn 30-jarige ambtstermijn (1885-1915) kreeg Kortrijk het uitzicht zoals het werd behouden tot aan de bombardementen van de stad tijdens WO II. Hij zorgde voor rioleringswerken, liet honderden krotten slopen en vervangen door woningen, openbare gebouwen of groen, en hij liet de Leie rechtekken. De meest opmerkelijke verandering in het centrum was de afbraak van de huizen die de Halletoren op de Grote Markt insloten³¹⁸.

Kortrijk was een stad die volledig de stap naar de moderniteit had gezet. Het was een bloeiend handelscentrum maar ook de plaats waar mensen konden samenkomen.

³¹⁵ Ibid.

³¹⁶ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 21

³¹⁷ S. DE SCHAEPDRIJVER, De Grote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 14

³¹⁸ N. MADDENS, Geschiedenis van Kortrijk tot 1945 in vogelvlucht, Vichte, Drukkerij J. Vanoverbeke, 1983, p. 48-58

1.2.2. Tiegem

Vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was Tiegem een landelijk dorpje dat onder impuls van lokale nijveraars volop tot ontwikkeling kwam. Dankzij de neven Gustaaf en Vital Moreels, die in de tweede helft van de negentiende eeuw handel dreven in het lucratieve guano, werden verfraaiingswerken uitgevoerd in de gemeente. Er werden enkele kastelen opgetrokken en ook het Holdenbroekbos, in de streek bekend als Tiegembos, kreeg een grondige opknapbeurt. Het werd voorzien van wandelpaden en een heuse kapel ter ere van de lokale heilige: Sint-Arnoldus. De kroon op het werk van Vital Moreels vond plaats tijdens de jaren 1893-1896 met de verbouwing van de Sint-Arnolduskerk die vrijwel volledig werd vernieuwd en vergroot³¹⁹. De kruisbeukarmen werden uitgebouwd, en de benedenkerk werd met één travee³²⁰ verlengd. De totale kostprijs bedroeg 114 000 frank, waarvan Vital Moreels er 75 000 schonk³²¹. De jaarlijkse bedevaart lokte steeds meer en meer pelgrims, waardoor de nering en dus ook de bevolking in de gemeente significant toenam. Bij de volkstelling van 1910, de laatste officiële volkstelling vóór het uitbreken van die wereldoorlog, telde Tiegem 1875 inwoners³²². Daarvan waren er 352 personen stemgerechtigd en samen konden ze 613 stemmen uitbrengen³²³. In 1914 woonden er volgens “*De Leie volks-en handelsalmanak van ’t jaar 1914 voor Kortrijk en ’t omliggende, uitgegeven door Dr. Snellaert’s gilde*” 1879 personen in de gemeente³²⁴.

Door de aan gang zijnde en zich uitbreidende industrialisering werd ook op het platteland, tot in de dorpsgemeenschappen, de modernisering van het leven schoorvoetend ingezet, hoewel dat aanvankelijk slechts schoorvoetend ging. Op het platteland rond Kortrijk werden de gemeenten kort vóór de oorlog voorzien van elektriciteit en telefoon. De *ijzeren weg* hield de plattelandsvlucht tegen, daar zelfs het onbeduidendste gehucht met de rest van het land kon worden verbonden. Bovendien waren treinabonnementen goedkoop, zodat arbeiders vanuit de dorpen de fabrieken in grote steden tegen een billijke prijs

³¹⁹ T. MULDER, Honderd jaar dorpskroniek van Tieghem, Tielt, Drukkerij-uitgeverij Lannoo, 1945, p. 15

³²⁰ Afgeleid van het Franse travée = ruimte tussen twee balken. Gewelfveld, nl. oppervlakte tussen de vier aanzetten van een gewelf (Grote Winkler Prins encyclopedie in 26 delen, Deel 22: steroïde-Treurnicht, Amsterdam, Elsevier, 1990, p. 610)

³²¹ R. WITDOUCK, Bijdragen tot de geschiedenis van het dekenaat Avelgem, Avelgem 1839-1989, Sint-Baafs-Vijve, Oranje, 1990, p. 273

³²² G. VAN DE MEULEBROEKE, Terugblik op Tiegem, Heule, UGA, 1992, p. 67

³²³ RAK, GAT, 51, 8360

³²⁴ M. DELMOTTE, “De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog”, 6de Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring De Gaverstreke 1978, p. 164

konden bereiken³²⁵. In Tiegem werd met de bouw van een stoomtramlijn begonnen die Kortrijk met Berchem zou verbinden. Het was de zesde en laatste lijn van de Intercommunale in het Kortrijkse, maar de aanleg ervan zou met heel wat moeilijkheden gepaard gaan. Toen de Duitsers op 4 augustus 1914 het land binnenvielen, was de ontsluiting van de gemeente bijna voltooid, doch door de Duitse opeisingen werden de sporen opgebroken³²⁶, en kon het werk van vooraf aan herbeginnen. Het zou tot 1922 duren vooraleer de buurtspoorlijn ten volle kon worden benut.

1.2.3. Politiek kader

In Kortrijk was August Reynaert reeds vanaf 1 januari 1885 burgemeester. Op het moment van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zetelde hij nog. Hij bleef burgemeester tot aan zijn dood in juli 1915.

In de plattelandsgemeente Tiegem, waar men sinds 1789 tot het eind van de Eerste Wereldoorlog slechts zes burgemeesters zou kennen, werd Jean-Baptiste Vandemeulebroeke in 1909 burgemeester. Hij werd evenwel wegens ziekte in december 1913, en volgens art. 93 van de gemeentewet van 1836, vervangen door Remi Gaeremynck. Vandemeulebroeke overleed kort daarop op zeventigjarige leeftijd.

Meerdere factoren kunnen verklaren waarom de burgervaders toen zolang aan de macht wisten te blijven. Een eerste belangrijke factor was het stemrecht. Aanvankelijk was in België het cijnskiestelsel van toepassing. Daarbij konden alleen de gegoeden stemmen en gestemd worden. De democratisering van het stemrecht kwam er pas op het einde van de negentiende eeuw³²⁷.

Het Algemeen Meervoudig Stemrecht (AMS) werd onder impuls van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) in 1893 ingevoerd. Alle Belgische mannen ouder dan vijftig jaar waren stemgerechtigd. Men kon echter maximaal twee extra stemmen verwerven: als capaciteitskiezer, als gezinshoofd boven de vijftig jaar die minstens

³²⁵ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 108

³²⁶ RAK, GAT, 52, 8848

³²⁷ E. WITTE, Tussen experiment en correctief. De Belgische gemeentelijke kieswetgeving in relatie tot het nationale kiesstelsel, in: Les Elections Communales et leur impact sur la politique Belge (1890-1970)/De Gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek (1890-1970), Brussel, Gemeentekrediet, 1994, p. 15

vijf frank belasting op zijn woonst betaalde of indien men een spaarboekje met minstens tweeduizend frank bezat of een lijfrente van honderd frank kon opstrijken³²⁸. Het electoraat werd aldus vertienvoudigd en het beginsel van stemrecht als een burgerrecht min of meer aanvaard³²⁹.

Toch bracht het AMS niet de grote politieke verschuivingen teweeg op het nationale niveau, althans niet wat de meerderheidspartij aanbelangde. De katholieken bleven met 104 zetels in de Kamer stevig in het zadel. De liberalen leden in 1894 een zware nederlaag en bezetten er nog maar twintig zetels, terwijl de socialisten er achtentwintig zetels uit de brand sleepten³³⁰. De plattelandsgemeenten konden echter niet of moeilijk hun stem laten horen in de Kamers van Volksvertegenwoordiging. Daarvoor was het stemrecht nog lang niet uitgebreid genoeg. Tiegem diende zich tevreden te stellen met, in de persoon van Vital Moreels, één stem in de provincie.

Een andere reden die de lange ambtstermijnen kan verklaren, is het feit dat de burgemeester van een gemeente meestal een of andere vorm van aanzien genoot. Het politieke spel was in die dagen vooral een zaak van prestige. Het was een eer om zich op het politieke toneel te kunnen en mogen begeven. Daarbij kwam dat een groot deel van de mensen nog ongeletterd waren en zich niet durfden te meten met hun patroons, werkgevers of welgestelde dorpsgenoten voor een functie als burgemeester. De burgemeester was een soort vaderlijke figuur in het dorp en kon rekenen op de sympathie van zijn onderdanen. Zolang de inwoners van de gemeente het goed stelden, zou er niet gauw een nieuw bewind aan de macht komen. Deze stellingname kan onder meer opgaan voor Remi Gaeremynck, die naast het dragen van de burgemeestersjerp ook koster was, een ambt dat toentertijd groot aanzien genoot bij de dorpelingen. Voor de verkozen schepenen van de gemeente golden dezelfde principes. Ook de macht van de gemeentesecretaris was onmiskenbaar groot. Gezien zijn opleiding, bleef hij bovendien een constante in het toenmalige politieke leven.

De laatste gemeenteraadsverkiezingen vóór het uitbreken van de *Groote Oorlog* vonden plaats op 15 oktober 1911. Te Kortrijk haalde de Katholieke Partij de absolute meerderheid met 53 % van de stemmen, terwijl de liberalen er 31 % behaalden. De Belgische

³²⁸ http://www.175-25.be/NL/homepage/belgie/tijdsas/meervoudig_stemrecht

³²⁹ S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 18

³³⁰ *Ibid.*

Werkliedenpartij en de Democraten bleven er met respectievelijk 11 % en 5 % de kleine partijen. De gemeenteraad bestond uit 19 katholieken, 5 liberalen en 1 persoon die er zetelde voor de BWP. Burgemeester Reynaert bleef op post en werd bijgestaan door zijn schepenen Henri Devos (openbare werken), Georges Vercruysse (financiën), Alphonse Ruysen (politie) en Leopold Gillon (burgerlijke stand, onderwijs en schone kunsten)³³¹.

Grootse veranderingen brachten de verkiezingen van 1911 ook in het politiek stille Tiegem niet teweeg. Elk gemeenteraadslid werd er immers *gekozen zonder strijd*, wat wil zeggen dat alle verkiesbaren voor het gemeentebestuur op één lijst stonden en bijgevolg zo goed als zeker verkozen werden om te zetelen. Het zou tot diep in het interbellum duren vooraleer er politieke partijen in de gemeente verschenen. De eerste socialistische kieslijst kwam er pas in 1932, maar niemand raakte verkozen waardoor de partij terug naar het achterplan werd geschoven.

Wanneer naar het beroep van de verkozenen gepeild wordt, kan worden opgemerkt dat van de negen gemeenteraadsliden die voor Tiegem gekozen werden, er vijf waren die de *boerenstiel* beoefenden. Daarnaast waren er twee handelaars, één gepensioneerde rijksontvanger en één koster, kortom, de personen met het meeste aanzien in de gemeente.

2. De Duitse controle

Zoals eerder werd aangestipt, had het Duitse leger zich misrekend en de zogenaamde ‘gezondheidswandeling’ door België werd een onvervalste oorlogsvoering op Belgische grond. Het ter plaatse trappelen van de legers aan de frontlijn zorgde ervoor dat langs Duitse zijde een organisatie ter ondersteuning en bevoorrading van het Duitse leger werd uitgebouwd. Naast de bestaande plaatselijke gemeentebesturen creëerde de bezetter zijn controle-instellingen en werden tal van verordeningen met daarbij horende strafmaatregelen afgekondigd. Toen Kortrijk een *Kommandantur* werd, werden er voor dat *Etappengebiet* een zestal instellingen door de Duitse leiding opgericht. Het betrof het *Passbüro*, het *Meldeamt*, de *Polizei-abteilung*, de *Landwirtschaftlicher Betriebstelle* en de *Wirtschaftsstelle*³³². Hierna zal bij elk van deze instellingen worden ingegaan op hun

³³¹ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 18

³³² E. DE MEESTER, Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918), Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 39

bevoegdheden, wie er de eindverantwoordelijkheid droeg, en de wijze waarop deze instellingen het leven van de Belgische bevolking beïnvloedde.

3. Passbüro

Het *Passbüro* werd geleid door de zogenaamde *Passoffizier* die de rang van luitenant had³³³. In Kortrijk werd het *Büro* onder de leiding van luitenant Klöpfer in de gemeenteraadszaal ondergebracht. Op de deur stond vermeld: “*Gegen Bezahlung in Gold sofort Päss zu bekommen*”³³⁴.

**Afbeelding 2: Het Passbüro met centraal rechtstaand luitenant Klöpfer
(Bewaarbibliotheek Kortrijk)**

3.1. Het eenzelvigheidsbewijs

Teneinde een betere controle over de bevolking te krijgen, werd door de Duitse bezetter een eenzelvigheidsbewijs ingevoerd dat door het *Passbüro* via de gemeentebesturen aan de burger werd bezorgd. Alle mannen van 18 tot 45 jaar werden in juni 1915 verzocht om die op de plaatselijke bevolkingsdienst af te halen, en werden verplicht die kaart te allen tijde

³³³ RAK, GAT, 973, fo. 2

³³⁴ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 68

bij zich te hebben. Op de kaart stonden naast de foto, wat in die tijd voor vele mensen een nieuwigheid was, de naam, voornaam, geboortedatum en het adres van de persoon in kwestie. Daar het maken van een foto een dure aangelegenheid was, verkregen zij die behoeftig waren van het gemeentebestuur een bon voor een gratis foto. Bepaalde gemeenten voorzagen in een collectieve fotoshoot, waarbij “portretten voor passe-ports getrokken worden”³³⁵. In Kortrijk waren er iets meer dan 11 000 kaarten uit te reiken³³⁶. Vanaf 8 juli 1915 werden de identiteitskaarten voor mannen vanaf 15 jaar verplicht. Voor de vrouwen ouder dan 15 jaar werd de verplichting vanaf 27 juli 1915 ingevoerd. Tegen 2 juni 1918 dienden alle inwoners vanaf de leeftijd van tien jaar in het bezit te zijn van een eenzelvigheidskaart³³⁷.

116800

PERSONAL AUSWEIS — EENZELVIGHEIDSBEWIJS.

1. Name: *Algoet Louis* Staatsangehörigkeit: *Belg.*
 Nationaliteit

2. Eigenhändige Unterschrift: *Algoet Louis*
 Eigenhändige handteekening

3. Wohnort: **TIELIT** Wohnung: *colleg* Kreis: *Tielit*
 Woonplaats: Woning: Kreis:

Seit: *9-9-18*
 sedert

4. Gehoren am (Datum): *1-11-1902*
 Geboren den (dagteekening)

Alter: *15*
 ouderdom

Wo? *Tielit*
 waar

5. Grösse: *1 m 56* cm.
 Grootte

6. Beruf: *Student*
 Beroep

7. Bescheinigung zweier Zeugen:
 Bevestiging van twee getuigen

8. Verantwortlichkeitserklärung des Ausstellenden durch Unterschrift mit Ausstellungs-ort und Datum.
 Verklaring der verantwoordelijkheid van den uitvaardigden der onderteekening met woonplaats en datum van de uitvaardiging

Tielit den *9-9-1918*

OP. 4.

Leutnant u. Leiter des Meldeamtes
 Bürgermeister.

Bitte auf der Rückseite zu beachten.
 Verplichtige opmerking op de rugzijde.

Afbeelding 3: Eenzelvigheidsbewijs van Louis Algoet (verzameling Monique Algoet)

³³⁵ RAK, GAT, 994, fo. 2

³³⁶ RAK, MSAK, 1571, fo. 109

³³⁷ RAK, GAT, 1014, fo. 87

Die algemeenheid van invoering zorgde echter voor problemen. Blijkbaar werd in enkele gemeenten aan iedereen die erom vroeg een eenzelvigheidsbewijs afgeleverd, terwijl het voorzien was dat de bevoegde lokale besturen dat enkel aan hun eigen onderdanen mochten afgeven. Daarom verordende von Unger dat het volstrekt verboden was dat iemand meer dan één eenzelvigheidsbewijs in zijn bezit had. De problemen en straffen die werden opgelegd bij het verliezen van een identiteitskaart, waren immers niet licht. Iemand die de ondertekenende burgemeester persoonlijk kende, kon onmiddellijk een dergelijk identificatiebewijs verkrijgen. Indien de aanvrager echter minder goed bekend was, maar kon bewijzen dat hij in de gemeente woonde, kon de ambtenaar de identiteit door twee getuigen laten bekrachtigen. De namen van die getuigen werden dan op het eenzelvigheidsbewijs vermeld. Bij verlies van het eenzelvigheidsdocument was men gehouden dat direct aan het hoogste echelon, de *Etappen-Kommandantur* in Gent, meer bepaald bij de chef van de militaire politie, te melden. Die besloot dan om al dan niet een nieuw document uit te reiken. Loveling schreef daarover: “*Een diligence van Waeregem stond voor de Kommandantur, uren lang. (...) Wat werd hen ten laste gelegd? Sommigen bezaten geen reispas, anderen hadden ’t hunne, of hun eenzelvigheidskaart vergeten. Ook zij kregen boeten*”³³⁸. Later, vanaf augustus 1916, zou het melden van verlies iets voor de durvers worden, aangezien von Unger verordende dat men bij “*Verlust des Personalsausweises oder dessen missbräuchliche Benutzung (...) mit Geldstrafe bis zu 1000 Mark oder Freiheitstrafe bis zu 6 Wochen bestraft*” werd³³⁹. Indien de uitgifte van een nieuw document werd toegestaan, diende er bovenaan “*Neuausfertigung*” te worden vermeld. Mensen die verhuisden konden enkel tegen het inruilen van de oude eenzelvigheidskaart, die dan door de gemeenteoverheid werd vernietigd, een nieuwe bekomen. Personen die niet bestendig in de gemeente woonden, konden, behalve de schippers, geen eenzelvigheidsbewijs bekomen. In alle andere gevallen, zoals vluchtelingen en mensen op doorreis, dienden de plaatselijke overheden eenzelvigheidskaarten bij de bevoegde overheid van de gemeente waar deze personen gehuisvest waren aan te vragen. Daarvoor was de tussenkomst van de militaire overheid vereist. Enkel als de bevoegde overheden van de woonplaats door vernieling of ontruiming hun ambt niet konden waarnemen, werden de eenzelvigheidskaarten door een andere gemeente uitgereikt. Eenzelvigheidskaarten voor gehuwde vrouwen stonden altijd op

³³⁸ L. STYNEN & S. VAN PETEGHEM (ed.), In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, 1999, p. 169

³³⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 23, Verordnung 127, 17 februari 1916

naam van hun echtgenoot. Ze droegen een nummer en werden door de gemeentelijke overheden in een register genoteerd dat zich in het gemeentehuis bevond³⁴⁰. Op deze wijze probeerden de Duitsers te verhinderen dat de gemeentebesturen te veel kaarten afleverden.

Vanaf juli 1916 werd de bewegingsvrijheid van de inwoners van de Etappengebieden Beernem en Kortrijk ingeperkt. Zonder paspoort mochten voetgangers zich alleen nog binnen de gemeentegrenzen verplaatsen³⁴¹. De burgers zaten ‘*gesperd*’ in hun gemeente en mochten er niet buiten op straffe van een boete van veertig mark³⁴². Mensen uit de gemeenten in deze gebieden opperden dat hun gemeente meer leek op “*een concentratiekamp waarin we opgesloten zitten (...)*”³⁴³.

Er werd bevolen dat alle eenzelvigeidskaarten in het bezettingsgebied van het Duitse Vierde Leger tegen 10 augustus 1916 op het gemeentehuis moesten worden ingediend. De bewoners van het Operatiegebied kregen in ruil een roze eenzelvigeidskaart met daarop in grote letters OP.4. In het Etappengebied werden het gele kaarten met de vermelding E.4. en de Etappeplaats. Toen de wijde omgeving van Kortrijk bij het Operatiegebied werd ingelijfd, werden alle kaarten opgevraagd en van de letters OP.4. voorzien.

Sommige mensen waagden het erop geen eenzelvigeidskaart aan te vragen als een vorm van protest. Het kwam er desgevallend op aan dit niet ruchtbaar te maken, want de represailles waren niet mals³⁴⁴.

Het was niet alleen het eenzelvigeidsbewijs dat ervoor zorgde dat de burgers aan een strengere bewegingscontrole werden onderworpen, ook het *Reiseschein* droeg daartoe bij.

3.2. Het *Reiseschein*

Het *Reiseschein*, ook wel het paspoort genoemd, werd in beginsel door het *Passbüro* verleend. De aanvraag ervan geschiedde via de gemeentebesturen. De procedure was eenvoudig. “*Iedereen die een paspoort verlangt, moet een eenzelvigeidsbewijs voorleggen, afgeleverd door de plaatselijke overheden met photographie, waarop richting, tijd en doel*

³⁴⁰ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 11, Verordnung 76, 29 oktober 1915

³⁴¹ RAK, GAT, 996, fo. 17

³⁴² S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 590

³⁴³ S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 562

³⁴⁴ RAK, GAT, 53, 9394

der reise juist aangegeven worden. Elke gemeente moet daartoe bijliggend model gebruiken en voor de juist mogelijke invulling zorgen, namentlijk het handteken van den drager aanbrengen". Voorts werd de verzoeker aangeraden om aan de hand van documenten de bedoeling van zijn reis te staven³⁴⁵.

Reeds eind november 1914 werd het vrij personenverkeer aan banden gelegd bij een verordening door von Württemberg. De grens met Nederland kon slechts via bepaalde wegen worden overschreden. In 1914 verschenen er her en der prikkeldraadversperringen, teneinde de vlucht van Belgen naar Nederland te bemoeilijken. Andere oversteekmogelijkheden waren verboden. Wie naar Nederland reisde had een *Reiseschein* nodig, dat aan de grenscontrole werd onderzocht en afgestempeld. Wie uit Nederland naar België wilde, diende in het bezit te zijn van een identiteitsbewijs dat door het bestuur van zijn woonplaats of door de consul van zijn land eigenhandig was ondertekend, en van ambtswege was afgestempeld. Het bewijs diende eveneens van een foto voorzien te zijn. Het opgeven van een reden voor de reis was verplicht. Wie deze regels overtrad, stelde zich bloot aan het risico om voor de krijgsgerechten te verschijnen. Iedereen die wegversperringen teniet deed, of via een ongeoorloofde weg naar Nederland voer, was mogelijks overgeleverd aan de *goodwill* van de Duitse bewaking, die op deze personen mocht schieten³⁴⁶. In de lente van 1915 werd 'den draad' gespannen over de totale lengte van de Belgische grens met Nederland. Het huzarenstukje van om en bij de 300 kilometer werd beëindigd in de eerste weken van 1916. De omheining was tussen 1,35 meter en 1,60 meter hoog en werd later tot 2,5 meter verhoogd. De draden werden onder elektrische spanning gezet, aanvankelijk 500 volt, maar dat liep snel op naar 2000 en zelfs 4000 volt, met als hoogtepunt 8000 volt op het einde van de oorlog. Op regelmatige afstand langs de versperring waren wachtposten, bemand door soldaten van de *Landsturmcompagnies*, die ook het patrouilleren voor hun rekening namen. Veel mensen vonden tijdens hun vluchtpoging richting Nederland dan ook de dood³⁴⁷.

De verordening uitgevaardigd door von Württemberg op 14 juli 1915 regelde het reisverkeer tussen het Operatie- en het Etappengebied. Elke persoon die naar het *Operationsgebiet* of vandaar naar het *Etappengebied* reisde, moest zich op de dag van aankomst melden op ofwel de *Ortskommandantur*, ofwel de *Etappen-Kommandatur*. De

³⁴⁵ RAK, GAT, 994, fo. 36

³⁴⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2, Verordnung 22, 14 augustus 1915

³⁴⁷ J. VAN DER FRAENEN, Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918), Roeselare, Roularta Books, 2009, p. 55-57

verantwoordelijkheid daarvoor lag zowel bij de reiziger als bij degene die hem herbergde. De reiziger was vrijgesteld van deze meldingsplicht indien hij slechts naar een buurgemeente reisde en de heen- en terugreis dezelfde dag geschiedde. Bij aanmelding diende het paspoort en het eenzelvigheidsbewijs getoond en eventueel afgegeven te worden. Als het verblijf enkele dagen duurde, bleven de paspoorten op de *Kommandantur*, en moesten deze vóór de terugreis worden afgehaald. Tegelijk werd dan de persoon afgemeld³⁴⁸.

Ter vervanging van alle voorgaande verordeningen omtrent het reisverkeer, vaardigde *Etappen-Inspektor* von Westarp een nieuwe verordening uit waarbij alle burgers *eine besondere Erlaubnis* nodig hadden om te reizen. Kinderen jonger dan 15 jaar dienden geen toelating te vragen indien zij in het gezelschap van een volwassene reisden. Zij dienden wel op de reispas van deze volwassene worden vermeld. Indien de reis door middel van een rijtuig gebeurde, moest een plakkaat aan de linkerkant worden aangehecht waarop de naam en voornaam evenals de woonplaats van de eigenaars diende te worden vermeld. Van middernacht tot vijf uur 's morgens werd alle verkeer tussen de gemeenten verboden behalve voor artsen, vroedvrouwen en priesters tijdens de uitoefening van hun ambt. Niettemin dienden de uitzonderingsgroepen voorzien te zijn van een bijzondere reispas. Voetgangers die 's avonds na acht uur naar een andere gemeente wilden reizen, dienden eveneens een bijzondere reispas voor te leggen.

Een reispas werd enkel aan de aanvrager afgegeven op vertoon van zijn eenzelvigheidsbewijs en na de betaling van een bepaalde som geld. De aanschaf van een reispas voor regelmatig gebruik werd pas verkregen nadat de gemeenteoverheid de noodzakelijkheid ervan had bevestigd. Hoewel de aanvraag schriftelijk mocht worden ingediend, werd verzocht om dat zo veel mogelijk mondeling te doen. Elke bevoegde overheid mocht alleen voor personen woonachtig binnen zijn grondgebied *Reisescheinen* uitreiken en deze enkel aan de aanvrager overhandigen. Er was de verplichting deze reispassen binnen tien dagen na de vervaldatum terug in te leveren, zoniet werd de betrokkene gestraft.

Binnen het gehele *Etappengebiet* had men een reispas nodig voor verplaatsingen met een rijtuig of paard buiten de eigen gemeente. De hondenkar en stootwagen vielen niet onder die noemer. Binnen de gemeenten was ieder verkeer zonder reispas toegelaten. In het

³⁴⁸ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2, Verordnung 26, 14 juli 1915

Grenzgebiet diende eenieder die zich buiten zijn gemeente bevond een reispas bij te hebben, behalve kinderen jonger dan 15 jaar en onder begeleiding van een volwassene. Iedereen die vanuit een plaats gelegen buiten het grensgebied kwam, was verplicht zich onmiddellijk aan te melden bij de plaatselijke militaire overheid, of, als die er niet aanwezig was bij de gemeentelijke overheid. Later werd het fietsverkeer buiten de gemeenten vanaf acht uur 's avonds verboden en kregen veld- en boswachters ook een bijzondere reispas³⁴⁹. In de *Grenzstreifen* mochten alleen de personen die er woonden zich ophouden en zij dienden zelfs daarvoor toelating te hebben van de *Kommandant*.

Naar, van en in het *Operationsgebiet* kon men enkel reizen als men in het bezit was van een reispas. Dat gold ook voor reizen van en naar het Generaalgouvernement. In februari 1916 werd in de *Kommandantur* Kortrijk verordend geen passen meer af te geven om naar het Generaalgouvernement te reizen en als iemand een *Erlaubnis* had, dan werd deze ingetrokken. Naar alle waarschijnlijkheid was deze maatregel te wijten aan grote troepenbewegingen die plaatsvonden in de regio. Iedereen diende ofwel op de *Kommandantur*, ofwel op het lokale gemeentehuis zijn paspoort in te dienen³⁵⁰. Begin mei werd de houding versoepeld en werd het verkeer voor voetgangers in het ganse *Etappengebiet* van vijf uur 's morgens tot tien uur 's avonds 'vergund'. Het fietsverkeer buiten de gemeentegrenzen werd alleen maar toegelaten met een paspoort³⁵¹. Op 3 juli 1916 werd de bewegingsvrijheid in de Kortrijkse *Kommandantur*, alsook in die van Beernem, totaal ingeperkt. Voetgangers konden zich alleen nog binnen de eigen gemeentegrenzen zonder reispas bewegen. Voor andere *Kommandanturen* van het *Etappengebiet* kon het vrije verkeer nog in de *Kommandantur* zelf³⁵².

Elke persoon die in Gent aankwam, diende zich binnen de twaalf uren bij het *Meldeamt* van de *Etappen-Kommandantur* aan te melden en zijn eenzelvigheidsbewijs voor te leggen.

Elke overtreding of poging om de aangifteplicht te ontwijken, kon worden bestraft met een jaar gevangenisstraf, een geldboete tot 4000 mark of zelfs deportatie naar Duitsland. Naast deze straffen kon het paspoort gedurende minstens een maand ingehouden worden. De straffen werden bovendien verhoogd als de betrokkene niet in het bezit was van een

³⁴⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 8, Verordnung 59, 28 september 1915

³⁵⁰ S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 510

³⁵¹ Bewaarbibliotheek Kortrijk, affiche 4 mei 1916

³⁵² Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 40, Verordnung 182, 3 juli 1916

eenzelvigheidsbewijs³⁵³. Zij die de voorschriften voor het fietsverkeer niet naleefden konden naast voormelde straffen hun fiets verbeurdverklaard zien³⁵⁴.

Uiteindelijk werd ook het fietsverkeer volledig aan banden gelegd en zelfs verboden buiten de eigen gemeente na acht uur 's avonds. Met de verordening “*betreffende het in beslagnemen en stapelopnemen der rijwielen en rijwielbanden. Beperking van het rijwielverkeer*” werden alle fietsen en fietsonderdelen in beslag genomen. Het gebruik van de fiets was vanaf 20 september 1916 alleen voorbehouden aan personen die van de Duitse overheid daarvoor de toelating hadden verkregen. Er werd alleen toestemming verleend aan personen die bij gebrek van andere doelmatige verkeersmiddelen het rijwiel nodig hadden. Dat waren bijvoorbeeld bedienden en werklieden om zich van en naar de werkplaats te begeven, of om zich naar school te begeven indien de afstand meer dan drie kilometer bedroeg. De rechters, politieagenten, artsen, belastingsambtenaren en veeartsen verkregen de toelating de fiets te blijven gebruiken. In bijzonder dringende gevallen, zoals het vervoer van goederen nodig om het bedrijf draaiende te houden of personen die door hun fysieke gebreken aangewezen waren op een fiets, konden eveneens toelating bekomen. Er was echter ook een beperking, met name dat de toelating slechts werd verleend voor het doel en de weg die op de het bewijs stonden vermeld. De *Etappen-Kommandantur* was bevoegd om de toestemming, die steeds herroepbaar was en ten hoogste drie maanden gold, te verlenen³⁵⁵.

4. Meldeamt

Reeds in december 1914 werden de gemeenten die tot de *Etappen-Kommandantur* Kortrijk behoorden verplicht lijsten op te stellen van alle burgers tussen 17 en 45 jaar. Tegen het eind van de maand april 1915 diende de *Kommandant* alle onderdanen te kennen van staten die op vijandige voet stonden met de bezetter. In Kortrijk werden deze personen verzocht zich elke week aan te melden bij de politiecommissaris, en dat op verantwoordelijkheid van de stad zelf³⁵⁶. Degene die zich niet aanmeldde kreeg een boete van tien mark³⁵⁷. Het dagbevel van 14 mei 1915 gaf aan de *Kommandanturen* van het *Etappengebiet* de opdracht

³⁵³ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 5, Verordnung 44, 20 augustus 1915

³⁵⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 17, Verordnung 106, 21 december 1915

³⁵⁵ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 48, Verordnung 215, 26 augustus 1916

³⁵⁶ RAK, MSAK, 1571, fo. 73

³⁵⁷ RAK, MSAK, 1571, fo. 202

een zogenaamd *Meldeamt* in te richten. Het was uiteindelijk *Etappen-Inspektor* von Unger die op 25 oktober 1915 een verordening uitvaardigde betreffende het toezichts- en aanmeldingswezen op de tot aanmelding verplichte personen. Elke *Etappen-Kommandantur* was verplicht om tegen 30 november 1915 een *Meldeamt* in te richten. In Kortrijk was dat gelegen in de Doornikstraat nr. 30. De eerste voorzitter ervan was luitenant Rothenberg, die later naar het *Arbeitsamt* zou worden overgeplaatst. Hij werd vervangen door Hold.

**Afbeelding 4: Het *Meldeamt* onder leiding van luitenant Rothenberg
(Bewaarbibliotheek Kortrijk)**

De primaire bevoegdheid van het *Meldeamt* was toezicht uitoefenen op zeven categorieën mensen die er zich op regelmatige basis dienden aan te bieden. Het ging hierbij om alle mannelijke Belgen geboren in de jaren 1880 tot en met 1898, de leden van de burgerwacht, de Belgische militairen, de ontslagen Belgische burgerlijke en krijgsgevangenen, alle mannen en vrouwen ouder dan vijftien jaar die de nationaliteit droegen van een land dat in oorlog was met Duitsland. Hiertoe behoorden verder ook nog de weerplichtige Duitsers die geen soldaat waren en ten slotte de personen die onder verscherpt toezicht werden

geplaatst³⁵⁸. Naarmate de oorlog vorderde en grimmiger werd veranderden de criteria, vooral voor de eerste twee categorieën. De leeftijd van de mannelijke Belgen werd aanvankelijk vastgesteld op 45 jaar³⁵⁹. Vanaf april 1918 werd de minimumleeftijd verlaagd tot zestien jaar en de maximumleeftijd verhoogd tot zestig jaar³⁶⁰. In sommige gemeenten deinsde de *Ortskommandant* er niet voor terug reeds jongens vanaf veertien tot zestien jaar te verplichten een *Meldekarte* voor te leggen³⁶¹.

De lijsten die reeds in december 1914 werden opgemaakt, werden door de *Meldeämter* bewaard en elke verandering diende binnen de drie dagen te worden aangegeven. De Duitsers voelden echter nattigheid met betrekking tot de Haagse Conventie en wezen er uitdrukkelijk op dat er geen sprake was “*noch van inlijven van Belgen of andere personen van vreemde nationaliteit in het Deutsche leger, noch van hun vervoer naar een Duitsch gevangenkamp*”. Het enige doel was zagezegd om het aantal personen en hun verblijfplaats in kaart te kunnen brengen. Later zou blijken dat deze lijsten, ondanks de Duitse belofte, toch handig werden aangewend om werkkrachten op te zetten.

Elke persoon die onder toezicht stond kreeg een *Meldekarte* en diende zich ten minste één keer per maand, op een welbepaalde dag persoonlijk en in het bezit van zijn eenzelveigheidskaart aan te melden. De melding werd genoteerd op de *Meldekarte*. In kleinere gemeenten van de Kortrijkse *Etappen-Kommandantur* werd er geen *Meldeamt* ingericht maar dienden de betrokken personen zich op het gemeentehuis aan te bieden³⁶². Het reglement dat naar aanleiding hiervan werd uitgegeven, stipuleerde dat alleen zij met een lichamelijk gebrek, ondersteund door een bewijs van een geneesheer, van de aanmeldingsplicht vrijgesteld konden worden³⁶³. Emigratie uit België, behalve naar Duitsland, werd voor de meldingsplichtige verboden. Elke poging om het land te verlaten werd bestraft. Indien een vluchtpoging lukte, werd de familie gestraft. Voor elke reis, en tijdelijke of permanente woonstverandering moesten alle personen die in het bezit waren van een *Meldekarte* de toelating te verkrijgen van hun *Meldeamt* vooraleer ze een reispas konden aanvragen bij het *Passbüro*. Indien de reis te voet niet langer dan 24 uren duurde en binnen het *Etappengebiet* verliep werd er een vrijstelling bekomen. Wanneer een

³⁵⁸ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 11, Verordnung 73, 25 oktober 1915 j° nr. 49, Verordnung 222 & 223, 6 september 1916

³⁵⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 60, Verordnung 284, 1 januari 1917

³⁶⁰ RAK, GAT, 981, fo. 2

³⁶¹ RAK, GAT, 991, fo. 1

³⁶² RAK, GAT, 994, fo. 19

³⁶³ RAK, GAT, 994, fo. 21

persoon die onder toezicht stond definitief verhuisde, diende hij zich binnen de 48 uur na aankomst aanmelden bij het bevoegde *Meldeamt*. Bovendien moesten de plaatselijke overheden en de eventuele verhuurders de aankomst en verandering van woonst melden van onder toezicht staande personen.

De sancties voor degene die de verplichtingen niet nakwamen waren niet mals. Er was een boete voorzien van 1000 mark of zes weken gevangenis. De zwaarste overtreders werden naar een gevangenkamp in Duitsland gestuurd. Het verlies van een *Meldekarte* diende dadelijk aan het *Meldeamt* bekend te worden gemaakt. Dit gebeurde kosteloos als de aanvrager kon aantonen dat hij geen schuld had aan het verlies, maar indien dat niet mogelijk was, kostte een nieuwe kaart vijf mark, en daarna telkens tien mark. Bovendien konden ook de voormelde straffen worden opgelegd³⁶⁴.

Niet overal werd de aanmeldingsplicht zomaar nageleefd. In Avelgem bijvoorbeeld weigerden 78 personen hun kaart te ondertekenen. Ze werden eind december 1915 aangehouden en de gehele gemeente werd ervoor gestraft. Het *Hulp- en Voedingskomitee* van Kortrijk mocht er immers geen ondersteuning meer verlenen. De avondklok werd ingesteld van vier uur 's namiddags tot zeven uur 's morgens, herbergen werden gesloten en paspoorten ingetrokken. Ook de briefwisseling werd lamgelegd. Begin 1917 kreeg de gemeente Anzegem dezelfde straffen opgelegd omdat dertig mannen er zich niet op het gemeentehuis hadden aangemeld, “*een voorbeeld voor andere gemeenten*”³⁶⁵.

In februari 1917 werd een bijkomende vorm van controle ingevoerd. Etappeninspecteur von Schickfuss verordende toen dat aan de voordeur van elke woning een lijst diende te worden opgehangen met alle namen van de gezinsleden. De juistheid ervan diende door de Belgische politie moest de juistheid er van bevestigen met een handtekening en stempel. Indien de huiseigenaar dergelijke lijst niet opmaakte, diende het gemeentebestuur daarvoor te zorgen. Uiteindelijk waren voor de juistheid van de lijst de plaatselijke politie, de portier en alle bewoners van het huis responsabel. Wie zich niet aan de opgelegde regel hield, liep opnieuw risico voor een strafsanctie³⁶⁶.

³⁶⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 11, Verordnung 73, 25 oktober 1915

³⁶⁵ RAK, GAT, 973, fo. 15

³⁶⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 65, Verordnung 296, 19 februari 1917

5. Arbeitsamt

Het *Arbeitsamt* was nauw verbonden met het *Passbüro* en het *Meldeamt*. De Belgische onderzoekscommissie die na de oorlog werd aangesteld, omschreef de organisatie van de deportatie in het *Etappengebiet* als volgt: “een bijzondere instelling, het *Arbeitsamt* werd opgericht met aan het hoofd een Duitser die de regionale gebruiken kende”³⁶⁷. Het *Arbeitsamt* werd dus naar aanleiding van de opeising van werkkrachten opgericht en het zou tot op het einde van de vijandelijkheden in het *Etappengebiet* blijven functioneren. De *Etappen-Kommandantur* Gent richtte na de verordening van 3 oktober 1916 *sofort* in het Beursgebouw een *Arbeitsamt* op onder leiding van luitenant Max Gruber³⁶⁸. Te Kortrijk werd ook een dergelijk *Amt* voorzien en ondergebracht in de Leiestraat 50. De eerste voorzitter van deze instelling was luitenant Rothenberg, onder wiens bewind talrijke mannen in de rampzalige oktobermaand van 1916 tot arbeid werden gedwongen. Rothenberg werd opgevolgd door luitenant Külz. Toen de stad, omwille van de verschuiving aan het front, in het *Operationsgebiet* terecht kwam, stond de afdeling onder leiding van luitenant Kiess³⁶⁹.

Geen enkele Duitse maatregel in België genomen veroorzaakte grotere ophef dan het opeisen en deporteren van Belgische arbeiders om in Duitsland of achter het front tewerkgesteld te worden. Deze maatregel werd door velen als misdrijf, dat uit twee facetten bestond, bestempeld. Enerzijds werden burgers gedwongen meegenomen vanuit hun woonplaats en op vijandig grondgebied, ver van huis, tewerkgesteld. Anderzijds werden ze gedwongen mee te werken bij ondernemingen gericht tegen hun land³⁷⁰. De beslissing viel in september 1916 en op 3 oktober werd het bevel van het *Große Hauptquartier* bekendgemaakt. De verordening trad eerst in werking in het *Etappengebiet* en kort daarop volgde de toepassing ervan in het Generaalgouvernement, waar de opeisingen bleven duren tot in februari 1917. In het *Etappengebiet* daarentegen werden, zoals eerder gezegd, tot het einde der vijandelijkheden mannen verplicht tewerkgesteld³⁷¹.

³⁶⁷ E. VANDERVELDE, Report laid before the Belgian Parliament regarding the deportation of Belgian civilians during the Great War, s.l., 1929, p. 32

³⁶⁸ H. WANDT, *Etappe Gent*, Berlin, Agis Verlag, 1926, p. 166

³⁶⁹ RAK, MSAK, 1577, fo. 60

³⁷⁰ A. MERIGNHAC & E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, Librairie de la société du recueil sirey, s.l., 1921, p. 406

³⁷¹ E. VANDERVELDE, Report laid before the Belgian Parliament regarding the deportation of Belgian civilians during the Great War, s.l., 1929, p. 1

Toch was het fenomeen niet nieuw. Het oppakken en verplicht tewerkstellen van burgers gebeurde reeds bij het uitbreken van de oorlog. Het ging hierbij vooral om seizoenarbeiders die op weg waren naar of van hun werk *in den vreemde*. Sommigen werden naar Duitsland gedeporteerd, waaronder Camille Balcaen uit Tiegem die eind oktober 1914 in het Franse Douai aangehouden werd toen hij op weg was naar het werk dat hij aldaar verrichtte. Hij werd door de inderhaast samengestelde Duitse rechtbanken veroordeeld tot dwangarbeid in de werkkampen van Darmstadt en Gießen³⁷². Niettemin werden de Franse en Belgische arbeiders in het eerste jaar van de oorlog voornamelijk gedwongen tewerkgesteld in de gemeenten achter het front³⁷³.

5.1. De Duitse nood aan arbeidskrachten

Reeds vóór het uitbreken van de oorlog werd in Duitsland bestudeerd welke economische koers diende te worden gevaren in geval het tot een groot conflict zou komen. Algauw werd het duidelijk dat er geen rekening werd gehouden met een zo lang durende vijandelijkheid. In het enthousiasme van de eerste augustusdagen hielden weinigen rekening met de complicaties van een langdurige oorlog, tenzij dr. Walther Rathenau, directeur van AEG, die als doorwinterde zakenman met een plan op de proppen kwam, het zogenaamde Rathenauplan. Zijn plan zou echter pas begin 1916 aan de buitenwereld bekend worden gemaakt³⁷⁴. Vijf dagen na de Duitse inval blokkeerden de Britten de Duitse kusten, waardoor er geen goederen meer konden worden geïmporteerd. Daarop stuurde Rathenau een memorandum aan de minister van Oorlog, von Falkenhayn. Vanaf 13 augustus 1914 zou het Duitse leger een bijkomende ‘generaal’³⁷⁵ krijgen in de persoon van Rathenau die aan de leiding stond van een nieuw departement in het Oorlogsministerie namelijk de *Kriegsrohstoffabteilung im Kriegsministerium*. Dit departement was belast met de controle van de nodige productie voor de oorlogsnoden³⁷⁶ en moest er aldus voor zorgen dat de oorlog voor Duitsland geen slechte afloop zou kennen door een tekort aan

³⁷² RAK, GAT, 54, 10 234

³⁷³ H. WANDT, *Etappe* Gent, Berlin, Agis Verlag, 1926, p. 165

³⁷⁴ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée* (1916-1918), Paris, Presses Universitaires de France, 1929, p. 26

³⁷⁵ Generaal dient hier niet te worden opgevat als de militaire rang, maar als leider. Rathenau kon gezien zijn joodse afkomst na zijn militaire dienst in 1890-1891 niet deelnemen aan het examen om tot officier te worden benoemd bij de Pruisische *Gardekürassieren*. Het feit dat hij jood was, verhinderde hem eveneens om een politieke carrière uit te bouwen bij de *Nationalliberalen*. (bron: *Neue Deutsche Biographie*, Einundzwanzigster Band : Pütter – Rohlf, Berlin, Duncker & Humblot, 1985, p. 174-176)

³⁷⁶ F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée* (1916-1918), Paris, Presses Universitaires de France, 1929, p. 28

grondstoffen. Door de oorlogsomstandigheden met de daarbij horende Duitse inmenging en een gebrek aan grondstoffen stond de Belgische economie op een laag peil. In de steenkoolmijnen viel de helft van de productie weg, waardoor de industrie ook grotendeels stilviel. De werkloosheid nam toe en een jaar na het uitbreken van de oorlog was iets meer dan de helft van de Belgische bevolking werkloos. De Duitsers rekenden erop dat deze werklozen konden worden ingezet om de Duitse oorlogsmachine draaiende te houden, maar ook om de bevoorrading te garanderen³⁷⁷.

De Duitsers werden echter geconfronteerd met enkele juridische en humanitaire regels, opgelegd door de Conventie van Den Haag die ze mee hadden ondertekend. Duitsland had daarbij bevestigd dat “*requisitions in kind and services shall not be demanded from municipalities or inhabitants except for the needs of the army of occupation. They shall be in proportion to the resources of the country, and of such a nature as not to involve the inhabitants in the obligation of taking part in military operations against their own country. Such requisitions and services shall only be demanded on the authority of the commander in the locality occupied. Contributions in kind shall as far as possible be paid for in cash; if not, a receipt shall be given and the payment of the amount due shall be made as soon as possible*”³⁷⁸. Mede om deze reden werd er initieel een beroep gedaan op vrijwillige arbeiders³⁷⁹.

Toch ging niet alles zo vrijwillig als het werd voorgesteld. In het *Etappengebied* werden frequent burgers ingezet om militaire corvee te verrichten, vooral in gemeenten die nabij het front gelegen waren. In sommige gemeenten mochten alleen nog arbeiders en hun families overheidssteun krijgen indien ze voor de Duitsers wilden werken. Te Kortrijk vroeg de *Kommandant* in maart 1915 om werkloze metaalarbeiders in Tourcoing of Roubaix in dienst van de Duitsers in te zetten. Daarvoor zouden ze een dagelijkse vergoeding van vijf frank bekomen, waarvan ze dagelijks twee frank kregen en het restant op het eind van de week³⁸⁰. De bezoldiging werd echter als onvoldoende beschouwd voor de te leveren arbeid en er werd een verdubbeling van het loon gevraagd³⁸¹. De *Kommandant* achtte zich niet bevoegd om daarover te oordelen en verwees de zaak door

³⁷⁷ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 163

³⁷⁸ Art. 52, Conventie van Den Haag

³⁷⁹ M. DELMOTTE, “De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (3)”, *30ste Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring “De Gaverstreke”* 2002, p. 167

³⁸⁰ RAK, MSAK, 1571, fo. 41

³⁸¹ RAK, MSAK, 1571, fo. 368

naar de *Wegebau Abteilung* te Dadizele³⁸². Ter vergelijking: de gemiddelde katoenarbeider verdiende vóór het uitbreken van de oorlog iets minder dan een halve frank per uur³⁸³.

5.2. De eerste straffen op werkweigering in Etappengebiet

Gezien “den laatsten tijd in verschillende plaatsen van het etappengebied de arbeiders zonder beweegreden geweigerd (hebben) de schikkingen der Duitse militaire bevelhebbers tot uitvoeren van noodzakelijke werken na te komen, en hierdoor zij aan hunne gemeenten en medeburgers groote nadeelen hebben berokkend” verordende *Etappen-Inspektor* von Unger op 12 oktober 1915 dat wie werk weigerde dat in het belang van het Duitse militaire bestuur was en door hen werd gevraagd kon worden gestraft met een jaar gevangenis of zelfs naar Duitsland kon worden gedeporteerd. Alleen een goede reden kon verhinderen dat iemand niet voor het Duitse leger diende te werken³⁸⁴. Erger was het dat de Duitsers niet toelieten dat men zich op een Belgische wet of internationaal verdrag beriep om de opgelegde arbeid te weigeren. De *Etappen-Inspektor* merkte een maand later zijn voortvarendheid op, en verordende dat de tekst van verordening 61, § 1 volgend bijvoegsel kreeg “*De Haagsche Conventiën zijn hiermede natuurlijk niet bedoeld*”³⁸⁵. Alleen de militaire bevelhebber was bevoegd om te beslissen over de wenselijkheid van de werken. Zij die aanspoorden tot weigering konden een gevangenisstraf tot vijf jaar oplopen en wie de strafbare werkstaking in de hand werkte, liep het risico een geldboete van 10 000 mark of een jaar gevangenis te krijgen. Indien de gemeenten of vennootschappen zich aan deze overtredingen schuldig maakten, zou het bestuur ervan worden gestraft. Indien nodig konden de Duitsers de gemeenten waar werkweigerders woonden dwangbelastingen opleggen³⁸⁶.

De instelling die het aanwerven van Belgische arbeiders organiseerde was het *Deutsche Industrie-Büro*, dat gezeteld was in Brussel en een afdeling had bij de Gentse *Etappen-Inspektion*. Het *Industrie-Büro* was een initiatief van de *Nordwestlichen Gruppe des Vereins Deutscher Eisen- und Stahlindustrieller*, die de belangrijkste ijzer- en staalondernemingen uit Rijnland-Westfalen vertegenwoordigde. Tot juni 1915 was de tewerkstelling van Belgische arbeiders in de bedrijven van deze industriëlen

³⁸² RAK, MSAK, 1571, fo. 387

³⁸³ P. SCHOLLIERS, Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940: de enquête Davin, p. 102

³⁸⁴ RAK, MSAK, 1571, fo. 360

³⁸⁵ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 13, Verordnung 82, 21 november 1915

³⁸⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der 4. Armee, nr. 9, Verordnung 61, 12 oktober 1915

verwaarloosbaar te noemen. Meestal werd gebruikgemaakt van krijgsgevangenen om het arbeiderstekort op te vangen³⁸⁷. Eind 1915 organiseerde het *Deutsche Industrie-Büro* de werving van technisch onderlegde werklieden. Er werden hoge salarissen en steun aan de families in het vooruitzicht gesteld. De collaborerende pers publiceerde brieven met lofbetuigingen van het leven aldaar, geschreven door enkelingen die naar Duitsland getrokken waren. Doch van de teruggekeerde politieke gevangenen wist men dat de Duitsers zelf ook gebrek leden. Ondanks de vele voordelen die werden geboden en de nood waarin werklozen verkeerden, beantwoordden slechts twaalfduizend Belgen deze oproep terwijl er honderdduizenden nodig waren om de oorlogsindustrie draaiende te houden³⁸⁸. Enkel zij die in hoogste nood verkeerden en geen andere uitweg meer zagen, gingen in op de Duitse uitnodiging, in de hoop een beter leven te leiden.

Het teleurstellende aantal vrijwillige werklieden noopte de Duitse leiding ertoe werkkrachten op te eisen. Carl Duisberg, woordvoerder van de machtige Duitse chemische industrie, zei in september 1916 aan de minister van Oorlog: “*Opent u toch dat grote mensenreservoir in België!*”. Rathenau gaf te kennen dat dwangarbeid door Belgen de Duitse industrie tot zevenhonderdduizend man kon opleveren. Twee weken later decreeteerde Hindenburg dat de mankracht van het *Etappengebiet* op transport kon worden gesteld³⁸⁹.

Tijdens de laatste maanden van 1916 hadden zich enkele belangrijke verschuivingen voorgedaan in de gezagsorganen van het Duitse Rijk waardoor er een harder beleid ten aanzien van het veroverde gebied begon op te komen. Eind augustus 1916 werd veldmaarschalk Hindenburg³⁹⁰ door de keizer tot stafchef benoemd. Samen met zijn rechterhand generaal Erich Ludendorff, die tot kwartiermeester-generaal werd benoemd, voerde Hindenburg het bewind over de *Oberste Heeresleitung* en zo bijna de gehele

³⁸⁷ J. THIEL, *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, Klartext Verlag, 2007, p. 68

³⁸⁸ M. DELMOTTE, “De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (3)”, *30ste Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring “De Gaverstreke”* 2002, p. 163

³⁸⁹ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grootte Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 224-225

³⁹⁰ Paul von Hindenburg ging in 1911 op 64-jarige leeftijd op pensioen en kon terugblikken op een mooie militaire carrière. Hij had geen bijzondere politieke interesses en was zeer loyaal aan de keizer. Wanneer de oorlog uitbrak, was er voor Hindenburg geen plaats voorzien, maar toen Ludendorff als stafchef van het 8. Armeekorps werd benoemd, werd Hindenburg *Oberbefehlshaber* omdat hij de tegenpool was van de eigenzinnige en energieke stafchef. De combinatie was zeer succesvol, waardoor Falkenhayn werd ontslagen en vervangen door Hindenburg, met Ludendorff als volledig medeverantwoordelijke “*Erste Generalquartiermeister*”. Later werd Hindenburg president van de Weimarrepubliek. Hij werd in 1932 herverkozen maar zou overlijden in 1934. Het was hij die in 1933 ene Adolf Hitler tot rijkskanselier benoemd had. De rest van het verhaal is bekend. (bron: Neue Deutsche Biographie)

oorlogsvoering. Hindenburg werd als de redder des vaderlands onthaald. De concentratie van militaire macht zorgde ervoor dat de politieke macht van de regering en de *Reichstag* in de hoek werd geduwd. Uiteindelijk werd in juli 1917 Bethmann-Hollweg afgezet om plaats te maken voor de gezeglijker Michaelis³⁹¹. Vanaf dan had de militaire overheid de bovenhand bij de keizerlijke kroonraad³⁹².

5.3. Het opperbevel grijpt in

Op 3 oktober 1916 verscheen in het straatbeeld in het *Etappegebiet* de verordening “*betreffende de beperking der openbare ondersteuningslasten en het uit den weg ruimen van algemeene noodlottige toestanden*”. Deze verordening luidde als volgt:

“§1. Personen die in staat zijn te werken kunnen tot werken –ook buiten hunne woonplaats- gedwongen worden, zoover zij ten gevolge van spel, dronkenschap, ledigheid, vrijwillige of onvrijwillige werkeloosheid, voor hun onderhoud of voor het onderhoud van degenen tot wier onderhoud zij verplicht zijn, vreemde hulp verkrijgen of vragen.

§2. In geval van ongelukken, algemeen gevaar of ten einde een algemeenen noodlottigen toestand uit den weg te ruimen, is ieder inwoner verplicht volgens zijne krachten –ook buiten zijne woonplaats- hulp te verlenen. In geval hij weigert, kan hij ertoe gedwongen worden.

§3. Met ten hoogste 3 jaar gevangenis en met geldboete tot 10 000 mark of met eene dezer strafen (sic) wordt gestraft –voor zoover er volgens de bestaande wette geene strengere straf toepasselijk is- wie volgens §1 en 2 tot werken opgeroepen is en weigert het bevolen werk te aanvaarden of het werk, dat hij aanvaardt heeft, voort te zetten. Is de daad door verscheidenen, gemeenschappelijk of volgens afspraak gepleegd geworden, thans zal eene gevangenisstraf van ten minste eene week toegepast en iedereen, die er aan deel genomen heeft, als dader gestraft worden.

§ 4. Zijn bevoegd de Duitse militaire besturen en militaire rechtbanken.

Grosses Hauptquartier, den 3 October 1916

³⁹¹ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 216

³⁹² F. PASSELECQ, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde*, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle, 1917, p. 25

Der Generalquartiermeister

*I.V. v. Sauberzweig*³⁹³

De verordening was ondertekend door *Generalmajor* Traugott Martin von Sauberzweig, in naam van de *Generalquartiermeister*, Erich Ludendorff. Von Sauberzweig volgde in de tweede helft van 1915 von Kraewel op als militair gouverneur van Brussel³⁹⁴, daar deze laatste door de legerleiding als te soft werd beschouwd³⁹⁵. De militaire gouverneur controleerde de politie en was bevoegd voor alle militaire zaken en de staatsveiligheid³⁹⁶. Von Sauberzweig werd omschreven als een grote knappe man, aangenaam in de omgang en zeer menselijk, maar, zo vervolgde Whitlock, “*the terror and gloom of his regime affected the whole atmosphere of Brussels*”³⁹⁷. Het was von Sauberzweig die samen met Max Bauer³⁹⁸ aandrang op een snelle ter beschikkingstelling van arbeidskrachten om de Duitse soldaten te vervangen. De daarvoor noodzakelijke dwangmaatregelen waren volgens beider heren gedekt door de Haagse Conventies, gezien het grote aantal werklozen in België als een bedreiging voor de openbare orde werd beschouwd. De zogenaamde “*Arbeitsscheuen*” in het *Operations-* en *Etappengebiet* zouden gedeporteerd worden³⁹⁹ -het was ook von Sauberzweig die het bevel gaf om Edith Cavell⁴⁰⁰, die door de Duitsers als Britse spionne werd bestempeld, te executeren⁴⁰¹. Het valt op dat deze verordening niet werd bekrachtigd door von Württemberg, wat niet nodig was aangezien het *Etappengebiet*

³⁹³ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der 4. Armee, nr. 52, Verordnung 239, 7 oktober 1916

³⁹⁴ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 139

³⁹⁵ B. WHITLOCK, Belgium under the German occupation: a personal narrative, Volume II, Londen, William Heinemann, 1919, p. 2

³⁹⁶ B. WHITLOCK, Belgium under the German occupation: a personal narrative, Volume I, Londen, William Heinemann, 1919, p. 289-290

³⁹⁷ B. WHITLOCK, Belgium under the German occupation: a personal narrative, Volume II, Londen, William Heinemann, 1919, p. 60

³⁹⁸ Max Hermann Bauer (1869-1929) was een artillerieofficier, die in 1908 bij de generale staf van Ludendorff terecht kwam. Bauer won aan invloed door de evolutie van voetartillerie naar zware. Zijn politieke invloed was niet gering. Zo zag hij kanselier Bethmann-Hollweg als een vijand van de keizer, en droeg hij ook zijn steentje bij aan het aan de kant schuiven van von Falkenhayn als hoofd van de *Generalstab des Feldheeres* ten voordele van von Hindenburg en Ludendorff. (bron: Neue Deutsche Biographie, Erster Band: Aachen – Behaim, Berlin, Duncker & Humblot, 1953, p. 643)

³⁹⁹ J. THIEL, Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg, Essen, Klartext Verlag, 2007, p. 107

⁴⁰⁰ Edith Cavell was een Britse verpleegster die in 1906 directrice werd van de *École belge d’infirmières diplômées* te Brussel. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hielp ze meerdere geallieerde soldaten via de Nederlandse grens te ontsnappen. Ze werd op 4 augustus 1915 aangehouden door de Duitsers, en werd ter dood veroordeeld. Op 12 oktober 1915 werd ze gefusileerd, wat een enorme golf van verontwaardiging in de wereld teweeg bracht. (bron: Grote Winkler Prins encyclopedie in 26 delen, Deel 5: Bourbon-cedent, Amsterdam, Elsevier, 1990, p. 602)

⁴⁰¹ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 139 en <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,722311,00.html>

in laatste instantie werd geleid door de *O.H.L.*. Dezelfde dag verstuurde de *Generalquartiermeister* een circulaire met daarbij de richtlijnen aan alle *Armee Oberkommandos* en *Etappen-Inspektionen* omtrent de dwangmaatregelen. Er werd beschikt dat de tot dwangarbeid opgeëiste bevolking in *Zivilarbeiter Bataillionen* werd ondergebracht⁴⁰² en elke ‘civiele arbeider’ kreeg een nummer. In Ingoogem brachten boeren, wiens paard was opgeëist, “*de mare mee, dat er controle geweest is en men alle manspersonen tussen 18 en 45 jaren opgeëist heeft om naar Duitsland te gaan werken en men ’t zelfde mag verwachten op de andere gemeenten*”. Bij de lokale bevolking begon het door te dringen dat alle voorgaande maatregelen als een voorbereiding ter uitvoering van deze verordening werden opgelegd⁴⁰³.

Met betreffende regelgeving wou Ludendorff een sterk signaal geven naar Brussel en Berlijn. Von Bissing zou door deze nieuwe situatie onder druk komen te staan om in het Generaalgouvernement dezelfde beslissing te nemen.

5.4. De juridische verantwoording van de maatregel

De Duitsers voerden de verordening uit onder het voorwendsel de last voor de gemeente, meer bepaald het Bureel van Weldadigheid, dat ook instond voor het onderhoud van de werklozen, te verlichten⁴⁰⁴. Volgens de Duitse pers stond de Duitse regering immers tegenover een Belgische werkloosheids crisis. De werklozen die gesteund werden door de openbare weldadigheid, werden door de Duitse bezetter als vermeende werkweigeraars bestempeld. Onder het mom de openbare orde te garanderen kon niet langer worden geduld dat ze zich aan “*ledigheid overleverden*”⁴⁰⁵. De beschuldiging van luiheid had een behoorlijke impact. In België werd woest gereageerd en de repliek was dat de ijver van zijn beroepsbevolking juist de aanleiding was geweest voor de oorlog⁴⁰⁶.

De verordening verscheen eerst alleen in het *Etappengebied*, waardoor de hoop werd gekoesterd dat het Generaalgouvernement buiten schot zou blijven. Deze hoop bleek echter

⁴⁰² J. THIEL, *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, Klartext Verlag, 2007, p. 124

⁴⁰³ S. STREUVELS, *In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918*, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 593

⁴⁰⁴ RAK, GAT, 995, fo. 8

⁴⁰⁵ F. PASSELECQ, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde*, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle, 1917, p. 13

⁴⁰⁶ L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 201

ijdel. De bezetter zocht manieren om de deportaties te rechtvaardigen. In *Kriegsbrauch im Landkriege* werd immers het principe verdedigd dat een oorlog alleen tegen staten werd gevoerd en niet tegen individuen. Het wegvoeren van inwoners in slavernij of gevangenschap was niet aanvaardbaar. Toch waren er Duitse juristen die oordeelden dat de deportaties niet tegen de geldende regels indruisten. De Haagse Conventies hadden immers de relatie tussen België en Duitsland niet voorzien. Er was, zo meenden die rechtsgeleerden, nu sprake van een protectoraat waarbij beide landen gemeenschappelijke belangen hadden. Die belangen, de noodzaak en de vereiste handhaving van de openbare orde, bezorgden Duitsland het recht Belgische arbeidskrachten te vorderen⁴⁰⁷. Von Bissing werd niet overtuigd door deze argumentatie, en twijfelde aan de legaliteit van de maatregel. Hij schreef Bethmann-Hollweg aan om de precieze voorwaarden aan te duiden waaronder de deportatie diende te geschieden om het internationale recht niet te schenden⁴⁰⁸. Uiteindelijk ging von Bissing overstag. De opeising breidde zich van het westen geleidelijk naar het oosten van België. Toch bleven enkele delen van het land gespaard, met name enkele kantons en gemeenten in Henegouwen, Namen, Limburg evenals bijna de volledige provincie Luik. Wellicht wilden de Duitsers de goede werking van de kolenindustrie behouden omdat ze er zelf veel voordeel bij hadden⁴⁰⁹.

5.5. De maatregel raakt algemeen bekend

Het wegvoeren van dwangarbeiders verwekte in het hele land een golf van paniek. In de streek van het Kortrijkse maakte een boerenzoon “*daarbij de diepzinnige en wanhopige bemerking: doelend op die vermaarde ‘Vliegende Maandag’*”⁴¹⁰. *De mensen hebben gevluht als 't niet nodig was, en nu dat 't er werkelijk zou op aankomen, valt er niet meer te vluchten, - want nu is alles zo goed ingericht, dat niemand meer van zijn dorp weg*

⁴⁰⁷ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 175

⁴⁰⁸ F. PASSELECQ, Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918), Paris, Presses Universitaires de France, 1929, p. 97

⁴⁰⁹ F. PASSELECQ, Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918), Paris, Presses Universitaires de France, 1929, p. 96 & 377

⁴¹⁰ Vliegende Maandag greep plaats op 24 augustus 1914 en ontstond nadat het gerucht de ronde deed dat Duitse troepen alle mannen tussen achttien en vijftig jaar oppakten. Heel veel mannen sloegen op de vlucht en verborgen zich soms dagenlang. Het was een voorbeeld van een nooit eerder geziene angstpsychose. Zelden had zich in België een dergelijke tragikomedie afgespeeld, en nog jaren na de feiten werd gelachen met zij die op de loop gingen.

kan”⁴¹¹. In de Kempen verscholen de mannen zich in de bossen. De Duitse soldaten maakten er evenwel jacht op⁴¹².

Zivilarbeiters die niet ingingen op de Duitse eis om te werken, deden dit niet straffeloos. Er stond een gevangenisstraf tot drie jaar en een geldboete tot 10 000 mark voor wie weigerde “*diensten op zich te nemen of voort te zetten, tot welke hij op grond der bestaande bestemmingen opgeroepen is*”. Bovendien konden tuchthuisstraffen worden opgelegd, en werd het verklikken van *Zivilarbeiters* die niet opdaagden aangemoedigd⁴¹³.

De pers in de VS en Duitsland publiceerde de vergoelijkende woorden van von Bissing, aangezien er een half miljoen Belgen afhingen van de openbare weldadigheid en dat door de Britse blokkade die België (en Duitsland) economisch wurgde. Door de blokkade poogde Groot-Brittannië de Belgische economie in handen te krijgen⁴¹⁴. Alle middelen die ter bestrijding van de werkloosheid werden aangewend waren tevergeefs, en de gemeenten konden de last van de openbare werken niet meer dragen. Aldus werd het wegvoeren van Belgen naar Duitsland, waar overvloedig en winstgevend werk werd verschaft als onvermijdelijk voorgespiegeld. Bovendien waren er in Duitsland nog genoeg voedselvoorraden. Volgens von Bissing drong de oorlog deze maatregel op en is hij “*in den grond eene weldaad voor arbeiders, en eene zegening voor het land*”⁴¹⁵.

Wereldwijd werd protest geuit tegen de praktijk. Hoewel in sommige Europese landen dwangarbeid als strafmaatregel bestond, leek de verordening op slavernij en dit was illegaal en weerzinwekkend. De gedeporteerden hadden geen misdaden gepleegd en konden dus niet gestraft en niet tot dwangarbeid verplicht worden. In de Vierde Haagse Deelconventie werd nergens expliciet gesproken over deportaties of dwangarbeid, maar daaruit afleiden dat het geoorloofd was, zoals Duitse juristen beweerden, ging net iets te ver. De preambule van de Conventie appelleerde aan de gebruiken van de beschaafde naties en de wetten van de menselijkheid. De arbeiders werden echter als roerende goederen aanzien, en konden dus worden geconfisqueerd en ingezet voor militaire

⁴¹¹ S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 594

⁴¹² S. DE SCHAEPDRIJVER, De Grote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 227

⁴¹³ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der 4. Armee, nr. 71, Verordnung 314, 11 april 1917

⁴¹⁴ <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9802E4DF123AE633A25751C1A9679D946796D6CF>

⁴¹⁵ F. PASSELECQ, De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle, 1917, p. 30

doeleinden. Hierdoor overtraden de Duitsers de bepalingen van Den Haag⁴¹⁶. Herhaalde tussenkomsten van Nederland, Spanje en vooral het Vaticaan zouden ervoor zorgen dat de verordening halfweg februari 1917 bij keizerlijk bevel werd geschorst⁴¹⁷. Dit bevel bevatte echter enkele uitzonderingsmaatregelen. Alleen zij die naar Duitsland werden gedeporteerd en erkend waren als niet-werkloos werden gerepatrieerd. Degene die aan het front zaten konden evenwel niet huiswaarts keren. Verder hield de Duitse militaire overheid er zich niet strikt aan gebonden en bleef zij meester onder voorwendsel van militaire noodwendigheid om om het even welke opeisingen en vorderingen van Belgen te bevelen. De opschorting was van toepassing in het Generaalgouvernement maar bijgevolg niet in het *Etappengebied*. De beperking had één doel op het oog, met name politieke inmenging te vermijden in gebieden waar de militaire autoriteiten de dienst uitmaakten⁴¹⁸. Dit toonde nogmaals het grote verschil tussen het Generaalgouvernement en het *Etappengebied*.

5.6. De fases in een opeising

Wat de algemene grondregels betreft was de uitvoering van de verordening overal dezelfde. Alleen de bijzonderheden waren verschillend. De plaatselijke militaire overheden hadden een vrijheid van handelen die naar goeddunken werd aangewend en soms heel wreed was. De Duitse overheid beval de burgemeesters de lijst der werklozen op te sturen, hoewel de Belgische Grondwet een dergelijke aanslag op de vrijheid van de burgers en de onschendbaarheid van de woning en het privéleven verbood⁴¹⁹. Over het algemeen werd in het Kortrijkse arrondissement aan de opeising geen gehoor gegeven. De toenmalige Kortrijkse *Etappenkommandant*, majoor Melsheimer, bijgenaamd Melkemmer, liet dan maar berekenen hoeveel arbeiders elke gemeente diende te leveren. Op 10 oktober 1916 arriveerde zijn bevel bij het Kortrijkse stadsbestuur dat “*tegen den 15. Oktober 1916 500 arbeiders op de welke de bepalingen van paragraaf I der verordening N° 239 van het verordeningsblad voor het etappengebied van het 4. Leger van den 7.10.16 vallen, aan de kommandatuur te doen kennen*”. Het gemeentebestuur diende er voor te zorgen dat elke

⁴¹⁶ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 199

⁴¹⁷ F. PASSELECQ, De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle, 1917, p. 26

⁴¹⁸ F. PASSELECQ, Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918), Paris, Presses Universitaires de France, 1929, p. 325

⁴¹⁹ F. PASSELECQ, De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle, 1917, p. 14-15

persoon uitgerust was van *“I hoofdbedekking, I halsdoek, I burgervest, I burgerbroek, een paar laarzen of schoenen, 2 hemden, 2 paar kousen, 2 paar onderbroeks, I frak, I paar stoffen handschoen, I waterdichte deken als bescherming tegen de regen, I handdoek, I eetschotel, I eetkoevert, en 2 slaapdekens”*. De 500 mannen dienden zich, samen met een vertegenwoordiger van het stadsbestuur en genoeg politiemannen, te verzamelen op 18 oktober om acht uur 's morgens op het binnenplein van de kazerne in de Vandepereboomlaan voor een medisch onderzoek⁴²⁰. Het Kortrijkse stadsbestuur overhandigde een lijst van werklozen aan het *Arbeitsamt*, en daaruit werden de 500 mannen geselecteerd. Het stadbestuur zou eventueel meewerken het bevel kenbaar te maken aan de bevolking, als nadere bepalingen werden verkregen *“nopens den aard van het werk en de streek waar het zou moeten verricht zijn”* om aan artikel 52 van het Verdrag van Den Haag te voldoen⁴²¹. *Vorstand* en luitenant Rothenberg suste het stadsbestuur met de woorden dat de *“mensen niet naar Duitschland gaan en niet met werken zullen bezig zijn, die tegen het artikel 52 van de overeenkomst van den Haag opkomen. Er is eenvoudiglyk kwestie van werken aan de straten, aan de yserwegen, aan den oogst en soortgelyke”*⁴²². Kortom, er was niets aan de hand volgens de bezettende macht.

De *Ortskommandanten* werden ingeschakeld om de secretarissen en de verantwoordelijken van de Komiteiten onder druk te zetten. Melsheimer vond het normaal dat anderen voor hem het vuile werk opknaptten. Zijn opvolger, Ziegler, was dezelfde mening toegedaan: *“De burgemeesters en sekretarissen en andere gemeentebedienden worden verzocht mede te werken ten einde vrijwillige landarbeiders aan te werven, deze zullen goed betaald worden”*⁴²³. Op deze manier kwamen de dorpspolitici en in het bijzonder de gemeentesecretarissen in een slecht daglicht te staan bij de lokale bevolking, of althans dat was de bedoeling van de bezetter.

In Waregem werden de arbeidskrachten al rond 20 oktober per *beestewagen* naar hun nieuwe werkplaats gedeporteerd⁴²⁴. In Tiegem werd op 14 oktober 1916 de lijst met de werklozen, zowel mannen als vrouwen, naar de *Kommandant* opgestuurd. De burgemeester meldde echter *“dat het grootste deel der personen vermeld op deze lijst voor't oogenblik niet werkeloos zijn en dat zij omtrent allen nu werk vinden, sommige op*

⁴²⁰ RAK, MSAK, 513, fo. 120

⁴²¹ RAK, MSAK, 513, fo. 122

⁴²² RAK, MSAK, 513, fo. 125

⁴²³ RAK, GAT, 973, fo. 15

⁴²⁴ M. DELMOTTE, “De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (3)”, *30ste Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring “De Gaverstreke”* 2002, 169

*de velden en andere in de schuren om te dorschen en andere nog om gelijk welk handwerk te verrichten*⁴²⁵”. De Tiegemse burgervader zag blijkbaar de bui al hangen, en leek niet van plan om zomaar zijn medeburgers aan de Duitsers over te leveren.

Door de verordening werden in het *Etappengebiet* op 31 oktober 1916 verschillende gezinnen uit elkaar gerukt. Die dag werden alle werkloze volwassen mannen opgehaald om in Duitsland of achter het Duitse front aan de slag te gaan. Ze moesten voorzien zijn van werkkledij en eetgerei, ingepakt in een soort van plunjezak⁴²⁶. Zij die weigerden mee te gaan werden bedreigd en een tijdje gefolterd⁴²⁷. De opgevorderde mannen stapten onder Duitse begeleiding en in rijen van vier door het gure weer te voet naar Kortrijk⁴²⁸. Voor sommigen zou het de laatste glimp op hun streek zijn. Velen onder hen waren echter wel de seizoensarbeid in Frankrijk gewend, waardoor ze enigszins hun noodlot moedig trotseerden. Het enige verschil was echter dat de tewerkstelling niet uit vrije wil gebeurde en dat de plaats van bestemming onbekend was. Per dag zouden deze mannen dertig pfennig⁴²⁹ verdienen. Het in groep gedragen leed leidde tot een immense solidariteit onder die mensen. Zo verbroederden op het dorpsplein van Ingooigem de mannen uit Tiegem en Kaster met deze van de Streuvelsgemeente. Onder het zingen van de *Vlaamse Leeuw* trokken ze in de richting van Vichte waar ze, aangedikt door nieuwe groepen, over Deerlijk en Harelbeke met ongeveer 700 werklozen in Kortrijk aankwamen, een onzeker lot tegemoet⁴³⁰. Het was de eerste keer dat in deze streek dat zo'n groot getal arbeiders werden opgeëist en dit zou doorgaan tot het einde van de oorlog.

Eénmaal in de Groeningestad aangekomen, werden de ‘civiele arbeiders’ aan een medische keuring onderworpen. Deze controle was echter maar schijn om te laten blijken dat alleen arbeidsbekwamen werden aangewezen. In het algemeen werden alleen degene die ernstige fysieke handicaps hadden geweerd. Ziekte was een goede reden om niet te verschijnen, maar de betrokken arbeider diende zich vóór negen uur 's morgens ziek te melden, zoniet werd “*de ziekte als niet aanveerd beschouwd*”. Indien het hem onmogelijk was de woning te verlaten, diende de arbeider zich bij het *Arbeitsamt* te melden “*zoohaast hij weder*

⁴²⁵ RAK, GAT, 53, 9270

⁴²⁶ H. MASURE, “Een episode uit Wereldoorlog I: De laatste Zivil-Arbeider van Avelgem”, *Goka Nieuwsbrief, Berichtenblad van VZW Geschied- en Oudheidkundige Kring van Avelgem* 2005, 11

⁴²⁷ RAK, GAT, 54, 10 259

⁴²⁸ Voor Tiegem waren er dat 45 (RAK, GAT, 1001, fo. 18)

⁴²⁹ Een pfennig is een honderdste van één Mark. De wisselkoers werd vastgelegd op 1,25 frank per Mark. Bijgevolg zouden de arbeiders 37,5 cent per dag verdienen.

⁴³⁰ S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p.599-600

uitgaan kan”⁴³¹. De bezetter gaf de geselecteerden daarna de keuze tussen het tekenen van een contract, dat volledig in het Duits was opgesteld, waarbij ze zogezegd vrijwillig in dienst traden, of gedwongen deportatie en een daarmee gepaard gaande lagere vergoeding, namelijk dertig pfennig per dag. Ter ondertekening van dergelijke overeenkomst werden bedreigingen geuit of werden de betrokkenen opgesloten in de gevangenis zonder eten of drinken⁴³². Na de ondertekening werd aan de arbeiders informatie verstrekt over de inhoud van hun job en waar de werkplaats gelegen was. De *Zivilarbeiterbataillone*, in totaal ongeveer zestigduizend man sterk, werden naar het Duitse front in Noord-Frankrijk of aan de IJzer gestuurd, waar ze ingezet werden om ondermeer loopgraven en schuilplaatsen te graven. Ze werden eveneens ingeschakeld voor het herstellen en aanleggen van wegen. Met uitzondering van de hardnekkigen die naar concentratiekampen in Duitsland werden gezonden om hun verzet te breken⁴³³, kwamen de meeste opgeëiste mannen afkomstig uit de wijde omtrek van Kortrijk in de departementen van de Ardennen en Aisne in Frankrijk terecht⁴³⁴. Daar hielpen ze mee aan de verdedigingswerken en de bouw van barakken. Sommige gedeporteerden stonden na enkele weken terug thuis, terwijl anderen vrijwel tot aan het einde van de oorlog in het buitenland bleven. Weer anderen brachten meer tijd in het hospitaal door dan op de werkvloer. Een opmerkelijk aantal stierf uiteindelijk aldaar, ver van huis en geliefden, ver van hun *Heimat*. Dat uitgerekend de Duitsers, die zelf zo gehecht waren aan hun *Heimat*, dit deden, maakte de wonde nog groter. Degene die het geluk hadden na de oorlog terug thuis te komen, konden er vaak niet meer van genieten omdat ze in de kampen ongeneeslijk ziek waren geworden. De generale staf van Hindenburg had op vele honderdduizenden arbeiders gehoopt, maar in totaal werden er ‘slechts’ 120 655 opgepakt in *Etappen-* en *Okkupationsgebiet* samen⁴³⁵.

5.7. De steun van het thuisfront

Sinds die dramatische oktoberdag bleef de Duitse bezetter arbeiders opeisen. Te Kortrijk protesteerde het stadsbestuur op de dwangarbeid, maar zag dat dit weinig uithaalde.

⁴³¹ Bewaarbibliotheek Kortrijk, affiche ”De bijzonderste voorschriften voor arbeider”, s.d.

⁴³² F. PASSELECQ, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée* (1916-1918), Paris, Presses Universitaires de France, 1929, p. 105-106

⁴³³ L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 182

⁴³⁴ E. VAN HOONACKER, *Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog*, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 171

⁴³⁵ S. DE SCHAEFDRIJVER, *De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 232

Daarop werd besloten om “*ces malheureux*” vijftien frank zakgeld te bieden bovenop het loon dat ze kregen⁴³⁶. Op een vergadering van 18 april 1917 beval de Kortrijkse *Kommandant* aan de gemeentebesturen om elke maand een lijst van vrijwillige werklieden op te stellen⁴³⁷. Weinigen voelden zich geroepen om vrijwillig in dienst te treden. Alleen zij die in nood verkeerden, stelden zich kandidaat om voor de Duitse bezetter te werken. Op het platteland was er minder werkloosheid, waardoor er minder of geen vrijwilligers te vinden waren. Op het einde van april 1917 gaven te Tiegem slechts drie personen zich op als vrijwillige arbeider⁴³⁸. Daarna stelde niemand zich er nog vrijwillig ter beschikking van de Duitse agressor. Door het te kleine aantal vrijwilligers, stuurde het *Arbeitsamt* van de *Etappen-Kommandantur* een brief naar de gemeentebesturen, waarin de nodige personen die lid waren van een *Z.A.B.* werden opgeroepen hun plicht te vervullen.

Vanaf halfweg 1917, toen de *Ortskommandanten* meer bevoegdheden kregen door het steeds opschuivende front, werden in opdracht van de lokale Duitse leiding ook mensen aangeduid om dicht bij huis, namelijk achter het Belgische front, of zelfs in de eigen gemeente dwangarbeid te verrichten. In Kortrijk werden met regelmaat van de klok arbeiders opgeëist om karweien voor de *Bauabteilung* op te knappen⁴³⁹. Op 16 augustus 1917 waren er in totaal 73 Tiegemnaren op de gemeente in Duitse loondienst. De Tiegemnaren achter het Belgische front werden ingezet om regionale wegen aan te leggen, en kwamen af en toe in een folterkamp terecht. In juni 1918 werden op Duits bevel de staatsbanen naar Kaster en Anzegem hersteld⁴⁴⁰.

De werken die dicht bij huis werden uitgevoerd, waren niet altijd zonder gevaar. Ongevallen deden zich overal voor, zo ook in het Kortrijkse. Daar werd de bevolking voor de tweede maal opgeschrikt door een ernstig ongeval op 11 juni 1918. De *Z.A.*'s werden de opdracht gegeven bommen, obussen en granaten te vervoeren en over te laden in het munitiedepot te Bissegem. Bij het overladen liep het mis, waardoor zeven arbeiders ter plekke en één in het ziekenhuis overleden⁴⁴¹. Er vielen vele gewonden. Het stadsbestuur bleef niet stilzitten en wees von Richthofen op het specifiek militaire, maar vooral op het gevaarlijke karakter van dergelijke ondernemingen. Daarom werd geopperd om

⁴³⁶ RAK, MSAK, 2330, fo. 438

⁴³⁷ RAK, GAT, 973, fo. 14

⁴³⁸ RAK, GAT, 53, 9554 en 9556

⁴³⁹ RAK, MSAK, 1577, fo. 156

⁴⁴⁰ RAK, GAT, 54, 9981

⁴⁴¹ RAK, MSAK, 1577, fo. 313

gekwalficeerde personen, “*die bovendien door vaderlandsplicht er toe gedreven worden*”, het werk te laten verrichten⁴⁴².

In bepaalde gemeenten, zoals Ingooigem, kwamen niet alle opgeëiste werkkrachten opdagen, waardoor de bezetter enkele inwoners gijzelde. Zo belandde Stijn Streuvels in de plaatselijke gevangenis toen elf Ingooigemnaren zich niet voor de arbeidsplicht hadden aangemeld⁴⁴³. Sommige arbeiders wisten te vluchten, en doken onder bij familie in hun woonplaats. Indien ze zich echter niet vrijwillig aanmeldden, werd de familie verantwoordelijk gesteld, en werd één van hen opgeëist. Indien de gevluchte arbeider geen familie meer had, werd er een gemeenteambtenaar als vervanger meegenomen, omdat het de Duitse overtuiging was dat de gemeentebesturen heel goed wisten waar de Z.A.’s ondergedoken zaten. Daarbovenop werd nogmaals de gehele gemeente gestraft. Zo werd bijvoorbeeld begin 1917 Anzegem gestraft, omdat dertig arbeiders zich niet meer op het gemeentehuis hadden aangemeld⁴⁴⁴. Het *Hulp- en Voedselkomiteit* van Kortrijk mocht geen hulp meer verlenen en alle Anzegemnaren dienden tussen vier uur in de namiddag en zeven uur ’s morgens binnen te blijven. Herbergen werden gesloten, paspoorten ingetrokken en de brieven werden niet meer verstuurd⁴⁴⁵. De Duitsers straffen de gemeente door complete isolatie.

De gemeentebesturen droegen de verantwoordelijkheid voor hun eigen ‘civiele arbeiders’ en dienden hulpgoederen aan hen te leveren. In december 1916 vroeg de Kommandant aan het Kortrijkse schepencollege “*une certaine quantité de vêtements et de chaussures*” voor de Kortrijkse *Zivilarbeiters*. Het schepencollege weigerde “*estimant que l’entretien de travailleurs pour compte de l’armée allemande à l’étranger était contraire à l’art. 52 de la convention de La Haye qui n’autorise les réquisitions que pour les besoins de l’armée d’occupation. En conséquence il écrivit une lettre motivant son refus les soir même du délai fixé pour la livraison. A cette lettre, il fut répondu le lendemain par une condamnation personnelle des 9 échevins à 1000 marks*”⁴⁴⁶. De Duitse legerleiding stuurde naar de gemeentebesturen een lijst van de benodigde goederen, waaronder handdoeken, klompen, kousen en jassen. Daarop diende te worden gemeld welke de aanwezige

⁴⁴² RAK, MSAK, 1577, fo. 267

⁴⁴³ S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 637-638

⁴⁴⁴ RAK, GAT, 973, fo. 14

⁴⁴⁵ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 103

⁴⁴⁶ RAK, MSAK, 2330, fo. 438

voorraden waren⁴⁴⁷. Indien niet aan de gevraagde hoeveelheden kon worden voldaan, werd het tekort elders aangekocht, maar ook daar was er vaak niet veel meer voorhanden voor de gewone bevolking, laat staan voor de *Z.A.B.*'s. Bovendien werd alles nog bemoeilijkt door de Kafkaiaanse manier van werken. In Kortrijk was er in januari 1917 geen enkele “*bache*”⁴⁴⁸ (sic) meer te verkrijgen, dus diende deze in Meulebeke te worden aangekocht. Er werd een toelating gevraagd aan het *Wirtschaftsbureau*, maar daar werd gezegd dat men zich eerst tot het *Arbeitsamt* moest wenden, vooraleer de benodigde toelating kon worden verkregen⁴⁴⁹. Dat enkele dagen daarna de nodige *Freigabe* nog steeds niet voorhanden was, duidt op de mank lopende administratie⁴⁵⁰. Er waren ook geldelijke tegemoetkomingen, zoals eerder gemeld werd een som van vijftien franken per arbeider aan het *Arbeitsamt* overgemaakt ten voordele van de *Z.A.*'s⁴⁵¹.

Er werd echter ook morele steun geleverd aan de gedeporteerden. Gemeentebesturen vonden het een gewetensplicht om de ellendige levensomstandigheden van de *Zivilarbeiters* aan te klagen. Ze appelleerden op de menslievendheid en de invloed van de *Kommandant* om zo spoedig mogelijk de gedeporteerden terug thuis te brengen⁴⁵². Ze bemiddelden eveneens met de Duitse *Kommandant* om nieuws te bekomen over de betrokken ‘civiele arbeiders’⁴⁵³ of om hen bijvoorbeeld in verlof te laten komen omdat hun vader ernstig ziek was en het gezin hen nodig had als kostwinner⁴⁵⁴. In andere gemeenten konden vaders die dat wilden een petitie tekenen om hun zonen naar huis te laten keren⁴⁵⁵. De solidariteit onder de bevolking blijkt in tijden van nood groter dan ooit.

5.8. Het leven van de *Zivilarbeiter*

De levensomstandigheden voor de *Z.A.*'s achter het front waren volgens alle getuigenissen erger dan in de kampen in Duitsland. Alleen de Verdun-*bataillone* sliepen in barakken, elders brachten de Duitsers de gedeporteerden onder in fabrieken of scholen die door bommen beschadigd waren. De gevangenen werden mishandeld, kregen weinig eten en

⁴⁴⁷ RAK, MSAK, 1574,

⁴⁴⁸ Dekzeil

⁴⁴⁹ RAK, MSAK, 1574, fo. 51

⁴⁵⁰ RAK, MSAK, 1574, fo. 53

⁴⁵¹ RAK, MSAK, 1574, fo. 546

⁴⁵² RAK, MSAK, 1574, fo. 42

⁴⁵³ RAK, MSAK, 1575, fo. 280

⁴⁵⁴ RAK, MSAK, 1577; fo. 31

⁴⁵⁵ RAK, GAT, 994, fo. 6

konden zich maandenlang nauwelijks wassen. Wie weigerde te werken moest uren buiten staan, kreeg geen eten en werd geslagen met stokken of geweerkolven. Soms sloegen de Duitsers zelfs mannen die te uitgeput waren om te werken. Zieken werden niet behandeld of vrijgesteld, tenzij er een epidemie dreigde. Sommige gevangenen waren zo bang om gestraft te worden, dat ze niet meldden dat ze ziek waren⁴⁵⁶. Aangezien de *Z.A.B.*'s achter het front werden tewerkgesteld, raakten ze vaak binnen het bereik van de geallieerde artillerie, doch schuilen voor bombardementen was voor hen geen recht. Van de weggevoerde Belgen kwamen er tijdens de dwangarbeid 2614 om, ten gevolge van ondervoeding, koude, besmettelijke ziekten, beschietingen in de frontzone of ongelukken in de wapenfabrieken. In de Tiegemse bevolkingsregisters zijn brieven terug te vinden over de gedeporteerde Tiegemnaren. Eén van die brieven is de overlijdensakte van Firmin Vandemeulebroucke die met een longontsteking werd opgenomen in het Duitse *Feldlazaret 170* van Barisis. Hij overleed op 6 februari 1917. Twee weken later werd zijn dood herdacht in de Tiegemse parochiekerk⁴⁵⁷. Een andere Tiegemse *Zivilarbeiter* n° 354, namelijk Gentil Merchie, overleed in datzelfde kamp aan een hartverzwakking die door een longontsteking werd veroorzaakt. De vaststelling van de doodsoorzaak werd gedaan door kampdokter Liesener. Beide mannen waren 21 jaar toen ze het leven lieten, uitgeput door de zware arbeid en het kampregime. Ze werden begraven op het kerkhof van Barisis⁴⁵⁸.

Net zoals in vele gevallen, was het hier moeilijk om de schuldige aan te duiden. De zorgvuldige voorbereiding van de deportaties duidde erop dat het niet ging om nerveuze *Landsturm*ers die te maken kregen met franc-tireurs. De Duitse generale staf was betrokken, de kanselier, het Ministerie van Oorlog, het *Deutsches Industriebüro*, de Gouverneur-Generaal, de provinciale gouverneurs, burgerambtenaren, chefs van de spoorwegen, *Kreischefs*, militaire politie, *Meldeamtchefs*, kampoversten en –bewakers en het bezettingsleger⁴⁵⁹. Zo achtte het Tiegemse gemeentebestuur in de eerste plaats de *Kreischef*, en tegelijk de *Kommandant* van Kortrijk, Ziegler en diens luitenant Külz, die chef was van het *Arbeitsamt*, verantwoordelijk voor de beestachtige behandeling van de Tiegemse *Zivilarbeiters*. Kaiser, een grootgrondbezitter afkomstig uit de streek van

⁴⁵⁶ L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 183

⁴⁵⁷ Par. A, Recommandatieboek Emiel Marcou, fo. 4 verso

⁴⁵⁸ GAT, Bevolkingsregister, 1911-1920, 1, fo. 82, brief 13 en 27 februari 1917

⁴⁵⁹ L. ZUCKERMAN, *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 200

Hamburg en sinds 1 juli 1917 de *Ortskommandant* van Tiegem, kon evenmin op bijval rekenen⁴⁶⁰.

De informatie die de wereld kreeg betrof vooral deze uit het Generaalgouvernement, terwijl door de Duitsers het *Etappengebiet* heel goed werd afgeschermd. Er werden daar immers meer arbeiders gepuurd dan uit het Generaalgouvernement. Doorgaans werden deze mannen naar Noord-Frankrijk vervoerd, waar ze soms wreed werden behandeld. In Doornik en Brugge werden de mensen gewoon van straat geplukt. De Brugse weigering om de lijst van werklozen voor te leggen kostte de stad 400 000 mark. Kortrijk werd gestraft door vierduizend mannen uit de stad en uit de omgeving op te pakken. Het gebied telde voor de oorlog ongeveer 36 000 inwoners⁴⁶¹.

Aanvankelijk hield de burgerij zich bij het ganse gebeuren op de vlakte, tot haar eigen jongeren eenzelfde lot beschoren was⁴⁶², want zo meldde de Kortrijkse *Kommandant* Ziegler op de voormelde bijeenkomst met de burgemeesters van het Kortrijkse *Kommandanturgebiet* op 18 april 1917: “*Ik wil zoveel mogelijk goede lieden gelijk van welken stand (met fortuin of zonder dat is mij gelijk). Bijzonderlijk rijke lieden moeten zich aanbieden, deze hebben te huis toch niets te doen.*”⁴⁶³ Dergelijke uitspraken stootten de bourgeoisie tegen de borst en zorgden voor een eensgezindheid met het ‘gewone’ werkvolk.

De meeste ‘civiele arbeiders’ waren jonge en sterke mannen, die na hun verplichte tewerkstelling vaak uitgeput naar huis terugkeerden. Velen onder hen hadden te lijden van ziekte, soms met de dood tot gevolg. De Kortrijkse ziekenhuizen lagen in april 1918 vol met civiele arbeiders, waardoor er een gebrek aan plaats en levensmiddelen was. Daarom waren de ziekenhuizen genoodzaakt het verblijf van de patiënten zo kort mogelijk te houden. Degene die “*alleenlijk nog lichte geneeskundige zorgen van noode hebben, maar wiens toestand het niet toelaat den arbeid te hernemen*” werden met toelating van de *Gruppe* Wijtschate naar huis gestuurd. De volledig herstelde personen werden naar het *Arbeitsamt* terug overgebracht⁴⁶⁴. De zieke Z.A.’s werden door de geneesheer van de *Kommandantur* aan een hospitaal toegewezen en ze mochten niet zonder hun toelating het

⁴⁶⁰ GAT, Bevolkingsregister, 1911-1920, 1, fo. 82, brief 13 en 27 februari 1917

⁴⁶¹ L. ZUCKERMAN, De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, p. 182

⁴⁶² H. MASURE, Een episode uit Wereldoorlog I: “De laatste Zivil-Arbeider van Avelgem”, *Goka Nieuwsbrief, Berichtenblad van VZW Geschied- en Oudheidkundige Kring van Avelgem* 2005, p. 11

⁴⁶³ RAK, GAT, 973, fo. 14

⁴⁶⁴ RAK, MSAK, 1577, fo. 40

ziekenhuis verlaten. De Kortrijkse ziekenhuizen waren verplicht om zieken die door plaatselijke geneesheren werden doorgestuurd, op te nemen⁴⁶⁵.

6. De Economische Afdeling of *Wirtschaftsabteilung*

De vermelding van deze afdeling duikt reeds vroeg in 1915 op. De *Wirtschaftsabteilung* was ingesteld om opeisingen van allerlei materialen in goede banen te leiden. Het kan als één van de belangrijkste genoemd worden in het ganse Duitse administratieve apparaat. In elke *Kommandantur* bestond deze afdeling die afhing van de Gentse *Wirtschaftsausschuss* (Economisch Comité), die op zijn beurt behoorde tot de staf van de *Etappen-Inspektion*. Het Comité bevond zich aan de Kouter en stond onder de verantwoordelijkheid van *Hauptmann* Dietrich. Het *Wirtschaftsausschuss* stond in voor “*Wirtschaftliche Verwaltung und Ausnutzung des Lande sim Heeres- und heimatlichen Interesse mit Ausnahme der reinen Cerealien und des Viehs*”⁴⁶⁶. Het controleerde niet alleen de economie, maar het werkte tevens mee aan de verzorging van de troepen, en in samenwerking met *Kriegsrohstoffabteilung* van het Duitse oorlogsministerie om grondstoffen die hier konden gemist worden naar Duitsland te sturen. Het Comité verrichtte de voorbereidende werken voor de *Reichs Entschädigungskommission*⁴⁶⁷ en diende er voor te zorgen dat fabrieken en de plaatselijke landbouw bleven werken. Voor elke taak was er een deskundige aangesteld die werd gekozen onder de militairen die geschikt waren voor garnizoensdienst en dus niet voor strijdeenheden⁴⁶⁸. In Roubaix, gelegen in het Franse gebied dat door het Vierde Leger werd bezet, bevond zich een hulpbureel. De Kortrijkse *Wirtschaftsabteilung* stond eerst onder leiding van de adjudant van de *Kommandant*, namelijk *Leutnant* Kampf, die eind 1915 begin 1916 de overstap maakte naar het *Meldeamt*⁴⁶⁹. Hij werd opgevolgd door luitenant Hirzel. In 1917 stond luitenant Karg aan het roer van de Kortrijkse *Abteilung*, en toen de stad in het *Operationsgebiet* terecht kwam, nam *Hauptman* Ströbe de verantwoordelijkheid over.

⁴⁶⁵ RAK, MSAK, 1577, fo. 21

⁴⁶⁶ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 28

⁴⁶⁷ Ter betaling van de opgeëiste goederen ingesteld.

⁴⁶⁸ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 75

⁴⁶⁹ RAK, GAT, 994, fo. 46

6.1. België wordt economisch ten nutte gemaakt: het Rathenauplan

Tot het eind van de achttiende eeuw kon privébezit straffeloos worden opgeëist of vernietigd. Er kwam evenwel een kentering en het privébezit werd door het internationale recht beschermd tegen diefstal, opeisingen, plundering en andere daden van agressie, zowel in het belang van de bezetter als dat van de bevolking. Dergelijke misdrijven ondermijnen de orde en discipline in een leger en zo verwordt de soldaat tot een partisaan waarbij de buit zijn soldij uitmaakt. Bij de bevolking creëert dat een gevoel van verbittering en haat tegenover de bezettende macht⁴⁷⁰. Precies daarom werden er beschermingsregelen opgenomen in de artikelen 46 en 47 van de Conventie van Den Haag.

Het Rathenauplan voorzag in de mogelijkheid om goederen op te eisen in het bezette land, zodat Duitsland met grondstoffen kon worden bevoorrad. Al vrij snel werden inventarissen opgemaakt en stapelplaatsen ingericht of gebouwd. Er werd tevens voorzien in een transportdienst en er werd een verdelingsmechanisme opgericht. Rathenau meldde op een lezing dat hij het nodig achtte om door alle middelen de grondstoffenvoorraad te vergroten zowel door aankopen in neutrale landen, zoals Nederland, als door toe-eigening van de stapels. De grondstoffenstapels in de bezette delen van België, Frankrijk en Rusland dienden voor de oorlogseconomie. De moeilijkheid die uit het naleven van de oorlogswetten voortvloeide, werd genegeerd en er werd een netwerk van stapelplaatsen en verdelingsbureaus ingericht. Er was dus wel degelijk een officieel en systematisch uitbuitingsplan. De levensbronnen, zoals metaal, weefstoffen en later voedingsstoffen uit de bezette landen werden met “*Deutsche Gründlichkeit*” uitgebuit. De Duitse koloniale wetenschap had voor deze vorm van economie een schilderachtige omschrijving voorzien, namelijk *Raubwirtschaft*.

6.2. De controle op in- en uitvoer van goederen

Het *Verordnungsblatt* in samenlezing met de briefwisseling die van de gemeentebesturen uitging, geeft duidelijk aan welke zaken er werden opgeëist, en onder welke voorwaarden dat geschiedde. De verordeningen betroffen een bevel tot aangifte, opeising, inbeslagneming of een vervoersverbod. Er werden handelsmonopolies gecreëerd, en

⁴⁷⁰ A. MERIGNHAC & E. LEMONON, *Le droit des gens et la guerre de 1914-1918*, Librairie de la société du recueil sirey, s.l., 1921, p. 480-481

bepaalde economische bedrijvigheid werd aan machtigingen, die tegen betaling konden worden verkregen, onderworpen.

Sedert de verordening van 26 oktober 1914 met betrekking tot het verkeer van stoffen voor oorlogsbehoeften werden vierenveertig grondstoffen opgeëist. Later vulden twee andere verordeningen de initiële lijst aan⁴⁷¹. Er werd gevraagd om inventarissen op te maken van machines, ertsen, steenkool, metalen, petroleum en benzine, wol, vlas en allerhande landbouwproducten. Eind december 1914 moesten “*alle stapels benzine, benzol, petroleum, spiritus, glycerine, allerhande oliën en vetten, toluol, carbure, ruw gummi en gummiafvallen, alsmede automobielbanden, zonder uitstel, onder aangifte van hoeveelheid en stapelplaats den bevoegden Kreitschefs (sic) of Kommandanturen schriftelijk aangemeld worden*”. Deze besliste dan of deze waren zouden worden aangekocht, dan wel in het vrije verkeer bleven circuleren⁴⁷².

De uitvoer uit België van deze stoffen was onderworpen aan het toezicht van de Commissaris van het Ministerie van Oorlog in België. Gegronde aanvragen dienden aan hem te worden voorgelegd, en bij overtredingen werden de goederen verbeurd verklaard. Bovendien was hij gemachtigd te bepalen dat voorraden van de stoffen aan het Duitse Rijk of aan derden tot eigendom konden worden afgestaan tegen de vergoeding van de waarde die door een Commissie, aangesteld door het Berlijnse Ministerie van Oorlog, werd bepaald⁴⁷³. Hoe langer de oorlog duurde, hoe meer er werd opgeëist. Populieren langs de kant van de weg werden omgehakt en buurtspoorwegen werden opgebroken om metaal te verkrijgen.

Tezelfdertijd werden andere maatregelen van wetgevende aard genomen om de in- en uitvoer van goederen te belemmeren of op te schorten. Het eerste uitvoerverbod kwam er al op 30 september 1914 en betrof dat van paarden, runderen, varkens, schapen en levensmiddelen, en dit op straffe van inbeslagname⁴⁷⁴. Het wegnemen van machines en inrichtingen werd toevertrouwd aan vertegenwoordigers van Duitse firma's die rechtstreeks concurreerden met de Belgische nijverheid. Zo raakten bedrijfsgeheimen in

⁴⁷¹ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 13, Verordnung, 20 november 1914

⁴⁷² Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 23, 23 december 1914

⁴⁷³ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 10, 7 november 1914

⁴⁷⁴ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, nr. 7, 11 oktober 1914

Duitsland bekend⁴⁷⁵. Er dient te worden opgemerkt dat de uitvoerverboden niet golden ten aanzien van Duitsland⁴⁷⁶.

De *Etappen-Inspektion* moeide zich op het vlak van import en export uit het *Etappengebiet*. Op 20 december 1914 volgde reeds het *Etappen Befehl* dat de uitvoer van vee, aardappelen, hooi of veevoeder buiten het *Etappengebiet* verboden was. Dit bevel werd meer dan waarschijnlijk niet goed opgevolgd, getuige daarvan de herhaling ervan op 8 februari 1915, waarbij de overtreder zou gestraft worden. Een week later werd een ganse lijst van goederen opgesomd die niet meer mochten worden uitgevoerd. Zij die deze verordening aan hun laars laptten werden gestraft, de strafmaat werd niet meegedeeld, en de betrokken goederen werden verbeurd verklaard⁴⁷⁷.

De invoer van goederen, die niet werden genoemd in aanhangsel I van de verordening, was aan toelating onderhevig. Alle goederen konden wel nog steeds geëxporteerd worden. Er werd een onderscheid gemaakt of de waarde meer dan 1000 frank was of er al dan niet bijkomende vermeldingen in de aanvraag dienden te gebeuren. De toelating kon worden verkregen bij de *Etappen-Inspektion*, meer bepaald bij het *Wirtschaftsausschuss*. Wie een invoerverbod overtrad, of valse gegevens vermeldde, stelde zich bloot aan een geldboete van 50 000 mark en ten hoogste drie jaar gevangenisstraf. Er gold geen invoerverbod voor producten vanuit het Duitse Rijk, het Generaalgouvernement of andere door Duitsers bezette gebieden⁴⁷⁸. In de *Etappe Kortrijk* liet Melsheimer aanplakken dat al te vaak “*de valsche meening heerscht dat waren van Deutschland naar Belgien niet mogen uitgevoerd worden. Dat is geheel en gansch onjuist. Er kunnen voor veel artikels uitvoerleveringen uit Duitsland toegelaten worden. Naar daar gaande aanvragen worden door de Etappen-Kommandantur aan het komiteit der Wirtschaft verder gegeven*”⁴⁷⁹. Uiteraard werden deze in- en uitvoertoelatingen niet kostenloos verstrekt⁴⁸⁰.

⁴⁷⁵ F. PASSELECQ, De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen, historische en economische studie, met een redevoering van Emile Vandervelde, Leiden, De Vlaamse Boekenhalle, 1917, p. 33-35

⁴⁷⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 9, Verordnung 63, 11 oktober 1915

⁴⁷⁷ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2, Verordnung 29, 20 december 1914, 8 en 16 februari 1915, 20 maart 1915, 15 april 1915

⁴⁷⁸ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 34, Verordnung 164, 5 mei 1916

⁴⁷⁹ RAK, GAT, 1016, fo. 27

⁴⁸⁰ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 36, Verordnung 170, 26 mei 1916

6.3. De systematiek van de goederenopeising

Het opeisen van goederen gebeurde heel systematisch. De eerste stap was een nauwkeurige registratie van de voorhanden zijnde producten, waardoor de bezetter zich een goed beeld kon vormen van wat opeisbaar was. Soms probeerde de legerleiding de lokale besturen te misleiden. Een voorbeeld hiervan is het opbreken op Tiegems grondgebied van de tramspoorlijn Kortrijk-Berchem in 1915. De Kortrijkse *Kommandant* schreef aan de burgemeester dat een nauwkeurige opgave van het aantal rails de afwerking, die door lokale mannen zou worden gedaan, van de spoorlijn zou bespoedigen. Niets bleek minder waar. De rails werden opgebroken en naar het front getransporteerd om daar voor betere verbindingen tussen de troepen te zorgen. Wanneer de goederen geïnventariseerd waren, was het wachten totdat één van de Duitse officieren het bevel aan de gemeentebesturen gaf de gevraagde hoeveelheid goederen in te zamelen. Vaak ging het bevel uit van het oppercommando uit Tielt. Alles diende op één centrale plaats op de gemeente te worden gebracht, een magazijn of een schuur. Deze opslagplaatsen werden streng bewaakt, en indien er goederen verdwenen werd de gemeente waar de stapelplaats zich bevond aansprakelijk gesteld. Op de goederen stond vaak vermeld “*Eigentum der Heeresverwaltung*”, en ook dat, zonder toelating van de *Etappen-Inspektion*, de troepen er geen deel mochten van ontnemen⁴⁸¹. Het aanwenden en vervoeren van de opgeëiste goederen kon niet geschieden zonder toelating van het hoogste orgaan, namelijk de *Wirtschaftsausschuss* van de Gentse *Etappen-Inspektion*.

Vanuit de verzameldepots werden de opgeëiste goederen door een lokale voerman naar de *Kommandantur* vervoerd, vaak tegen een vooropgestelde datum. Soms werd de periode door onvoorziene omstandigheden verlengd, zoals de slechte staat der wegen⁴⁸². De bevolking kreeg in ruil “*Beitreibungs-Anerkennnisse*” ook wel requisitiebons genoemd, waardoor ze later aanspraak konden maken op geldelijke compensatie. Deze bons zouden na de oorlog, ongeacht de uitkomst ervan, door de Duitse staat betaald worden. Het grondbeginsel was dat de Duitse staat bij elke opeising als koper optrad en de lokale overheden als tussenhandelaars dienden te worden beschouwd⁴⁸³. Het hoeft niet gezegd dat er van dergelijke tegemoetkoming vaak niets in huis kwam. Zo waren er eind 1915 al problemen. Er was toen nog niet bepaald wanneer en door wie de oorlogsopeisingen in het

⁴⁸¹ RAK, GAT, 1020, fo. 67

⁴⁸² RAK, GAT, 1020, fo. 72

⁴⁸³ RAK, MSAK, 518, fo. 14; RAK, MSAK, 4659, fo. 235

Etappengebiet gedaan vóór 15 januari 1915 betaald zouden worden⁴⁸⁴. Uiteindelijk kwam er te Gent een *Zahlstelle für Beitreibungen*. De bewijzen van opeising, die door deze instelling werden betaald, moesten uiterlijk drie maanden na hun uitvaardiging worden ingediend⁴⁸⁵. Zoniet kon er geen aanspraak worden gemaakt op vergoeding. De requisitiebons werden echter eerst op de *Kommandantur* ingediend, die ze dan doorstuurde naar Gent. Dat kon echter niet alle dagen, gezien de *Zahlstelle* elke dinsdag gesloten was⁴⁸⁶. De betaling geschiedde ofwel met een postmandaat⁴⁸⁷ ofwel in cash geld op het gemeentehuis⁴⁸⁸.

In de loop van 1917 kreeg de bevolking te maken met personen die zich, gekleed in een Duits soldatentenu, toegang verschaften tot woningen om daar goederen, vooral geld, te ontvreemden of de bewoners af te persen. *Kommandant* Ziegler waarschuwde de bevolking enkel soldaten die de nodige bewijzen konden voorleggen binnen te laten. Deze bewijzen dienden voorzien te zijn van de stempel van de *Kommandantur* en de handtekening van een officier, niet van zijn plaatsvervanger, noch door een lagere graad⁴⁸⁹.

Het waren vooral de gemeentebesturen die de kosten droegen van de opeisingen, en daarvoor astronomische bedragen leenden. Al te vaak stonden geldboetes en gevangenisstraffen bij het overtreden van dergelijke opeisingsverordeningen. Niet alleen de individuele overtreder werd daarbij gestraft, maar vaak ook het gemeentebestuur, of zelfs de gehele gemeente.

6.4. De eerste opeisingen

Eén van de eerste zaken die werden opgeëist waren de wapens. Deze maatregel was echter al genomen door de Belgische gemeentebesturen vooraleer de bezetter zijn macht ontplooid. De bevolking werd aangemaand de wapens op het gemeentehuis af te leveren. Te Kortrijk werd op 21 augustus 1914 dergelijk verzoek aangeplakt. De wapens werden gestockeerd in de Broeltorens, dat doorheen de geschiedenis dienst deed als wapenarsenaal. Kolonel Waxmann proclameerde dat de bevolking van de stad binnen de

⁴⁸⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 15, Bekanntmachung 99, 8 december 1915

⁴⁸⁵ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 34, Verordnung 163, 12 mei 1916

⁴⁸⁶ RAK, GAT, 1015, fo. 31

⁴⁸⁷ RAK, GAT, 1020, fo. 1

⁴⁸⁸ RAK, GAT, 1018, fo. 10

⁴⁸⁹ RAK, GAT, 993, fo. 12

drie uren alle wapens moest afgeven. Burgemeester Reynaert werd verantwoordelijk gesteld voor “*la mise et de la conservation sous clef des armes*”. Het was het begin van een reeks van problemen te Kortrijk. Daaromtrent werd hekelend geschreven “*Pauvre M. Waxmann! Il a été la première victime du recel! Lui, gouverneur de l’école de guerre de Hanovre; lui, qui passait tout son temps à l’hôtel de ville, où il prenait ses repas, où il couchait avec les soldats du corps de garde, il n’a pas su que les armes qui seraient déposées à la suite de son appel (sic) devaient être mises sous clef et conservées, non à l’hôtel de ville, mais à la tour du Broel! Et quel habile homme que ce bourgmestre*”⁴⁹⁰, want toen enkele dagen later majoor Pschorr in functie trad, ontbood hij de burgemeester en vroeg hem of hij nog weet had van mensen die wapens in hun bezit hadden. Reynaert zag niet in, na de vele publieke aanmaningen, om nog wapenbezit te vermoeden. Op 7 november 1914 beschuldigde Pschorr het stadsbestuur van het verbergen van wapens in de Broeltorens, en legde het een boete op van tien miljoen mark⁴⁹¹. Hij werd gesteund door de *Etappen-Inspektor*⁴⁹², die uiteindelijk het bedrag milderde tot ‘slechts’ anderhalf miljoen mark⁴⁹³. Op 5 december 1914 verordende von Württemberg dat “*alwie, tot 15 December, ’s middags 12 uur (duitsche uur) de wapenen (schietgeweren, bogen, kruisbogen, roeren en blanke wapenen van iederen aard) die hij in zijn bezit heeft, aan de plaatselijke overheid uitlevert, om aan den militaire bevelhebber overgegeven te worden, zal ongestraft blijven*”. Wie echter na deze datum in het bezit van een wapen werd bevonden riskeerde de doodstraf, evenals diegene die kennis had van de bergplaats van wapens en dat niet aan de plaatselijke overheid meldde. Zelfs de burens van de schuldigen konden voor het krijgsgerecht worden gedaagd. Deze verordening gold als laatste waarschuwing, want daarna zou met “*onmeedoogende strengheid*” worden opgetreden⁴⁹⁴. De veldwachter van Tiegem maakte zich volgens de Duitsers schuldig aan onrechtmatig wapenbezit, en werd gedeporteerd naar Duitsland, terwijl te Kortrijk op kerstdag 1914 in het politiekantoor door de Duitse *Kommandant* sabels werden gevonden. Alles berustte op een “*mal-entendu*” (sic) want er werd aangenomen dat de blanke wapens van de politiediensten niet onder de verordening vielen⁴⁹⁵. Als straf werden twee politieagenten gearresteerd en gefolterd⁴⁹⁶.

⁴⁹⁰ RAK, MSAK, 4659, fo. 344

⁴⁹¹ RAK, MSAK, 4659, fo. 366

⁴⁹² RAK, MSAK, 4659, fo. 374

⁴⁹³ RAK, MSAK, 4659, fo. 373

⁴⁹⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2, Verordnung 14, 14 augustus 1915

⁴⁹⁵ RAK, MSAK, 1570, fo. 81

⁴⁹⁶ RAK, MSAK, 4659, fo. 358

Al van bij het begin van de bezetting werden flessen wijn en champagne opgeëist. Wijn had het grote voordeel dat het een alternatief was bij gebrek aan drinkbaar water. De champagne werd opgeëist ten voordele van de Duitse legerleiding om Kerstmis of andere feesten op te vrolijken. Elke gemeente had de hoeveelheid flessen op te geven. De eerste opgave betrof vaak een te klein aantal, waarop de *Kommandant* dreigde met straffen als het aantal niet werd opgetrokken of zelf een hoger getal vooropstelde⁴⁹⁷. Sommige gemeentebesturen panikeerden, en gaven een dermate hoog aantal op, dat bij opeising bleek dat er flessen te kort waren, met alle gevolgen van dien. De opeising van wijn en champagne herhaalde zich vrijwel elk jaar rond de eindejaarsperiode. Met de regelmaat van de klok vonden er huiszoeking plaats om te controleren of er geen grote hoeveelheden wijnflessen of –vaten ‘vergeten’ waren. Zo eiste begin oktober 1917 de Tiegemse *Ortskommandant* een hertelling van de wijnvoorraad op de gemeente. Waren verplicht aan te geven: voorraden van de Bordeaux-, Bourgogne- en Zuiderwijnen in vaten en boven de twintig flessen bij privépersonen en boven de vijftig flessen in herbergen⁴⁹⁸. Door de opeenvolging van opeisingen waren er in december 1917 meerdere pastoors die geen wijn meer bezaten. De geestelijke overheid diende klacht in bij de Duitse legerleiding die antwoordde dat ze slechts drieduizend flessen voor de godsdienst ter beschikking konden stellen, namelijk duizend voor de aalmoezeniers, en evenveel voor het bisdom Brugge en Gent. Dit kwam overeen met één fles per priester per jaar⁴⁹⁹. Toch was het niet de wijn die de Duitse legermachine liet draaien, daarvoor waren andere zaken nodig.

6.5. Opeising der metalen

Teneinde de oorlogsmachine draaiende te houden, werden overal te lande metalen voorwerpen opgeëist. Reeds vanaf het begin van de oorlog werden geldstukken van nikkel ingetrokken om er staallegeringen voor geweerlopen van te maken. Vooral koper, dat voor granaathulzen werd aangewend, bleek een gegeerd metaal te zijn. De inbeslagnames gebeurden in meerdere golven. Eerst waren de fabrieken aan de beurt. Er werd hen

⁴⁹⁷ RAK, GAT, 1015, fo. 11

⁴⁹⁸ RAK, GAT, 1035, fo. 70

⁴⁹⁹ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 149

verzocht een inventaris van al het koper, messing, brons en nikkel op te stellen, maar ook de burgers moesten hun koperhoeveelheden neerschrijven⁵⁰⁰.

Op 23 juli 1916 kwamen er twee verordeningen die metalen opeisten. De eerste was de verordening “*betreffende het in beslag nemen en afhalen van huishoudings- en gebruiksvoorwerpen van koper, nikkel en tin*”. Daarbij werden alle huishoudelijke voorwerpen die helemaal of grotendeels uit koper, nikkel, tin of uit legeringen van deze metalen bestonden opgeëist. Alles werd opgehaald zoals “*armaturen van waterleiding, gas en centrale verwarming, badverwarmers, deur- en vensterknoopen (klinken en grendels), onbeweeglijk gemonteerde verlichtingstoestellen en gemonteerde meubelbeslagen*”. Onmisbare gebruiksvoorwerpen zoals kookpotten, wasketels, kandelaren, badkuipen en pompen konden tegen betaling worden vervangen. Kerkelijke voorwerpen en voorwerpen die omwille van hun kunst- of historische waarde of om een andere reden door de *Orts-* of *Etappenkommandant* konden worden vrijgesteld, werden ontzien⁵⁰¹.

De tweede was de verordening “*betreffende het in beslagnemen, stapelopnemen en afhalen van spaarmetalen in nijverheids- en handelsbedrijven in het gebied van ‘t 4^e leger*”. Daarbij werden alle voorhanden zijnde spaarmetalen⁵⁰² opgevraagd in de Belgische bedrijven. Iedere beschikking over de inbeslaggenomen goederen, evenals de handel er in, kon alleen worden toegestaan door de *Wirtschaftsausschuss* van de *Etappen-Inspektion*. De bedrijfsleiders dienden de juiste gegevens op te geven, en het gemeentebestuur controleerde⁵⁰³. Er stonden straffen op van 10 000 tot 20 000 mark en vijf jaar gevangenisstraf voor wie deze verordeningen overtrad. Op 7 juli 1917 werden alle voorwerpen, die helemaal of voor het grootste deel waren vervaardigd uit koper, nikkel, tin, aluminium of legeringen zoals brons of messing in beslag genomen. De lijst vermelde 35 soorten voorwerpen die in aanmerking kwamen om te worden opgeëist. Opnieuw waren kerkelijke, kunst- of geschiedkundige voorwerpen, evenals deze die door de *Orts-* of *Etappenkommandant* ter vrijwaring werden aangeduid, vrijgesteld. Bijgevolg deden de *Kommandanten* hun zin. Zo werd bijvoorbeeld te Vichte de koperen brouwerij-installatie van Brouwerij Verhaeghe ontmanteld, omdat ze weigerde te brouwen voor de Duitse

⁵⁰⁰ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 141

⁵⁰¹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 44, Verordnung 196, 23 juli 1916

⁵⁰² Vielen volgens de Duitsers onder de spaarmetalen: nikkel, wolfram, tin, koper, antimonium, aluminium, chromium, lood, zuiver zink. Verder ook de mengsels van spaarmetalen zoals messing, brons, kunstzilver, alpaca, enz...

⁵⁰³ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 44, Verordnung 197, 23 juli 1916

bezetter. Ook het voorbeeld van de kerkklokken kan worden vermeld. Op grond van de verordening waren kerkelijke goederen vrijgesteld van opeising⁵⁰⁴. Toch beval de Kortrijkse *Kommandant* Crailsheim op 23 augustus 1917 dat “*alle kerkklokken seffens uit te nemen zijn*”⁵⁰⁵. De burgemeester van Kortrijk maakte de *Kommandant* er op attent dat hij daarvoor een bijzonder bevel nodig had, en vroeg daarbij ook de vrijstelling van enige verantwoordelijkheid⁵⁰⁶. In augustus 1918 werden de klokken van de beiaard van de Sint-Martinuskerk opgeëist door de Kortrijkse *Ortskommandant*⁵⁰⁷. Voorts werden in het Kortrijkse voorwerpen van grote waarde meegenomen die niet vermeld stonden in de verordening⁵⁰⁸. Het bevel drong ook door op het platteland. Zo diende in Tiegem het gewelf te worden opgehouden om de klokken er door te laten zakken. Gelukkig bleef het gehouw en werden ze niet uit de kerk genomen⁵⁰⁹.

6.6. Opeisingen allerhande

Op 8 september 1917 werd door von Armin verordend dat alle wol, voorhanden in matrassen en kussens, zou worden opgeëist. Er werd voorzien in een regime voor het Belgisch gedeelte van het *Etappengebiet* van het Vierde Leger en een regime voor het Franse gedeelte⁵¹⁰. Op 11 oktober 1917 werd de wol afgeleverd in Kortrijk. Door het aanhoudende oorlogsregime was ongeveer de helft van de Kortrijkse bevolking onbemiddeld geworden, waardoor de andere helft alle lasten van de opeisingen dienden te dragen. De ‘bemiddelden’ bestonden vooral uit “*kleine handelaars, herbergiers, ambachtslieden, die in de onmogelijkheid zijn de hen opgelegde 5 kg. per hoofd te leveren. Dezen last behouden, ’t is hen beroven van eene slaping, onmisbaar waar het geldt zieken, gebrekkelijken en oude lieden*”. Het moment van het opeisen van de wol kon, net voor de strenge winter van 1917, niet slechter vallen⁵¹¹. De wol werd ingedeeld in drie categorieën volgens monsters die door de *Kommandantur* werden voorgelegd. Halfweg november werd een eerste lading wol geleverd. In januari 1918 werd de gemeente plots diets gemaakt dat er vier categorieën waren, maar toen was reeds veertig ton wol aan de Duitsers

⁵⁰⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 82, Verordnung 373, 21 juli 1917

⁵⁰⁵ RAK, MSAK, 1575, fo. 251

⁵⁰⁶ RAK, MSAK, 1575, fo. 252

⁵⁰⁷ RAK, MSAK, 1578, fo. 132

⁵⁰⁸ RAK, MSAK, 1575, fo. 379, 290

⁵⁰⁹ S. STREUVELS, In oorlogstijd, het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge, Uitgeverij Orion, 1979, p. 639

⁵¹⁰ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 60, Verordnung 404, 8 september 1917

⁵¹¹ RAK, MSAK, 1576, fo. 28

overhandigd⁵¹². Bijgevolg liep de betaling van de wol volledig mis⁵¹³. Begin mei volgde een ‘afkorting’ op de bedragen die voor de wol dienden te worden betaald⁵¹⁴.

Eveneens op 8 september 1917 werden gutta-percha, balata, gebruikte en ongebruikte biljartbanden van rekgom, ongeacht of zij aan biljarts zijn vastgemaakt evenals volle rekgombanden, behalve deze van kinder- en ziekenwagens, opgeëist door het A.O.K. Op beide voornoemde verordeningen stonden straffen van 50 000 mark, of gevangenisstraffen van drie jaar voor wie “*opzettelijk of uit nalatigheid*” de verordening overtreedt⁵¹⁵.

Sinds eind september 1917 werden de voorraden van nieuwe en gebruikte matten uit riet, stro, bamboe en houten stokjes in beslag genomen.

Ingevolge het bevel van 7 oktober 1917 uitgaande van de *Wirtschaftsabteilung* van de *Etappen-Kommandantur* werd alle brandhout opgeëist. Elke week diende de stad in een bepaalde hoeveelheid brandhout te voorzien voor het legerbestuur ter plekke⁵¹⁶. In 1917 werden de drijfriemen ook opgevorderd, waardoor de Belgische industrie volledig lam kwam te liggen.

Toen *Gruppe* Wijtschate Kortrijk verliet en naar Gent trok, vroeg het aan de inwoners om het bezit van kunstwerken kenbaar te maken om ze op te eisen en mee te nemen⁵¹⁷.

7. De landbouwfdeling of *Landwirtschaftliche Abteilung*

Deze instelling, die ook *Landwirtschaftliche Betriebsstelle* werd genoemd, werd in het begin van 1915 opgericht om de landbouwproductie, zowel uit akkerbouw als uit veeteelt, ten nutte te maken van de Duitse bezetter. Het richtte zich ook tot de verwerkende bedrijven zoals suikerfabrieken, brouwerijen, melkerijen⁵¹⁸. Te Gent was het gelegen aan de Korte Meer en de functieomschrijving luidde “*Ausnützung des Landes in landwirtschaftlicher Beziehung, Steigerung (sic) der Leistungsfähigkeit des Landes,*

⁵¹² RAK, MSAK, 1577, fo. 239

⁵¹³ RAK, MSAK, 1577, fo. 70

⁵¹⁴ RAK, MSAK, 1577, fo. 113

⁵¹⁵ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 60, Verordnung 406, 8 september 1917

⁵¹⁶ RAK, MSAK, 1577, fo. 26

⁵¹⁷ RAK, MSAK, 2330, fo. 459

⁵¹⁸ X., Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V. Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968, p. 276

*Versorgung des Heeres und der Bevölkerung mit landwirtschaftlichen Erzeugnissen*⁵¹⁹. Elke *Kommandantur* richtte een dergelijke instelling op. Te Kortrijk werd deze instelling ondergebracht in de gebouwen aan de Leiestraat 19⁵²⁰. In mei 1917 werd deze geleid door luitenant Karg⁵²¹. Onder de *Gruppe* Wijtschate, toen Kortrijk in het *Operationsgebiet* viel, was dit *Rittmeister* Helbing. Vanaf mei 1918 was *Hauptman* Schroth bevoegd en was de afdeling verhuisd naar de Grote Markt nr. 15⁵²². In juni 1918 was *Vizefeldwebel* Funke de verantwoordelijke⁵²³.

De stelselmatige opeisingen van landbouwproducten begonnen reeds in 1915. De manier van opeisen was telkenmale dezelfde. De *Obersbefehlshaber* beval vanuit zijn Tieltse hoofdkwartier de opeising van de benodigde producten, maar liet het aan de Gentse *Etappen-Inspektion* om nadere praktische bepalingen uit te werken. De *Etappen-Inspektion* gaf dan eventueel de *Etappenkommandant* de mogelijkheid om zelf regels daaromtrent uit te vaardigen.

Zo werd halfweg september 1915 de volledige hennepoogst in beslag genomen. De voorraden dienden onverwijld te worden gemeld aan de *Etappen-Kommandantur*⁵²⁴. De *Etappen-Inspektion* bemoeide zich meer en meer met de landbouwproductie. Zo werd de voeding met hooi, klaver en nagras, en andere gedroogde voederen verboden zolang er nog groene raap- en bietenbladeren, klaver, gras op weiden en langs de wegekanten te vinden waren. De droge voeding mocht ten vroegste geschieden vanaf 1 december 1915. Het omdelven van land waar klaver op stond was verboden, want dat kon nog als groenvoeder dienen. Het gebruik van suikerbieten en rapen als voedergewas werd eveneens verboden. Indien er geen gevolg werd gegeven aan deze verordening kon er een geldboete van 5000 mark of een gevangenisstraf van drie maand worden opgelegd⁵²⁵.

In december 1915 werd iedereen door von Württemberg verplicht de voorraden van vlas en katoen aan de *Etappen-* of *Ortskommandantur* aan te geven. Wie bij de gemeentebesturen zijn voorraden niet of onjuist opgaf, stelde zich bloot aan mogelijk één jaar gevangenisstraf en een geldboete van 20 000 mark. Uiteraard werden de achtergehouden vlasvoorraden dan

⁵¹⁹ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 29

⁵²⁰ RAK, MSAK, 1575, fo. 2

⁵²¹ RAK, GAT, 1014, fo. 65

⁵²² RAK, MSAK, 1577, fo. 146

⁵²³ RAK, MSAK, 4850, fo. 7

⁵²⁴ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 7, *Verordnung* 55, 17 september 1915

⁵²⁵ *Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee*, nr. 4, *Verordnung* 64, 11 oktober 1915

verbeurd verklaard. De schepenen en burgemeesters die van deze ‘onnauwkeurigheden’ op de hoogte waren, stelden zich aan dezelfde straffen bloot⁵²⁶.

7.1. “Pas assez pour vivre, trop pour mourir”⁵²⁷”: opeisingen van levensmiddelen

Op 26 maart 1916 stuurde de Kortrijkse *Kommandant* naar alle burgemeesters van zijn *Kommandantur* dat alle opeisingen en aankopen van levens- en voedingsmiddelen slechts toegelaten waren nadat deze schriftelijk werd verkregen door de *Kommandantur*. De inwoners van de gemeenten mochten aan niemand leveringen doen, “*wier gerechtigheid nopens de levering niet vooraf door de burgemeester der gemeente is onderzocht*”. Indien deze richtlijn niet werd nageleefd, verloor de eigenaar elke aanspraak op vergoeding⁵²⁸.

7.1.1. Aardappelen

De aardappel was sinds de achttiende eeuw het belangrijkste voedingsmiddel in het toenmalige België en Europa. De doorbraak van deze knolvrucht zorgde ervoor dat in veel gebieden de hongersnood volledig verdween. De aardappel is niet alleen rijk aan voedingsstoffen, maar de knol kan ook relatief lang worden bewaard, en is bovendien sneller te consumeren dan graan, dat meestal eerst nog tot brood moet worden verwerkt. Het spreekt voor zich dat tijdens de Eerste Wereldoorlog de Duitse legerleiding, maar ook het Hulpkomité, grote hoeveelheden aardappelen zou vragen.

Eind december 1914 dienden de eerste aangiften van aardappelen te gebeuren. In de plattelandsgemeente Tiegem waren er toen tussen 175 en 190 ton aardappelen aanwezig, maar het gemeentebestuur reageerde strijdvaardig en stelde dat de overgrote meerderheid voor de dorpingen bestemd was, niet voor het Duitse leger⁵²⁹.

Het jaar daarop diende in het Gentse alle grond ten volle benut te worden voor de voedselbevoorrading. Er werd verboden nog bloemen te planten⁵³⁰. Begin december 1915 diende er op het platteland rond het Kortrijkse een opgave te worden gegeven van de

⁵²⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 15, Verordnung 94-95, 1 & 5 december 1915

⁵²⁷ RAK, MSAK, 2330, fo. 458

⁵²⁸ RAK, GAT, 1020, fo. 78

⁵²⁹ RAK, GAT, 52, 8737

⁵³⁰ L. STYNEN & S. VAN PETEGHEM (ed.), In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, 1999, p. 184

voorhanden zijnde voorraad aardappelen. Ruim de helft er van werd voor de Duitse soldaten opgeëist, terwijl de resterende hoeveelheid geschikt was voor consumptie en als nieuw plantgoed voor het volgende seizoen⁵³¹. De bezetter stelde de maximumprijs van aardappelen op tien frank voor honderd kilo⁵³². Het hoeft niet te verwonderen dat de daarop volgende maanden en jaren het gebrek bij de bevolking gestaag groeide. Het gebrek ging van kwaad naar erger.

Vanaf augustus 1916 kwam de Kortrijkse *Kommandant* Melsheimer tussen bij de verdeling van de bedroevend lage aardappeloogst. Hij raadde de landbouwers aan om de aardappelen te laten uitrijpen, waarmee hij bedoelde dat “*zoolang het aardappelkruid nog groen is, wassen de knollen. Hunne ontwikkeling is ten einde gebracht, als het kruid geel en grauw is geworden, als de knollen zich gemakkelijk van de stokken lossen en het vel der knollen grof en vast is geworden*”⁵³³. Er werd in een rantsoen voorzien van 250 gram aardappelen per dag per persoon. In de Groeningestad werden vijf plaatsen voorzien waar de bevolking zijn deel kon kopen aan een prijs van vijftien centiemen per kilo. Er werden “*Familienkarte*” voorzien, waarbij elk gezin in één keer het wekrantsoen van 1,750 kilogram kon verkrijgen⁵³⁴.

Op 25 september 1916 verordende de *Etappen-Inspektor* hoe de verdeling van de aardappelen diende te gebeuren. Te Kortrijk kwamen er klachten van ziekenhuizen en “*oudemannenhuizen*” over de verdeling, daar er te weinig aardappelen werden voorzien. De bevolking had ongeveer nood aan 72 ton aardappelen per week, een voorraad die diende te worden aangelegd door de gemeenten die daartoe door de *Wirtschaftsabteilung* werden aangeduid⁵³⁵.

Op 7 oktober 1916 verscheen de mededeling dat de Bestendige Deputatie van Oost-Vlaanderen een Provinciale Commissie had ingesteld met als doel de bevolking op het grondgebied van de *Etappe* van voedsel, in het bijzonder van aardappelen te voorzien. Deze Provinciale Commissie werd ondergebracht bij de *Zivilverwaltung* voor de Provincie Oost-Vlaanderen die geleid werd door Ecker. Elke *Kommandantur* in het gebied van het Vierde Leger diende een onderafdeling, de Plaatselijke Bevoorradingscommissies (P.B.C.),

⁵³¹ RAK, GAT, 53, 8992

⁵³² Bewaarbibliotheek Kortrijk, affiche 28 april 1916

⁵³³ RAK, MSAK, 1172, fo. 71

⁵³⁴ RAK, MSAK, 1172, fo. 64

⁵³⁵ In de week van 17 november 1916 werd er 19 585 kg., de week daarop 49 030, de week daarop 53 618 en de week daarop 9 866 (RAK, MSAK, 1573, fo. 443)

op te richten waarin drie leden zetelden. Voor elke gemeente werden de uitvoerende leden door de Duitsers gekozen⁵³⁶. “*Il faut croire qu’ils (de Duitsers) n’ont pas confiance dans l’administration communale*”⁵³⁷. Burgemeesters en schepenen dienden een ruwe schatting op te maken van de behoeften aan aardappelen en daarna een door cijfermateriaal geschraagde aanvraag richten aan hun P.B.C, die de aanvraag overmaakte aan het Provinciale Commissie die in laatste instantie besliste. Het rantsoen werd vastgelegd op 300 gram, wat meer was dan de Kortrijkse *Kommandant* initieel had toegekend⁵³⁸. Eind oktober 1916 waren er te Kortrijk 36 074 inwoners die zich dienden te beroepen op de ravitaillering⁵³⁹.

De bezettende macht besloot, gezien de kleinere aardappeloogst, om tijdig een grote hoeveelheid vroege plantaardappelen voor het volgende seizoen aan te schaffen. Om die hoeveelheid te bepalen, bood de Duitse legeroverheid niet alleen de landbouwers, maar ook andere grondbezitters, de gelegenheid om contracten te tekenen. Elke verbouwer moest drie formulieren invullen, waarvan één exemplaar voor hem was, terwijl de andere twee terug werden gezonden naar de *Wirtschaftsabteilung* van de *Kommandantur*⁵⁴⁰. Aan dit alles was echter een voorwaarde verbonden: er moest tien procent meer grond worden gebruikt voor het planten van vroege aardappelen. Deze contracten waren echter niet geheel vrijblijvend, want “*indien er landbouwers zijn die weigeren de door u voorgeschreven kontrakten te aanveerden moet gij (de burgemeester) aan de Kommandantur, de namen aangeven met de hoeveelheid grond die gij hen voorgeschreven hebt te beplanten. Deze landbouwers zal ik (de commandant) straffen.*”⁵⁴¹ Deze brief kwam begin december 1916 op de gemeentebesturen aan en toonde aan dat het bezettingsbeleid totalitair was geworden.

Vanaf 1917 verschenen in het *Verordnungsblatt* meer en meer totale opeisingen. De gehele oogst van aardappelen, graan en dies meer werd verbeurd verklaard. Zonder bijzonder bevel van de *Etappekommandant* was de oogst van aardappelen vóór 10 september 1917

⁵³⁶ RAK, GAT, 997, fo. 40

⁵³⁷ RAK, MSAK, 2330, fo. 439

⁵³⁸ RAK, MSAK, 1172, fo. 65-66

⁵³⁹ RAK, MSAK, 1172, fo. 69

⁵⁴⁰ RAK, GAT, 1018, fo. 87

⁵⁴¹ RAK, GAT, 1018, fo. 88

verboden. In elke gemeente diende vanaf 10 tot 20 augustus het gemeentebestuur een lijst van alle verbouwers van aardappelen ter inzage te leggen⁵⁴².

Door het lange aanhouden van de oorlog, ontstond er gebrek bij de bevolking. Enkelen schrokken er niet voor terug om op de velden aardappelen te stelen⁵⁴³. Dit was tot groot ongenoegen van de betrokken landbouwer, maar ook het Duitse legerbestuur nam dergelijke zaken niet licht op. Dit werd het signaal om terug een vorm van burgerwacht op te richten⁵⁴⁴.

7.1.2. Vlees

Naarmate de oorlog vorderde kwam er een gebrek aan allerhande voedingsmiddelen, zo ook het vlees. Om de nood te lenigen kwam er op 13 april 1916 een verordening “*over het slachten en het vleeschverbruik*”. Daarbij werden allerhande maatregelen genomen omtrent het verkrijgen van vlees. Het slachten van varkens, schapen en runderen, die minder wogen dan 300 kilo werd verboden, evenals het thuis slachten. Indien er door noodwendigheid toch thuis een dier werd geslacht, diende dat te worden gestaafd door documenten van een veearts en zo snel mogelijk aan de *Kommandantur* te worden gemeld. Bij overtredingen kon de betrokkene een boete tot 3000 mark worden opgelegd of een gevangenisstraf tot zes maanden⁵⁴⁵. Het Kortrijkse stadsbestuur werd twintig ton vlees toegekend voor de Kortrijkzanen. Het basisprincipe was dat elke gemeente zelf diende te voorzien in de eigen voorraad vlees. Kortrijk mocht echter het “*noodige vee ook in de overige gemeenten van het Etappengebied, (...), koopen, voor zooveel de eigene voorraden niet groot genoeg zijn*”. Er werden vier veehouders aangeduid die met de aanschaf van het benodigde vee belast waren, terwijl één slachter het bevel kreeg om het vee te slachten. Hij was bovendien “*jegens de kommandatuur verantwoordelijk daarvoor, dat het vleesch aan zyne beroepskollegas regelmatig verdeeld wordt, in verhouding van hun verbruik tot nu toe*”⁵⁴⁶. Te Kortrijk werd gestart met een corporatie van slaggers, maar dat werd al na drie weken een complete fiasco. Daarna werd er een beroep gedaan op een commissie die zich toespitste op het verdelen van vlees ten behoeve van de bevolking. Uiteindelijk ging deze

⁵⁴² Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 86, Verordnung 393, 10 augustus 1917

⁵⁴³ RAK, MSAK, 1575, fo. 275

⁵⁴⁴ Infra p. 142

⁵⁴⁵ RAK, MSAK, 1172, fo. 4

⁵⁴⁶ RAK, MSAK, 1172, fo. 2

commissie eind april 1917 op in de P.B.C.⁵⁴⁷. Vanaf augustus 1916 werd door *Oberstleutnant* Günther een beurtrol opgestart om vanuit de omliggende gemeenten van Kortrijk de Groeningestad elke week van een hoeveelheid vlees te voorzien. Het geleverde vlees zou dan door het Hulp- en Voedingskomiteit worden verdeeld onder de bevolking. Tiegem moest bijvoorbeeld bij zijn beurt telkens 3 780 kilo rundervlees en 625 kilogram varkensvlees bezorgen⁵⁴⁸. In januari 1917 werd het vleesrantsoen van 150 gram per week per persoon gehalveerd. Zieken konden echter rekenen op een rantsoen van 350 gram vlees per week⁵⁴⁹. Ten einde een beter overzicht te bekomen over de vleesrantsoenen, werden vanaf juli 1917 “*afzonderlijke slachtingen der gemeenten verboden en deze worden tot slachtgebied vereenigd*”. Zo bijvoorbeeld omhelsde het slachtgebied Kortrijk de gemeenten Kortrijk, Heule, Kuurne, Deerlijk, Zwevegem, Harelbeke, Bissegem en Marke. Tiegem viel onder het slachtgebied Anzegem, dat voorts bestond uit Gijzelbrechtegem, Kaster, Kerkhove, Waarmaarde, Heestert, Otegem en Ingooigem⁵⁵⁰. Bovendien was alles volgens een strak tijdsschema geregeld door het P.B.C. Op woensdag werden de dieren gewogen, om ’s anderendaags te worden geslacht. Elke vrijdag werd het *geslegen* vlees verdeeld⁵⁵¹.

Soms gaf de *Wirtschaftsabteilung* de directeur van het Kortrijkse slachthuis de opdracht om de dieren die specifiek voor het Duitse legerbestuur werden opgeëist te controleren. Vooral als bleek dat het betrokken dier plots diende te worden geslacht wegens een ziekte, waren de Duitsers heel argwanend⁵⁵².

7.1.3. *Graangewassen*

De graanoogst van 1915 werd opgeëist door de Duitsers, zowel ten voordele van hen, als ten voordele van het Hulpkomiteit. Von dem Knesebeck berichtte aan de gemeenten der *Kommandantur* dat er van elke hectare rogge en tarwe respectievelijk 2200 en 2300 kilogram werd verwacht⁵⁵³. Bepaalde landbouwers weigerden echter om de gevraagde hoeveelheden te leveren, waarop de burgemeester door *Kommandant* Günther werd

⁵⁴⁷ RAK, MSAK, 1172, fo. 27

⁵⁴⁸ RAK, GAT, 1032, fo. 26

⁵⁴⁹ RAK, MSAK, 1172, fo. 27

⁵⁵⁰ RAK, MSAK, 1172, fo. 6

⁵⁵¹ RAK, MSAK, 1172, fo. 11

⁵⁵² RAK, MSAK, 1172, fo. 10

⁵⁵³ RAK, GAT, 1015, fo. 99

aangespoord “*die personen ernstig te vermanen en hun kennis te geven dat er door de duitsche overheid met strenge straffen zal voorgedaan worden (...)*”⁵⁵⁴. Te Tiegem waren er 76 landbouwers die weigerden hun tarwe te leveren ten voordele van het Kortrijkse Hulpkomiteit⁵⁵⁵.

Op 14 juli 1915 volgde de verordening van *Etappen-Inspektor* von Westarp dat “*de geheele nieuwe oogst van rogge, tarwe, haver wordt, zooals het reeds met het hooi geschiedde, aanstonds voorloopig in beslag genomen. Iederen verkoop is voorhand verboden. Tegenhandelingen worden met verbeurdverklaring en eene geldboete tot 500 Mark gestraft*”. Gerst werd nog niet aangeslagen, en mocht vrij vervoerd worden ingeval het uitsluitend voor brouwers was bestemd⁵⁵⁶.

Kortrijk had in de zomer van 1915 te kampen met een tekort aan graanopbrengst. Het vooropgestelde rantsoen van 120 gram per dag per hoofd kon niet gehaald worden. Daarop beval *Oberstleutnant* von dem Knesebeck de gemeenten Heestert en Deerlijk om het tekort aan graan aan te zuiveren. De stad Kortrijk diende de kosten te vergoeden aan beide gemeenten⁵⁵⁷.

Met het oog op het lenigen van de nood van de bevolking in het gebied van het Vierde Leger, verordende von Württemberg dat de verkoop en het vervoer van graan, stro, hooi, aardappelen, klaverhooi, voederbieten, rapen, vlas, hennep en suikerij verboden was. Alleen de *Orts-* en *Etappenkommandanten* konden daarvoor uitzonderingen voorzien. De vruchten van de graanoogst mochten niet voor vijftien september worden gebruikt, en voederen met broodgraan was al volledig uit den boze. Landbouwers moesten de oogst zorgvuldig binnenhalen en bewaren. De burgemeesters en de politie dienden ter uitvoering van het bevel de oogst in het oog te houden en werden verantwoordelijk gesteld als de oogst niet naar behoren werd ingehaald of bewaard. Wat dat binnenhalen en bewaren van de oogst betrof, zou de *Etappen-Inspektion* naderhand regels opleggen⁵⁵⁸. Von Unger verordende dat “*na de inoogsting der granen moet aanstonds met het dorschen en het opzolderen worden begonnen. Het uitdorschen moet volgens de voorschriften der bevoegde Kommandantur uitgevoerd en zooveel mogelijk bespoedigd worden. In geval van nalatigheid zullen én de nalatigen én de burgemeesters gestraft worden, voor zoover deze*

⁵⁵⁴ RAK, GAT, 1015, fo. 66

⁵⁵⁵ RAK, GAT, 1015, fo. 80

⁵⁵⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2, Verordnung 25, 14 juli 1915

⁵⁵⁷ RAK, MSAK, 1172, fo. 48

⁵⁵⁸ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 37, Verordnung 173, 29 mei 1916

niet voor eene voldoende toezicht hebben zorg gedragen". Uiterlijk drie dagen na het dorsen dienden de granen te worden geleverd aan de door de burgemeester aangeduide magazijnen. Elke landbouwer mocht een bepaalde hoeveelheid behouden, indien hij te kennen gaf welke soorten en hoeveelheid graan hij 's winters en het volgende voorjaar zou zaaien. Het gemeentebestuur werd belast met de 'boekhouding' van de ingeleverde graanvoorraden en was er aldus verantwoordelijk voor⁵⁵⁹.

Von Unger kwam op 8 augustus 1916 met een nieuwe verordening op de proppen omtrent het opeisen van landbouwproducten. Vanaf dan diende in elke gemeente een oogstboek te worden bijgehouden voor rogge, tarwe, masteluin⁵⁶⁰, spelt en haver. De gerstooft werd door een aparte verordening geregeld⁵⁶¹. Deze boeken werden geleverd, tegen betaling uiteraard, door de *Landwirtschaftliche Abteilung*, en dienden de naam van de landbouwer, de oppervlakte van het graanveld en de schatting van de opbrengst te bevatten. Daarnaast moest de werkelijke ingehaalde hoeveelheid worden vermeld en welke oppervlakte er in het komende oogstjaar zou worden gezaaid. Nadat deze boeken bij het gemeentebestuur werden afgegeven, werd deze aansprakelijk gesteld voor het nauwgezet bijhouden ervan. Met tussenpozen van drie tot vier weken dienden de oogstboeken bij de *Kommandantur* te worden ingediend ter nazicht. Elke *Etappen-Kommandantur* kon voor elke gemeente apart de leveringsdagen en de plaats der levering bepalen. Ongezuiverd graan mocht niet worden opgeslagen, en gezuiverd graan evenmin. Dat diende de eerstvolgende leveringsdag te worden geleverd aan de Duitsers. De landbouwers mochten dus geen graanvoorraden aanleggen. Het enige wat ze nog in hun bezit mochten houden, was een bepaalde hoeveelheid zaaigoed, vastgelegd per hectare⁵⁶². Tegen betaling konden de gemeenten het toegestane broodgraan ontvangen. Elke inwoner had voor het ganse jaar 44 kilogram ter beschikking. De gemeenten zorgden voor de bewaring van het broodgraan. De burgemeester en de schepenen waren verantwoordelijk om het te beschermen tegen bederf, diefstal, vuur en eventuele andere schade. De *Etappen-Kommandantur* duidde in elke gemeente de molens aan die het graan mochten malen. Daarvoor werd er een tijdsbestek van veertien dagen vrijgehouden. Daarna mochten de molens alleen maar draaien ten voordele van het Hulpkomiteit.

⁵⁵⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 39, Verordnung 179, 15 mei 1916

⁵⁶⁰ Masteluin: een mengsel van half rogge en half tarwe

⁵⁶¹ *Infra* p. 130

⁵⁶² Bijvoorbeeld: voor rogge 160 kg/ha, tarwe 170 kg/ha, haver 150 kg/ha, spelt 250 kg/ha, masteluin 170 kg/ha

De goederen dienden geleverd te worden aan de *Proviantausgabestelle*, waarvan er één gevestigd was aan het Anzegemse station. Daar werden ze gewogen of geteld, en dan op transport gesteld richting Kortrijk of Gent.

Tegen 19 december 1916 legde Melsheimer de gemeenten op de *Kommandantur* te melden welke de oppervlakten en de gewassen waren die zouden worden bebouwd in het jaar 1917. De gemeente en de grondbezitters werden verantwoordelijk gesteld voor de “*juiste aangave*”⁵⁶³.

Het meest verregaand was de verordening die uitging van Sixt von Armin die bepaalde dat, “*met het oog op het beginsel, de verzorging der stad- en landbevolking in’t gebied van het 4de leger door middel van de voortbrengsels van’t land gelijkmatig te verzekeren en de voorraden, welke de eigene behoeften der bevolking te boven gaan, tegen onmiddellijke contante betaling nuttig te gebruiken*”, de volledige oogst van 1917 in beslag werd genomen. Om de graanoogst te bespoedigen werd een “*dorsch-premie*” voorzien voor elke 100 kg graan die werd gewonnen⁵⁶⁴.

7.2. Onderafdeling *Landwirtschaftliche Abteilung: Gersten-Zentrale.*

Voor het *Etappengebiet* werd in juli 1916 te Gent, in de Korte Meer 22, een *Gersten-Zentrale* opgericht ten einde een gelijkmatige verdeling en de afvalverwerking van gerst en mout te verzekeren. De leden in deze *Zentrale* werden door de *Etappen-Inspektion* benoemd, eventueel op voordragen door vertegenwoordigers der brouwerijen, mouterijen, gistfabrikanten en van de landbouwers. De voorzitter was tevens de bestuurder van de landbouwafdeling bij de *Etappen-Inspektion* te Gent namelijk *Hauptman* Falke. Teneinde de goede werking van de *Zentrale* te verzekeren werd er in elke *Etappe-Kommandantur* een bureel bij de *Landwirtschaftliche Betriebsstelle* opgericht. Er werd een agent, meestal een lokale landbouwer, aangesteld door de *Gersten-Zentrale* die, in tegenwoordigheid van de burgemeester of zijn plaatsvervanger, de gerststalen op hun kwaliteit controleerde en het gewicht van de levering vaststelde. De uiterste datum van inlevering werd door de

⁵⁶³ RAK, GAT, 1014, fo. 78

⁵⁶⁴ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 80, Verordnung 354, 22 juni 1917

Etappenkommandant voorgesteld en de burgemeester diende te zorgen dat de deadline werd gehaald⁵⁶⁵.

Uiteindelijk werd de gehele gerstooft in beslag genomen. De *Zentrale* kocht de gerst van de gemeente op tegen betaling in contant geld⁵⁶⁶. Op het bureel van de lokale Gerst-Centrale kreeg de burgemeester, en niet de landbouwer, een cheque ter betaling van de inbeslaggenomen gerst. De lokale boeren dienden hun leveringsbewijs voor te leggen, waarna de burgervader de cheque mocht overhandigen. De ingezamelde afleveringsbewijzen dienden naar de lokale *Gersten-Zentrale* te worden gestuurd⁵⁶⁷. Toch weigerden de landbouwers te leveren. Daarop richtte Falke halfweg december 1916 een omzendbrief aan de burgemeesters waarbij ze werden opgeroepen hun burgers tot overhandiging van de gerst die ze nog in hun bezit hadden. De bevolking kreeg acht dagen de tijd. Indien na die termijn nog gerst werd gevonden, dan zou deze in beslag worden genomen en zou voor de betrokken persoon een zware bestraffing volgen⁵⁶⁸.

Landbouwers die wilden gerst verbouwen, dienden een aanvraag te richten aan de *Zentrale* met tussenkomst van de landbouwafdeling van de *Kommandantur*. De aanvraag diende de geplande oppervlakte en de nodige hoeveelheid zaaigoed te bevatten.⁵⁶⁹ Elk aspect van de akkerbouw werd door de militairen geregeld.

7.3. *Flachsbüro*

Deze instelling werd in de loop van 1915 gecreëerd om een beter zicht te verkrijgen op productie van lijnzaad en vlas. Het stond in voor de aankoop van vlas en oliezaden⁵⁷⁰. In het Belgische *Etappengebiet* waren er slechts twee vlasburelen, één in Lokeren en één in Kortrijk. Waar het voor Kortrijk logisch is dat er een dergelijk *Büro* werd opgestart, Kortrijk is immers gelegen aan de *Golden River*, en bekend voor zijn vlasproductie, lijkt het voor Lokeren minder vanzelfsprekend. De andere plaatsen waar vlas mocht worden geleverd, waren de *Rohstoff-Abteilung* te Gent, gelegen in de Gouvernmentstraat 18 en de Belgische vlasspinnerijen die door het vlasbureau of *Rohstoff-Abteilung* daartoe waren

⁵⁶⁵ RAK, GAT, 1015, fo. 377

⁵⁶⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 42, Verordnung 184, 11 juli 1916

⁵⁶⁷ RAK, GAT, 1015, fo. 367

⁵⁶⁸ RAK, GAT, 1015, fo. 362

⁵⁶⁹ RAK, GAT, 1015; fo. 375

⁵⁷⁰ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 29

gemachtigd⁵⁷¹. In mei 1918 stond het Kortrijkse vlasbureel onder leiding van *Vizefeldwebel* Wöringer⁵⁷². Het vlasbureau was gelegen aan de Grote Markt 2 te Kortrijk⁵⁷³. De gebruikte magazijnen lagen overal in de stad verspreid, zoals in de Meensesteenweg, achter het kerkhof, en in de Zandstraat nr. 2⁵⁷⁴. Deze lokalen werden afgesloten en onder bijzondere politiebewaking geplaatst⁵⁷⁵.

Het *Flachsbüro* was gemachtigd vervoersvergunningen te verlenen om vlas en hennep die klaar waren om te spinnen te leveren. Deze vergunningen dienden duidelijk “*kein Reiseschein*” te vermelden. Het vervoer van vlashalmen was binnen het *Etappengebiet* vrij⁵⁷⁶. Op 25 mei 1917 kwam er een brief vanuit het *Flachsbüro* waarin stond dat reispassen vanaf dat moment moesten vermelden dat deze verleend was met de toelating van de vlasafdeling⁵⁷⁷. De Duitsers eisten het vlas op en bepaalden de prijs ervan. Het mocht alleen met bijzondere toelating worden vervoerd en verkocht aan vlasverwerkende bedrijven. Het vlas diende afgewerkt en spinklaar geleverd te worden aan ofwel de *Rohstoffabteilung* te Gent, of de *Flachsbüros* te Kortrijk of Lokeren⁵⁷⁸.

De Duitsers mengden zich ook hier in het productieproces. In oktober 1915 werden de gemeenten van de Kortrijkse *Kommandantur* bevolen alle lijnzaad naar Lokeren over te brengen. Er mocht niets worden “*teruggehouden onder voorwendsel dat zaaigoed nodig is*”. De landbouwers zouden in de lente van 1916 de mogelijkheid krijgen zich het benodigde zaaigoed aan te schaffen⁵⁷⁹. Toch bleek duidelijk dat de bevolking niet geneigd was het bevel op te volgen⁵⁸⁰. Voor de lente van 1917 werden er per gemeente lijsten opgemaakt waarop de naam en woonplaats van de landbouwer, alsook de grootte en ligging van de percelen evenals de te bekomen hoeveelheid lijnzaad vermeld werden. Door hun handtekening op die lijst te plaatsen, verplichtten de vlasverbouwers er zich toe “*het zaaizaad dat ze van het vlasbureel Kortrijk zullen ontvangen uitsluitelijk en gansch tot zaaien te benuttigen en minstens het vierdubbele der bekomene hoeveelheid zaaizaad*”

⁵⁷¹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 32, Verordnung 154, 29 april 1916

⁵⁷² RAK, MSAK, 1577, fo. 204

⁵⁷³ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 29

⁵⁷⁴ RAK, GAT, 1022, fo. 67

⁵⁷⁵ RAK, MSAK, 1574, fo. 570

⁵⁷⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 6, Bekanntmachung 50, 6 september 1915

⁵⁷⁷ RAK, GAT, 1022, fo. 137

⁵⁷⁸ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 88, Verordnung 396, 18 augustus 1917

⁵⁷⁹ RAK, GAT, 1022, fo. 1

⁵⁸⁰ RAK, GAT, 1022, fo. 2

weder af te leveren”⁵⁸¹. Er werden dus quota vooropgesteld van de opbrengsten die de landbouwers minimum dienden te halen. De Kortrijkse vlasroters werden er door het *Kanalbetriebsamt* uit Gent op attent gemaakt dat het doorgaand scheepsverkeer op de Leie niet belemmerd mocht worden. Beschadigingen aan vlasbekkens en vlas door het scheepsverkeer zou niet worden vergoed, gezien de roters “aan het begin en het einde van elke reek roode vaantjes” moesten voorzien⁵⁸².

Op het Vlasbureel werden ook de zaden van olievruchten, zoals koolzaad en zonnebloemen geleverd. Het *Büro* stelde het zaaigoed voor het volgend jaar ten hunne gepaste tijde ter beschikking van de verbouwers. Wie de bepalingen met betrekking tot deze verordening overtrad, kon een boete tot 30 000 mark en drie jaar gevangenis oplopen⁵⁸³.

8. De logistieke verzorging door de Technische Abteilung

Deze instantie stond onder meer in voor het vullen van de bomkraters en het wegnemen van niet ontplofte bommen. Ze werd geleid door Münscher, die door Uhe werd opgevolgd⁵⁸⁴. Luitenant Külz volgde deze laatste op. Toen Kortrijk een *Ortskommandantur* werd, werd *Oberstleutnant* Ströbe de leidinggevende figuur⁵⁸⁵. Later werd hij opgevolgd door Braun en vanaf mei 1918 werd Ruhe de verantwoordelijke.

De *Technische Abteilung* was de instelling die er voor zorgde dat alle logistieke problemen, ondermeer inzake transport, werden opgelost door bijvoorbeeld de nodige mannen op te eisen via het gemeentebestuur. Zo dienden alle schepen die goederen aanvoerden voor de Kortrijkse binnenstad binnen de 24 uren te worden gelost. Om die deadline te halen was nachtwerk toegelaten⁵⁸⁶. Daarop kwam er protest dat “het totaal onmogelijk is de schepen te lossen in 24 uren. Het gemis aan krachtige arbeiders, het groot gevaar voor vliegers, wyl men ’s nachts zoude moeten licht gebruiken- ongelukken met over de planken te loopen zyn allen redenen om het nachtwerk in de schepen niet aan te vangen. Tot heden hebben wij het onmogelijke gedaan om de schepen in 48 uren te

⁵⁸¹ RAK, GAT, 1022, fo. 145

⁵⁸² RAK, MSAK, 1577, fo. 106

⁵⁸³ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 45, Verordnung 198, 3 augustus 1916

⁵⁸⁴ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 69

⁵⁸⁵ RAK, MSAK, 1576, fo. 31

⁵⁸⁶ RAK, MSAK, 1577, fo. 81

*lossen en deze termijn zoude moeten behouden worden*⁵⁸⁷. De daglonen voor de lossers werden voorgeschoten door het stadsbestuur, maar dat uitte zijn ongenoegen door te stellen “*geene voorschotten meer te doen voor de betaling van deze dagloonen*”. Daarom werd door het stadsbestuur aan de *Kommandant* gevraagd een waarborg van duizend frank ter beschikking te stellen⁵⁸⁸. Het antwoord is niet teruggevonden.

Op 20 maart 1918 eiste de *Technische Abteilung* alle meubels op die aanwezig waren in de *Kommandantur*, ten voordele van de ingekwartierde soldaten⁵⁸⁹.

8.1. Quartieramt

Deze instelling werd opgericht in augustus 1917 zodat de Duitsers “*eux-mêmes aux officiers les billets de logement*” konden verschaffen. Voorheen duidde het gemeentebestuur de logeerplaatsen aan, maar de duur van de bezetting noopte de bezetter het inkwartieringsregime zelf in handen te nemen⁵⁹⁰. Het *Quartieramt* was gelegen aan de Statiestraat 2⁵⁹¹ te Kortrijk, en werd aangevoerd door officier Mayer⁵⁹². Op 19 januari 1918 ruimde hij plaats voor luitenant der reserve Fischer⁵⁹³.

Inkwartiering is de huisvesting van militairen bij burgers⁵⁹⁴. Het betreft echter niet alleen het onderbrengen van personen maar ook van bureaus en voorraden. Reeds van bij het begin van de oorlog werden troepen in scholen en openbare gebouwen ondergebracht, maar ook bij particulieren. De inkwartiering was gebonden aan regels. De Belgische regels lagen vervat in de wet van 14 augustus 1887 “*relative au logement des troupes en marche et en cantonnement et aux prestations militaires*” en het uitvoeringsbesluit dat dateerde van 31 december 1889⁵⁹⁵. Deze regels werden opgesteld om de hinder voor de lokale bevolking zo goed mogelijk te beperken, maar in oorlog zijn de burgers steeds overgeleverd aan de willekeur van de bezetter. De Duitse soldaten dienden te verblijven in

⁵⁸⁷ RAK, MSAK, 1577, fo. 87

⁵⁸⁸ RAK, MSAK, 1577; fo. 119

⁵⁸⁹ Bewaarbibliotheek Kortrijk, affiche 21 maart 1918

⁵⁹⁰ RAK, MSAK, 2330, fo. 442

⁵⁹¹ RAK, MSAK, 1577, fo. 79

⁵⁹² RAK, MSAK, 1576, fo. 23

⁵⁹³ RAK, MSAK, 2330, fo. 460; RAK, MSAK, 1577, fo. 1

⁵⁹⁴ Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse Taal, veertiende, herziende uitgave, Van Dale Lexicografie bv., Utrecht/Antwerpen, 2005, p. 1516

⁵⁹⁵ SIVILLE, L., Code politique & administrative de la Belgique, contenant la constitution, les lois électorales, la loi provinciale et la loi communale coordonnées suivies d'un recueil alphabétique des lois et arrêtés royaux d'administration publique, Bruxelles, Veuve Ferdinand Larcier, 1914, p. 278-303

de door het gemeentebestuur aangewezen kwartieren. Alleenstaande vrouwen werden niet verplicht soldaten onderkomen te verschaffen, doch het gebeurde frequent⁵⁹⁶. Bij elke nieuwe inkwartiering in om het even welke gemeente moest onmiddellijk de getalsterkte en de eenheid van de troepen door de *Ortskommandantur* aan de *Etappen-Kommandantur* gemeld worden. Wanneer de troepen hun verblijf verlieten, diende dit eveneens onmiddellijk te worden gemeld. Burgers mochten alleen maar soldaten herbergen, die van de nodige documenten, het zogenaamde kwartierbiljet, voorzien waren. Zonder toestemming van de *Kommandantur* was het voor de soldaten verboden om voorwerpen mee te nemen, en om de troepen niet te verraden, was het in het hele gebied van het Duitse Vierde leger verboden kentekens van legereenheden te dragen op helmen, uniformen, voertuigen en andere voorwerpen. De troepen dienden spaarzaam om te gaan met het gasverbruik en het dragen van de voorgeschreven wapens was geboden. De Belgische politie en militairen waren verplicht Duitse officieren te groeten, die op hun beurt de groet moesten beantwoorden. Militairen mochten alleen binnen in herbergen die voor hen bestemd waren⁵⁹⁷, maar nergens mochten ze luide gesprekken over militaire aangelegenheden voeren, de bevolking inlichten over de krijgsverrichtingen, zonder toestemming van de legerleiding op straat foto's nemen of grote hoeveelheden levensmiddelen kopen⁵⁹⁸. Deze maatregelen werden opgesteld om de hinder voor de lokale bevolking zoveel mogelijk te beperken.

Het inkwartieren van de soldaten ging vaak met baldadigheden gepaard. Interieurs van huizen werden vernield of geplunderd. De 'logies' eisten het beste vlees, de beste wijnen en dergelijke meer. Machtsmisbruik van de bezetter was schering en inslag. Majoor Melsheimer probeerde paal en perk te stellen aan een aantal misbruiken door de maatregel in te voeren dat enkel militairen die over een geldig bewijs beschikten, dat voorzien was van een stempel en een handtekening van de *Etappenkommandant* of één van zijn

⁵⁹⁶ L. STYNEN & S. VAN PETEGHEM (ed.), In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, 1999, p. 181

⁵⁹⁷ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 31, Verordnung 153, 13 april 1916. De herbergen dienden van de Etappenkommandant toelating te bekomen om spijs en drank te verstrekken aan de Duitse troepen. Het was de *Polizei-Abteilung* die er over oordeelde. Zij die de toelating verkregen dienden duidelijk het opschrift "*Nur für deutsche Heeresangehörige*" aan te brengen. "*Het uitreiken van spijzen en dranken aan de inheemsche bewoners*" in deze herbergen werd streng gestraft. De herbergiers die niet over de benodigde vergunning beschikten, hadden de boodschap "*Für deutsche Heeresangehörige verboten*" duidelijk zichtbaar op te stellen. Zij mochten geen eten noch drank verstrekken aan de Duitse soldaten en officieren. Het bevel werd veelal herhaald, wat er op wijst dat de herbergiers niet happig waren het op te volgen.

⁵⁹⁸ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 73

officieren, bepaalde goederen konden opeisen⁵⁹⁹. De beweegreden van deze verordening wordt niet vermeld, maar hoogstwaarschijnlijk waren er soldaten die liever profiteerden van hun overmacht dan aan het front te strijden. Er zijn ook gevallen bekend van Belgische mannen die zich als Duitse soldaat voordeden en zo op de kap van hun medeburgers leefden.

Toen de Duitse soldaten die tijdens de periode 11 juni – 16 juni 1917 op de gemeente Tiegem ingekwartierd lagen, terug vertrokken, roofden ze hennen, konijnen, landbouwgereedschap, veevoerders enz. Alles wat niet te zwaar of te heet werd bevonden, werd meegenomen, waardoor bepaalde gezinnen met honger en armoede te kampen kregen. Bovendien vergaten de soldaten vaak munitie en kledingstukken⁶⁰⁰. De bevolking mocht deze ‘oorlogstroeën’ niet achterhouden en ze moest deze zo snel mogelijk terugbezorgen aan het Duitse leger. De kosten die de inkwartiering met zich meebrachten, zoals verwarming, herstellingen en het opruimen, kwamen volledig ten laste van de inwoners⁶⁰¹.

Niet alleen de bevolking had te kampen met een huisvestingsprobleem. De Kortrijkse gevangenisdirecteur zocht een onderkomen voor de cipiers en gevangenen, maar de bezettende macht bezette de meeste lokalen in de stad. Daarom werd de directeur aangeraden rechtstreeks contact op te nemen met de *Ortskommandant*⁶⁰².

Begin april 1918 werd de Groeningestad overspoeld door vluchtelingen, doch door de aanwezigheid van de Duitse *Gruppe* Wijtschate was er een merkbaar gebrek aan onderkomen voor hen. Daarom vroegen vele vluchtelingen de toelating om “naar andere gemeenten verwyderd (sic) te worden en om hunne ingebrachte meubels naar daar te mogen meedoen”⁶⁰³. Op datzelfde moment werd er het bevel gegeven om tegen de vijfde april zes huizen in de Doorniksewijk volledig van burgers te ontruimen. Alle meubels die er zich in bevonden moesten blijven staan. Het stadsbestuur en de inwoners werden daarvoor verantwoordelijk gesteld. Dit bevel kwam rechtstreeks van *Ortskommandant* majoor von Richthofen en via het gemeentebestuur werd de opdracht doorgegeven aan de Kortrijkse politie om dit uit te voeren⁶⁰⁴. De lokale bevolking dacht dat het bevel van het

⁵⁹⁹ RAK, GAT, 1035, fo. 13

⁶⁰⁰ RAK, GAT, 1011, fo. 138

⁶⁰¹ Bewaarbibliotheek Kortrijk, affiche 4 maart 1918

⁶⁰² RAK, MSAK, 1577, fo. 14

⁶⁰³ RAK, MSAK, 1577, fo. 19

⁶⁰⁴ RAK, MSAK, 1577, fo. 15-16

gemeentebestuur uitging⁶⁰⁵. Er zouden nog talloze dergelijke bevelen volgen⁶⁰⁶ en soms werd, voor mensen die in “*droevige omstandigheden*” verkeerden, een schadeloosstelling voorzien door de gemeente⁶⁰⁷. Sommige burgers verkochten hun meubels aan handelaars om zich aan de inkwartiering te onttrekken. Daarom werd een circulaire gestuurd aan alle meubelmakers en –handelaars dat het hen verboden was “*woon- en slaapkamers, kasino, keukeninrichtingsvoorwerpen, gelijk kassen, lavabos, tapyten, nachttafels enz. te koop*en”. Indien het *Quartieramt* op de hoogte zou raken van dergelijke praktijken zouden de koper en de verkoper worden bestraft en de meubels zouden zonder enige compensatie verbeurd worden verklaard⁶⁰⁸.

Het *Quartieramt* zorgde ook voor de logistieke uitrusting van de Duitse troepen, bijvoorbeeld werden er meubels aangeschaft voor de ingekwartierde soldaten en officieren. Zo bijvoorbeeld kwam het bevel van Fischer om linnen te leveren aan het *Officiersheim* te Halluin⁶⁰⁹. De rekening daarvan bedroeg 1 623 frank⁶¹⁰.

9. Polizei- und Strafabteilung

De Belgische politie werd na het binnenvallen van de Duitsers volledig ontwapend. Het enige dat ze nog bij zich mochten dragen was een gummiknuppel. Het gevolg daarvan was dat de kleinere overtredingen niet meer werden vervolgd noch bestraft⁶¹¹. Later werd hen hun sabel teruggegeven⁶¹² en uiteindelijk werden ze aan het gemeentelijk gezag onttrokken en onder toezicht van een nieuwe gevormd Duitse militaire politie geplaatst⁶¹³.

Om de orde te handhaven bleven de lokale politiediensten behouden en werd de *Militärpolizei*, die uit twee organen bestond met name de *Feldgendarmarie* en de *Geheime*

⁶⁰⁵ RAK, MSAK, 1577, fo. 79

⁶⁰⁶ RAK, MSAK, 1577, fo. 22, 46

⁶⁰⁷ RAK, MSAK, 1577, fo. 88

⁶⁰⁸ RAK, MSAK, 1577, fo. 136

⁶⁰⁹ Halewijn, een gemeente net over de grens met Frankrijk, waarvan de stadskern vergroeid is met die van Menen.

⁶¹⁰ RAK, MSAK, 1577, fo. 249

⁶¹¹ J. VAN DER FRAENEN, Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918), Roeselare, Roularta Books, 2009, p. 155

⁶¹² H. WANDT, Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting, eerste deel, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 111-112

⁶¹³ S. DE SCHAEPDRIJVER, De Groote Oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, p. 131

*Polizei*⁶¹⁴, geïnstalleerd. Te Gent kwam er een *Zentrale der Geheimen Feldpolizei des A.O.K. IV*, onder leiding van inspecteur Dirr. De *Geheime Feldpolizei* was niets meer dan de Duitse militaire politie die het leger tijdens de veldtocht vergezelde en de ‘veiligheid’ van de slagvelden verzekerde. Verder controleerde ze de toegangswegen en spoorlijnen, en maakte eveneens jacht op spionnen⁶¹⁵.

Afbeelding 5: De Polzeiabteilung. Vooraan v.l.n.r. Oberstleutnant Jacobi, Krijgsauditeur Autenrieth en politieofficier Kapff (Bewaarbibliotheek Kortrijk)

⁶¹⁴ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 68

⁶¹⁵ J. VAN DER FRAENEN, Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918), Roeselare, Roularta Books, 2009, p. 156

Sinds 4 januari 1915 konden de Belgische overheden geen regels meer uitvaardigen. De gemachtigden om politieverordeningen uit te vaardigen waren de Gouverneur-Generaal, en binnen hun bevoegdheid de provinciegouverneurs, de *Festungsgouverneure*, en de *Etappenkommandanten*. De reglementen werden aangekondigd in het *Verordnungsblatt* of door aanplakking, die door de plaatselijke politieoverheden met name de burgemeesters of de militaire *Polizeimeisters*, diende te gebeuren. Ze betroffen verschillende onderwerpen, omdat het welzijn der Belgen ook voor het bezettingsleger van belang was⁶¹⁶. In de *Etappe* Kortrijk werd de politieafdeling in het stadhuis ondergebracht en dit onder leiding van *Obersteleutnant* Jacobi, die later werd opgevolgd door luitenant-kolonel Fussbahn. In februari 1917 werd hij vervangen door luitenant Hauswar⁶¹⁷, die na enkele weken werd vervangen door luitenant Haidlen. Toen Kortrijk in het *Operationsgebiet* kwam te liggen werd *Hauptman* Braun, adjudant van de *Ortskommandant*, bevelhebber over de politieafdeling⁶¹⁸. Hij werd bijgestaan door *Referendär* Mersmann⁶¹⁹.

De bevoegdheden van de politieafdelingen waren velerlei. Ze traden op inzake onderwijs en hygiëne. Zo werden de scholen op bevel van de *Polizei-abteilung* met het oog op het besparen op brandstof in de wintertijd gesloten. Pas in de lente, als het warm genoeg was, werden de scholen weer opgestart⁶²⁰. Regelmatig dienden bevelen omtrent het werpen van vuilnis op de openbare weg opnieuw te worden “*uitgebeld*”⁶²¹. Er werden door de politie verslagen opgemaakt omtrent ziekten, zowel bij mensen als bij dieren⁶²² en eventuele discussies over prijzen werden ook aan de *Polizeiabteilung* overgelaten⁶²³.

Woeker was volledig uit den boze. Het was *Etappenkommandant* von dem Knesebeck ter ore gekomen dat “*talryke landbouwers en graanhandelaars, ook zulke lieden, die zich maar in het voorbygaan met graanhandel bezighouden, gerst van den oogst van 1914 in belangrijke hoeveelheden verborgen houden om den prys op eene woekerachtige manier te doen stijgen*”. Hij maande de gemeentebesturen aan om dergelijke praktijken aan te geven⁶²⁴. Op de Gentse markten heerste er “*geharrewar, tegenstand van wege de koopers*.”

⁶¹⁶ P. LABAND, *Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung*, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1916, p. 15

⁶¹⁷ RAK, GAT, 993, fo. 46, 49, 52, 54

⁶¹⁸ RAK, MSAK, 1577, fo. 7

⁶¹⁹ RAK, MSAK, 1577, fo. 233

⁶²⁰ RAK, GAK, 973, fo. 10

⁶²¹ RAK, MSAK, 1577; fo. 106

⁶²² RAK, MSAK, 1577, fo. 37

⁶²³ RAK, MSAK, 1577, fo. 50

⁶²⁴ RAK, GAT, 1015, fo. 28

*De boeren vertrokken met hun korven. Een korf vol eieren werd omgeschopt en alles onder de voeten aan stuk gestampt*⁶²⁵. Bepaalde handelaars werden veroordeeld tot een geldboete of gevangenisstraf. In Waregem werd “*handelaar S.*” door von dem Knesebeck veroordeeld tot een boete van 300 mark of dertig dagen gevang, omdat hij boter tegen een hogere prijs verkocht. In de toekomst zou de *Kommandant* elke inbreuk tegen de maximumprijszetting bestraffen “*zonder iets of iemand in te zien*”. Deze mededeling diende in elke gemeente te worden aangeplakt en gold als laatste waarschuwing⁶²⁶. Dat schrok niet veel mensen af, getuige daarvan Torie Mulders die schreef: “*Het verhandelen van levensmiddelen buiten het toezicht van hoogerhand, en aan prijzen buiten en boven de vastgestelde steeg in opgaande lijn met den nood van de bevolking; het blauwen werd eenen stiel en sommige durvers hebben er fortuin mee gemaakt. Ik heb het hun nooit benijd*”⁶²⁷.

De *Etappen-Inspektion* had op 8 augustus 1915 een eerste verordening “*betreffende de bepaling der maximaprijzen*” opgesteld. Deze bevatte de prijzen van vijftien producten. Elke overtreding ervan kon met een geldboete tot 1000 mark worden bestraft of een “*daarmede overeenstemmende gevangenisstraf*”, naderhand werd de verbeurdverklaring van de winkelwaar ingevoerd⁶²⁸. Als er verzachtende omstandigheden waren, kon de boete tot 50 mark gereduceerd worden. De verkoper die nog maar een hogere prijs vroeg, maakte zich reeds schuldig aan deze verordening⁶²⁹. Von Württemberg voegde er later enkele wijzigingen aan toe⁶³⁰. Bovendien moest elke winkelier verplicht in het Duits en in het Vlaams nauwkeurig de prijs vermelden “*derwijze, dat men het van buiten goed lezen kan*”⁶³¹. Consumentenbescherming tijdens de wereldoorlog! Toch werden deze regels niet opgevolgd, waardoor von Unger zich genoodzaakt zag de straffen te verstrengen. Iedereen die levensmiddelen kocht, verkocht, of deze nog maar aanbood of vroeg aan een hogere prijs kon worden gestraft met ten hoogste één jaar hechtenis of een boete van ten hoogste 10 000 mark⁶³². Wie zich schuldig maakte aan het speculatief opzolderen van eetwaren, genotsmiddelen en noodzakelijke gebruiksartikelen zoals zeep en kaarsen, kon tot twee jaar cel worden veroordeeld. De bedoeling tot woeker werd vermoed bij personen die vóór

⁶²⁵ L. STYNEN & S. VAN PETEGHEM (ed.), In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en letterkunde, 1999, p. 265

⁶²⁶ RAK, GAT, 1015, fo. 33

⁶²⁷ T. MULDER, Honderd jaar dorpskroniek van Tieghem, Tielt, Drukkerij-uitgeverij Lannoo, 1945, p. 22

⁶²⁸ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 4, Verordnung 41, 24 augustus 1915

⁶²⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2, Verordnung 31, 8 augustus 1915

⁶³⁰ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, Verordnung 35, 144,

⁶³¹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 4, Verordnung 41, 24 augustus 1915

⁶³² Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 10, Verordnung 69, 26 oktober 1915

de oorlog geen handel dreven in levensmiddelen⁶³³. Zo werden in mei 1918 de maximumprijzen voor groenten overschreden, waarvoor de gemeentelijke overheden responsabel werden geacht⁶³⁴. De prijslijsten dienden aan de verkopers, die voor ontvangst er van moesten tekenen, te worden meegedeeld⁶³⁵. De Kortrijkse *Kommandant* Ziegler zag zich in mei 1917 ook geconfronteerd met een sterk staaltje ‘fraude’ van verkopers die hun waren niet duidelijk prijsden. Er werd gewoon een getal vermeld, dat door Duitse kopers in mark moest worden betaald, terwijl dat door Belgische kopers in frank geschiedde. Daarop beval hij dat alle winkels waar er eetwaren te koop werden aangeboden, evenals de herbergen waar Duitse soldaten toegelaten waren, een prijstabel dienden uit te hangen⁶³⁶.

De afdeling was belast met het verzekeren van de censuur. Te Kortrijk verordende von dem Knesebeck reeds in april 1915 dat het “*tentoonstellen van afbeeldingen, lichtprenten, postkaarten en dergelijke der koninklijke familie, alsook het verkoop van zulke afbeeldingen in winkels of op de straat in het etappengebied verboden*” was⁶³⁷. Sinds 25 mei 1915 gold de perscensuur in het Belgische gebied dat door het Vierde Leger werd bezet. Alle gedrukte teksten of fotokopieën waren onderhevig aan censuur. In het *Etappengebied* was het de *Zensurstelle Et. Insp.* die alleen via schriftelijke toelating er voor kon zorgen dat bepaalde geschriften mochten verschijnen. Elk drukschrift diende kosteloos een exemplaar af te leveren, en dat diende voorzien te zijn van de naam en woonplaats van de drukker. Indien de geschriften geschikt waren om te worden verspreid, werd de naam en woonplaats van de uitgever vereist. Kranten en tijdschriften mochten alleen maar na voorafgaande toelating worden uitgegeven, op voorwaarde dat dit in het Duits of het Vlaams gebeurde. Indien de noodzakelijkheid ervan werd bevestigd door de *Zensurstelle* kon er in het Frans worden gepubliceerd. De plaatselijke *Kommandant* kon toelating verlenen om op publieke plaatsen drukschriften te vertonen en aan te plakken. De daartoe verleende vergunningsbrief was persoonlijk en diende steeds te worden megedragen. Bij een eventuele overtreding gold een boete van 12 000 mark of een gevangenisstraf van drie jaar⁶³⁸. De leden van het gemeentebestuur waar het feit gebeurde, kregen dezelfde straf en een dwangbelasting⁶³⁹. In januari 1918 werd bijgevoegd dat de instelling van een burgerlijk of strafproces tegen een door de censuur goedgekeurd drukschrift voor de

⁶³³ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 32, Verordnung 157, 20 april 1916

⁶³⁴ RAK, MSAK, 1577, fo. 115

⁶³⁵ RAK, MSAK, 1577, fo. 152

⁶³⁶ RAK, GAT, 993, fo. 9

⁶³⁷ RAK, MSAK, 4659, fo. 194

⁶³⁸ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 2, Verordnung 20, 25 mei 1915

⁶³⁹ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 113, Verordnung 472, 23 februari 1918

Belgische rechtbanken pas mocht worden ingesteld, op straffe van nietigheid, met toestemming van het *Armee Oberkommando*⁶⁴⁰. Het veelvuldig herhalen van de verordeningen betreffende de censuur, duiden er op dat de Belgische bevolking deze regels vaak aan hun laars laptten.

In Kortrijk werd gedurende drie opeenvolgende dagen het bevel uitgebeeld dat kinderen onder de 18 jaar geen zichtkaarten te koop mochten aanbieden. Bovendien moesten de opschriften op de kaarten onleesbaar worden gemaakt⁶⁴¹.

De *Polizeiabteilung* was ook belast met het vaststellen van mogelijke geleden schade door de Duitse bezetter. Bij het uitbreken van de oorlog vluchtten vele Belgen naar het buitenland. Bijgevolg stonden hun woningen leeg, en werden ze al gauw opgeëist door de Duitse legerleiding. Al te vaak werden er goederen, vooral al hetgeen dat niet te zwaar was, meegenomen als ‘souvenir’⁶⁴².

Door haar grote takenpakket kon de politie niet ten volle instaan voor de ordehandhaving. Onder supervisie van de Duitsers werd opnieuw een vorm van burgerwacht ingesteld. Nochtans was von Württemberg duidelijk: “*de geldigheid der Belgische wetten voor MILITIE en BURGERWACHT wordt hierdoor bekend gemaakt, dat al deze bepalingen hunne werkdadigheid verloren hebben met het bezetten van het land door de Duitse troepen*”⁶⁴³. Eind april 1917 zag het A.O.K. van deze verordening af, en werd, om het uitgraven en stelen van reeds geplante aardappelen tegen te gaan, toegelaten dat veldwachters en “*andere geschikte personen der gemeente tot 31 mei 1917 ’s nachts door de velden patrouilleren*”. De gemeentebesturen, die het getal “*geschikte personen*” tot een minimum moesten beperken, waren verantwoordelijk voor de “*vertrouwbaarheid der personen*”. Om het tijdsverlies te beperken, konden de gemeentebesturen bij hun antwoord paspoortaanvragen voegen, waarna de *Kommandantur* na een *prima facie* onderzoek deze terugstuurde⁶⁴⁴. In Kortrijk werd een dienst ingesteld door het stadsbestuur met tussenkomst van boeren die zelf hun vruchten op de akkers bewaakten. Zij kregen een speciaal paspoort en een “*gestempelden armband*” van de Duitse overheid. Die dienst bleek goed te werken⁶⁴⁵. Met ten hoogste 1000 mark of een gevangenisstraf van drie

⁶⁴⁰ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 108, Verordnung 455, 4 januari 1918

⁶⁴¹ RAK, MSAK, fo. 140-141

⁶⁴² RAK, MSAK, 1577, fo. 77

⁶⁴³ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 6, Verordnung 47, 11 september 1915

⁶⁴⁴ RAK, GAT, 993, fo. 10

⁶⁴⁵ RAK, MSAK, 1577, fo. 242

maanden werd iedereen gestraft die, “zonder bevoegd of bediende van den openbaren veiligheidsdienst te zijn, tot welke ook de in de gemeenten met toestemming der duitsche overheid ingerichte burgerlijke veiligheidspatrouillen behooren voor den land- of tuinbouw gebezigde landerijen betreedt”⁶⁴⁶. Verder werden ook burgers aangesteld ter bewaking van de Kortrijkse kolenmagazijnen. De namen van die mannen dienden wekelijks te worden opgegeven⁶⁴⁷. De *Feldgendarmerie* hield ondertussen toezicht op het gedrag van de Duitse soldaten, en maakte jacht op smokkelaars en werkweigeraars⁶⁴⁸.

10. Kriegsgerichtsrat

Het betreft hier een gerechtelijke instelling en dus geen bestuurlijke. Daarom zal er hier slechts beknopt worden ingegaan.

Het *Kriegsgericht* werd vrijwel onmiddellijk bij het begin van de bezetting ingesteld. Het stond onder meer onder leiding van dr. Hermann Authenrieth, die bekend stond als een streng krijgsauditeur. Na de oorlog werd hij procureur in de Duitse stad Ulm. Te Kortrijk was hij geen graag geziene gast, ook niet door de Duitsers. Hij zou in de zomer van 1917 een weddenschap, gesloten tussen de luitenanten Rothenberg en Külz, verlinkt hebben aan de overheden. Daardoor ontstond er een haat tussen Külz en Authenrieth, waarop deze eerste zijn connectie aansprak bij het opperbevel. Uiteindelijk werd Authenrieth overgeplaatst naar Gent, waar hij krijgsauditeur was. Aangezien hij als beul bekend stond, kwam hij steeds meer als leider van de processen naar voor om dan, volgens de wil van de *Etappen-Inspektor*, het allerhardste oordeel te vellen⁶⁴⁹.

Toen de *Gruppe* Wijtschate de Kortrijkse *Etappe* bestuurde, was ene Schweter krijgsauditeur te Kortrijk. Naar hem werd informatie gestuurd betreffende de dagrantsoenen van de gevangenen⁶⁵⁰. Hij werd opgevolgd door mijnheer Hautf die onmiddellijk diende tussen te komen bij een kwestie omtrent vluchtelingen⁶⁵¹. In april

⁶⁴⁶ Verordnungsblatt für das Etappengebiet der IV. Armee, nr. 45, Verordnung 203, 8 augustus 1916

⁶⁴⁷ RAK, MSAK, 1577, fo. 51, 86, 112

⁶⁴⁸ E. VAN HOONACKER, Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, E. Van Hoonacker, Kortrijk, 1994, p. 68

⁶⁴⁹ H. WANDT, Etappenleven te Gent, kanttekeningen bij de Duitse ineenstorting, eerste deel, Ledeberg, Janssens, 1921, p. 63-73

⁶⁵⁰ RAK, MSAK, 1576, fo. 14

⁶⁵¹ RAK, MSAK, 1576, fo. 18

1918 was Schaaff “*mijnheer de Kriegsgerichtsrat*” en hij bleef dit tot het einde van de bezetting⁶⁵².

De bevrijding van België werd ingezet op 28 september 1918 in de Westhoek en had zijn invloed op de Duitse instellingen. Door het relatief zwak Duits verweer, ondermeer door gebrek aan motivatie, stonden de geallieerden reeds enkele dagen later voor de poorten van Kortrijk; de slag om de Groeningestad begon en duurde van 12 tot 20 oktober. Het is logisch dat er vanaf dat moment geen sprake meer was van geordend Duitse bestuur. Vluchten en schuilen was het belangrijkste geworden. Eenmaal Kortrijk bevrijd, kwam het gebied tussen de Leie en de Schelde aan de beurt om van de vrijheid te proeven. Dit gebeurde echter niet zonder slag of stoot. De gasaanvallen in de Scheldevallei maakten veel slachtoffers en herschiepen de steden en gemeenten tot desolate puinhopen. Een triest hoogtepunt deed zich voor te Avelgem waar 302 inwoners stierven bij de gevechten. Op 1 november 1918 was het zuiden van West-Vlaanderen volledig bevrijd. Tien dagen later, op maandag 11 november om 11 uur 's ochtends werd de Wapenstilstand getekend in een treinwagon in het bos van Compiègne. Ondanks de geleden smart, onstonden er overal in de streek spontane vreugdeuitbarstingen. In Kortrijk werden vuurpijlen afgeschoten en overal waar dat mogelijk was, werden de kerkklokken geluid. Even werden de zorgen, die de vier jaar durende bezetting met zich had meegebracht, aan de kant gezet. Na de feestvreugde kwam de ontzuivering. De bevolking schraapte de stukken die de oorlog had gemaakt bijeen, en probeerde langzaam haar eigen huis, dorp of stad, en uiteindelijk het ganse land terug op te bouwen.

⁶⁵² RAK, MSAK, 1577, fo. 10

CONCLUSIE

Het zal de lezer niet ontgaan zijn dat het onderzoek waaruit dit werk is gegroeid nog lang niet is afgerond. Het weze een aanzet voor nog diepgaander research naar hoe de Duitse bezetter zijn macht in het *Etappengebiet* trachtte uit te bouwen. De moeilijkheden bij het vergaren van gegevens, veroorzaakt door het verlies van bronnen allerhande, en bij de interpretatie ervan zijn daar niet vreemd aan.

Het idee van een jarenlange bezetting was bij aanvang van de oorlog bij niemand ingecalculerd. Eind november 1914 liep de *Feldgraue* pletwals zich vast aan de oevers van de IJzer en de Aisne, ver weg van de bevoorradingsposten in Duitsland. Aanvankelijk dacht de bezetter niet dat een georganiseerd systeem zich zou opdringen. De installatie van een Duits bezettingsbestuur begint pas enkele maanden na de inval. De eerste *Abteilungen* worden pas begin 1915 in de bronnen vermeld, al was er enkele weken voordien al een *Kommandantur* ingericht. Naarmate de noden voor het leger groter werden, groeide het aantal instellingen, evenwel met zoveel mogelijk behoud van de bestaande lokale besturen, teneinde een betere controle te verwerven over de beschikbare en opeisbare goederen. De bevoegdheden van die instellingen waren quasi ongelimiteerd binnen hun specialisatie. De verantwoordelijken voor die afdelingen waren mannen die niet actief aan de strijd konden deelnemen. In veel instellingen, behalve in het kader van de *Melde-* en *Arbeitsämter*, waar de macht relatief lang in de handen bleef van eenzelfde persoon, volgden de verantwoordelijken elkaar snel op. Met de uitvaardiging van meer en meer haast ondraaglijke verordeningen hield de bezetter het land in een wurggreep. Vooral het *Etappengebiet*, het Duitse bevoorradingsgebied, kreeg te maken met een storm aan regelgeving waarbij goederen maar vooral ook mensen ten behoeve van het leger werden opgeëist. Eénmaal in het *Operationsgebiet* terechtgekomen, bleef grotendeels de structuur van de instellingen overeind, doch de bevoegdheden werden absoluut. Vanaf dan was alles toegelaten, in de geest van het Duitse handboek "*Kriegsbrauch im Landkriege*". Ondanks de conventies die eerder door de Duitse overheid werden medeondertekend, stoorde de bezetter zich meestal maar weinig aan de inhoud ervan. Al werd er steeds gezocht naar een plausibele juridische uitleg. De gemeenten waar er geen Duits legerbestuur werd geïnstalleerd, vaak omdat het kleine gemeenschappen betrof, werden eveneens ingeschakeld in het Duitse systeem. Het lokale gemeentebestuur werd de schakel tussen de burgers en de Duitse officieren van de *Kommandantur*.

De burgerbevolking in het *Operationsgebiet* en het *Grenzgebiet* werd van quasi elke mogelijke vrijheid beroofd. In het *Etappengebiet* kon, mits het voorleggen van de nodige *Scheine*, relatief vrij worden gereisd.

De lokale overheden konden weerwerk bieden, maar slechts tot op bepaalde hoogte. Het valt op dat Kortrijk, waar de *Kommandant* naast het stadsbestuur zetelde, met hardere hand werd geleid dan de meeste plattelandsgemeenten errond. Daar was er minder directe controle, behalve als er een *Ortskommandant* was aangesteld. De Tiegemse burgervader kon meerdere keren het onheil voor zijn onderdanen afwenden, terwijl dat in Kortrijk moeilijker verliep. Uiteindelijk hing er veel af van de persoonlijkheid van de *Kommandant* die zich al dan niet begripvol kon opstellen, al was dit ogenschijnlijk een minderheid. Elke *Kommandantur* had in elk geval een eigenheid ten aanzien van de centrale legerleiding te Tielt en de *Etappen-Inspektion* te Gent. Het was uiteindelijk de lokale *Kommandant* die de bevelen interpreteerde en ten uitvoer legde. Hij had de touwtjes in handen, en zolang hij binnen de lijntjes kleurde die door het opperbevel werden uitgezet, was hij de “Almacht”.

Het feit dat de Duitsers zich, ver van hun *Heimat*, op gevaar van hun eigen leven niet als doetjes mochten opstellen, verklaart allicht ten dele hun harde houding. Vrees kan mensen gevaarlijk maken! Dat dit alles ten koste ging van de lokale bevolking kan niet worden ontkend.

De Eerste Wereldoorlog blijft in vele opzichten boeien. De gehele omwenteling zowel in de manier van strijd leveren als in de manier waardoor de wereldbevolking, *in casu* de verzameling van alle plaatselijke bevolkingen, in het conflict werd meegesleurd en wellicht daardoor de aantasting van de oude structuren versneld op gang heeft gebracht, is nog lang niet uitgeklaard. Het onderzoek dat hiervoor nodig is zal ontegensprekelijk nog veel inzet aan opzoeking en toetsing eisen. Het zijn evenwel allemaal schakels die ertoe bijdragen dat ooit deze vreselijke periode uit de menselijke geschiedenis als één ketting kan worden gereconstrueerd en waaruit de les kan getrokken worden: “Nooit meer Oorlog”!

BIBLIOGRAFIE

BIBLIOGRAFIEËN

LEFÈVRE, P. & LORETTE, J., La Belgique et la Première Guerre mondiale : bibliographie /België en de Eerste Wereldoorlog Bibliografie, Brussel, Koninklijk Legermuseum, 1987, 598 p.

TALLIER, P.-A. & SOUPART, S., La Belgique et la Première Guerre mondiale : bibliographie /België en de Eerste Wereldoorlog Bibliografie, Brussel, Koninklijk Legermuseum, 195 p.

WETTEKSTEN

Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens, Brussel, s.n., s.d.

Verordnungsblatt für das Etappengebiet der Vierten Armee, Gent, s.n., s.d.

CHERIF BASSIOUNI, M. (red.), A manual on international humanitarian law and arms control agreements, Ardsley (N.Y.), Transnational publishers, 2000, 844 p.

SIVILLE, L., Code politique & administrative de la Belgique, contenant la constitution, les lois électorales, la loi provinciale et la loi communale coordonnées suivies d'un recueil alphabétique des lois et arrêtés royaux d'administration publique, Bruxelles, Veuve Ferdinand Larcier, 1914, 1743 p., 128 p.

MONOGRAFIEËN

AMARA, M., ROLAND, H. & DUMOULIN, M. (eds.), Gouverner en Belgique occupée: Oscar von der Lancken-Wakenitz, rapports d'activité 1915-1918, Bern, Lang, 2004, 400 p.

ANDRIESSEN, J.H.J., De Eerste Wereldoorlog in foto's, Lisse, Rebo Productions, 2002, 600 p.

BARBRY, E., HARDEMAN, J. & DEMEESTER, M., Van den grooten oorlog, Kemmel, Malegijs, 1978, 370 p.

- BLOM, J. & LAMBERTS, E. (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, HB Uitgevers, Baarn, 2001, 420 p.
- CHARLES, L. (red.), *Buskruit en Sauerkraut: oorlogbronnen in De Zwarte Doos (20ste eeuw)*, Gent, Stadsarchief, 2007, 254 p.
- CHERIF BASSIOUNI, M. (red.), *A manual on international humanitarian law and arms control agreements*, Ardsley (N.Y.), Transnational publishers, 2000, 844 p.
- CLAEYS BOUUAERT, F. *Le diocèse de Gand pendant la première occupation allemande, 1914-1918*, Brussel, Edition universelle, 1949, 251 p.
- DAUDET, Y., *Actualité de la Conférence de la Haye de 1907, deuxième conférence de la paix*, Leiden, Nijhoff, 2008, 490 p.
- DE SCHAEPDRIJVER, S., *De groote oorlog, het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, Atlas Uitgeverij, 1997, 366 p.
- DE LICHTERVELDE, L., *August the fourth, 1914, in the Belgian Parliament*, London, Wightman & Co. ltd., 1918, 40 p.
- DE MEESTER, E., *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, 126 p.
- DE MEESTER, E., *Het Duitse Marine-Korps in Vlaanderen 1914-1918. Deel I: ontstaan Marine-Korps en evolutie korpstroepen*, Gent, Maenhout Wolfgang, 2003, 72 p.
- EYFFINGER, A. & BEZEMER, C., *Compendium volkenrechtsgeschiedenis*, Deventer, Kluwer, 1989, 219 p.
- FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht, die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf, Droste Verlag, 896 p.
- GUNZENHAÜSER, M., *Die pariser Friedenskonferenz 1919 und die Friedenverträge 1919-1920*, Frankfurt am Main, Bernard & Graefe-Verlag für Wehrwesen, 1970, 287 p.
- HEIRBAUT, D., VELLE, K. & ROUSSEAU, X. (red.), *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden*, Brugge, Die Keure, 2004, 388 p. (kopie geconsulteerd via Minerva)
- HIGGINS, A., *The Hague Peace Conferences and other international conference concerning the laws and usages of war*, Cambridge, University Press, 1909

- HOLLS, F., The peace conference at The Hague, and its bearings on international law and policy, s.l. The Macmillan Company, 1914, 572 p.
- KOTZSCH, L., The concept of war in contemporary history and international law, Geneve, Droz, 1956, 310 p.
- LABAND, P., Die Verwaltung Belgiens während der kriegerischen Besetzung, Tübingen, Mohr, 1916, 28 p.
- LESAFFER, R. (ed.), Peace treaties and international law in European history: from the late Middle Ages to World War One, New York, Cambridge University Press, 2004, 481 p.
- MADDENS, N. (ed.), De geschiedenis van Kortrijk, Tielt, Uitgeverij Lannoo, 1990, 544 p.
- MADDENS, N., Geschiedenis van Kortrijk tot 1945 in vogelvlucht, Vichte, Drukkerij J. Vanoverbeke, 1983, 95 p.
- MASSART, J., Belgians under the German eagle, Londen, Unwin, 1916, 368 p.
- MERCIER, D., La correspondance de s.e. le cardinal Mercier avec le gouvernement général allemand pendant l'occupation, Brussel, Dewit, 1919, 506 p.
- MERIGNHAC, A. & LEMONON, E., Le droit des gens et la guerre de 1914-1918, Librairie de la société du recueil sirey, s.l., 1921, 654 p.
- MORGAN, J.H., The war book of the German general staff. being "The usages of war on land" issued by the great general staff of the German army; tr. with a critical introduction by J. H. Morgan, New York, McBride, Nast & company, 1915, 199 p. (geconsulteerd via: <http://catalog.hathitrust.org/Record/001526621>)
- MULDERS, T., Honderd jaar dorpskroniek van Tieghem, Tielt, Drukkerij-uitgeverij Lannoo, 1945, 102 p.
- NEFF, S., War and law of nations: a general history, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, 443 p.
- NIPPOLD, O., Die Zweite Haager Friedenskonferenz, Leipzig, Duncker, 1908, 294 p.
- NOHL, H., Ein landsturmann im Himmel: Flandern und der Erste Weltkrieg in den Briefen von Herman Nohl an seine Frau, zusammengetragen, eingeleitet und erläutert von Walter Thys, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2005, 359 p.

NOTHOMB, P., La Belgique martyre: I. La commission d'enquête; II. L'attitude du peuple belge; III. Les prisonniers et les blessés; IV. Le martyre des paysans; V. Les villes assassinées; VI. Le premeditation; VII. Conclusion, s.l., s.n., s.d., 46 p.

PASSELECQ, F., Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918), Parijs, Les Presses Universitaires de France, 491 p.

PASSELECQ, F., De waarheid nopens de ontvoering der Belgen, historische en economische studie door Fernand Passelecq, met een redevoering van Emile Vandervelde, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle, 1917, 53 p.

PIRENNE, H., La Belgique et la guerre mondiale, Paris, Presses universitaires de France, 1928, 298 p.

PREVENIER, W. en VAN EENOO, R. (red.), Geschiedenis van Deinze, volume 2, Deinze, 2005, 564 p.

REPINGTON, R., The First World War 1914-1918, personal experiences of lieut-col. C. à Court Repington, London, Constable and Company ltd., 1920, 621 p.

ROBINSON, M., Arbitration and the Hague peace conferences, 1899 and 1907, Philadelphia, s.n., 1936, 155 p. (permanente URL: <http://hdl.handle.net/2027/mdp.39015062366904>)

SCHOLLIERS, P., Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940: de enquête Davin, VUB, Brussel, 1979, 152 p.

SHAW, M., International law, sixth edition, Cambridge, University Press, 2008, 1542 p.

SCOTT, J., Les conférences de la paix de La Haye de 1899 et 1907, Paris, A. Pédone, 1927

SCHEPENS, L. (ed.) & STREUVELS, S., In oorlogstijd. Het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918, Brugge/Nijmegen, Uitgeverij Orion, 1979, 700 p.

STYNEN, L. & VAN PETEGHEM, S. (ed.), In oorlogsnood, Viriginie Lovelings dagboek 1914-1918, Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1999, 791 p.

TIBBAUT, E., Rapport special sur le fonctionnement et les operations de la Section agricole du Comité national de secours & d'alimentation: Section agricole 1914-1919, Brussel, M. Weissenbruch, imprimeur du roi, 1920, 467 p.

- THIEL, J., Menschenbassin Belgien : Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg, Essen, Klartext Verlag, 2007, 426 p.
- THOMAS, F. & CUVELIER, B., Inleiding tot het humanitair recht, Antwerpen, Kluwer rechtswetenschappen, 1990, 192 p.
- TUCHMAN, B., De kanonnen van augustus. De eerste oorlogsmaand van 1914, Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2000, 594 p.
- VANACKER, D., Joris Van Severen, Die vervloekte oorlog - dagboek 1914-1918, Kapellen, Uitgeverij Pelckmans, 2005, 536 p.
- VAN DE MEULEBROEKE, G., Terugblik op Tiegem, UGA, Heule, 1992, 268 p.
- VAN DEN EECKHOUT, P. & VANTHEMSCHE, G., (eds.), Bronnen voor de studie van het hedendaagse België 19^e – 21^e eeuw. Tweede herziene en uitgebreide uitgave. Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2009, 1630 p.
- VAN DEN WIJNGAERT, M. (red.), België, een land in crisis 1913-1950, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2006, 255 p.
- VAN DER FRAENEN, J., Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918), Roeselare, Roularta Books, 2009, 480 p.
- VANDERMEULEN, J., Thielt 1914-1918: Strategische hoogte voor Hertogen en Prinsen, een wandelroute, Tielt, De Roede van Tielt, 2008, 164 p.
- VAN HOONACKER, E., Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, Kortrijk, E. Van Hoonacker, 1994, 462 p.
- VLAMINCK, C., Het etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918, s.l., s.n., 1922, 80 p.
- VON KÖHLER, L., Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1927, 239 p.
- VON MUDRA, B., VON DER GOLTZ, F., e.a., Zum Gedenke an Colmar Freiherr von der Goltz, königlich Preußischer Generalfeldmarschall, kaiserlich Ottomanischer Marschall, Berlin, R. v. Decker's Verlag, 1936, 58 p.

VIJGEN, T., De Grote Oorlog. Facetten van de Eerste Wereldoorlog, Valkenburg, Studio Paul van Gaalen, 2004, 312 p.

WANDT, H., Etappenleven te Gent, kanteekeningen bij de Duitse ineenstorting, 2 delen, Ledeberg, Janssens

WANDT, H., Etappe Gent, Berlin, Agis Verlag, 1926, 175 p.

WENDE, F., Die Belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges, Hamburg, Böhme, 1969, 222 p.

WITDOUCK, R., Bijdragen tot de geschiedenis van het dekenaat Avelgem, Avelgem 1839-1989, Oranje, Sint-Baafs-Vijve, 1990, 392 p.

WITTE, E., NANDRIN, J-P., GUBINE, E., Nieuwe geschiedenis van België, Tielt, Lannoo, 2005-2006, 3 Volumes

WHITLOCK, B., Belgium under German occupation: a personal narrative, II Volumes, Londen, William Heinemann, 1919, 490/478 p.

ZIEGLER, K-H., Völkerrechtsgeschichte: ein Studienbuch, 2. Auflage, München, Verlag C.H. Beck, 267 p.

ZUCKERMAN, L., De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Manteau/Standaard Uitgeverij, 2004, 315 p.

X., International Peace Conference (2nd: 1907 : Hague, Netherlands, Deuxième conférence internationale de la paix. La Haye, 15 juin - 18 octobre 1907. Actes et documents, Ministère des affaires étrangères, La Haye, Imprimerie nationale, 1907, 3 v. : fold. tables

X., Rapports spéciaux sur le fonctionnement de la Commission Centrale des récoltes et du Bureau Central des récoltes: Commission Centrale des récoltes, 1914-1919, Bureau Central des récoltes, 1915-1919, Brussel, Vromant & Cie, 1920

MANUSCRIPTEN

C. ROOLF, German science in occupied Belgium during World War One (1914-1918), symposium “La collection Allemande” op 10 februari 2006 gehouden in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (consulteerbaar op : http://www.kikirpa.be/www2/nl/Actu/2006/roolf_v01.pdf)

VAN DAMME, W., Sporen van de oorlog: invloed van de Eerste Wereldoorlog op de burgerlijke gedingvoering voor de laagste rechter. Een vergelijking van de activiteiten van het vrederecht Ledeberg vijf jaren vóór, tijdens en vijf jaren na de Eerste Wereldoorlog, s.n. Gent, 2009, 202 p.

NASLAGWERKEN

Grote Winkler Prins, Encyclopedie in 26 delen, Antwerpen, Elsevier, 1990

Der Große Herder, Nachschlagewerk für Wissen und Leben, Vierte völlig neubearbeitete Auflage von Herders Konversationslexicon, Freiburg im Breisgau, Herder & Co GmbH Verlagsbuchhandlung, 1931, 12 Bande

Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939, V.: Von der Entlassung Bismarcks bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1890-1918), Frankfurt am Main, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1968

Neue Deutsche Biographie, Herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerische Akademie der Wissenschaften, Berlin, Duncker & Humblot, 1953-

TIJDSCHRIFTEN

DELMOTTE, M., “De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog”, *6de Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring “De Gaverstreke”* 1978, 160-241

DELMOTTE, M., “De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (2)”, *7de Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring “De Gaverstreke”* 1979, 22-162

DELMOTTE, M., “De Gaverstreke in de ban van de Eerste Wereldoorlog (3)”, *30ste Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring “De Gaverstreke”* 2002, 147-303

FOLEY, R., “The origins of the Schlieffen Plan”, *War in history* 2003, 222-232

MASURE, H., “Een episode uit Wereldoorlog I: De laatste Zivil-Arbeider van Avelgem”, *Goka Nieuwsbrief, Berichtenblad van VZW Geschied- en Oudheidkundige Kring van Avelgem* 2005, 10-13

VANDERMEULEN, J., “Hertog Albrecht von Württemberg –de illustere onbekende- en zijn IVe Duitse leger”, *De Roede van Tielt* 1978, 81-160

VAN GOETHEM, H., “La convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des juifs à Anvers, 1940-1942”, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis/Cahiers du temps présents* 2006, 117-197

X. “The Hague Conventions and the Neutrality of Belgium and Luxemburg”, *The American Journal of International Law* 1915, 959-962

ARCHIEVEN

1. Rijksarchief Kortrijk

A. Modern Stadsarchief Kortrijk (toegangsnr. 300/1)

9129. Inventaris van bekendmakingen en affiches 1914-1918

5137. Notulen van de gemeenteraad 26 januari 1914 tot 3 juli 1920

8939. Stukken in verband met het drukken leveren van coupons 1914-1915

4284. Stukken in verband met leningen door de stad aangegaan, 1915-1920

1162. Stukken betreffende oorlogs- en frontkranten 1916-1920

5124. Stukken in verband met noodgeld uit Kortrijk 1914-1918

8680. Stukken in verband met de organisatie van het logement van troepen te Kortrijk 1914

8999. Stukken in verband met opeisingen van allerlei voedsel 20 december 1914 – 7 januari 1915

2229. Lijsten van gijzelaars 1914-1915

518. Stukken en plans in verband met bescherming tegen luchtaanvallen 1914-1917

1169. Stukken betreffende oorlogsschade 1914-1918
512. Stukken in verband met opeisingen van goederen
4659. Stukken en persoonlijke aantekeningen van secretaris d'Outreligne 1914-1920, 1934-1937
5122. Briefwisseling 1915-1917
4697. Stukken in verband met bekendmakingen van veroordelingen door de Duitsers 1915-1917
1172. Stukken met maatregelen in verband met prijzen, rantsoenering van vlees, vet, rogge, tarwe en aardappelen 1915-1917
513. Stukken in verband met oorlogsongevallen, opgeëiste arbeiders, vliegtuigaanvallen 1916
7512. Stukken van inkwartiering 1916-1917
2061. Register van het krijgsgerecht met een lijst en aantekening in verband met gedagvaarde personen 1916
2201. Register van het krijgsgerecht met een lijst en aantekeningen gedagvaarde personen 13 februari 1918-17 oktober 1918
2131. Register van het krijgsgerecht met een lijst en aantekening van gedagvaarde personen 1 dec 1916 – 14 juni 1917
- 2539-2540. Register met inlichtingen over de Kortrijkse mannelijke personen van 17 tot 45 jaar in uitvoering van het bevel van de Duitse overheid van 5 december 1916, nummer 345
2330. Register met oorlogsdagboek van Kortrijk 1916-1918
1659. Register in verband met controle van arbeiders die door de stad tewerkgesteld zijn bij de technische afdeling van de Kommandatuur 1917
5472. Lijsten van personen die zich op bepaalde dag en uur bij Arbeitsamt in Leiestraat moeten aanmelden 1917

1568. Dagboek met aantekeningen van de uren en het loon van de werklieden bij de technische afdeling van de Kommandatuur 1917-1918
1665. Register in verband met uren en aanwezigheden van de werklieden bij de technische afdeling van de Kommandatuur
- 1570 – 1581. Minuten en dubbels van brieven in verband met WOI 1914-1918
1570. augustus 1914 – januari 1915
1571. 1915
1572. januari 1916 – juni 1916
1573. juli 1916 – december 1916
1574. januari 1917 – maart 1917
1575. juli 1917 – september 1917
1576. oktober 1917 – december 1917
1577. april 1918 – juni 1918
1578. juli 1918 – september 1918
1579. oktober 1918 – december 1918
1580. januari 1919 – november 1919
1581. november 1919 - 1932

B. Gemeentearchief Tiegem (Toegangsnr. 301/63)

51-56. Register van uitgaande briefwisseling 1909-1923

973. Algemeenheden 1917-1918

974-976. Comptabiliteit en fiscaliteit

974. Staat van abnormale uitgaven tijdens de oorlog, 1919-1929

975. Oorlogsschadevergoeding aan de gemeente 1923-1929

976. Belasting op het roerend vermogen 1917-1918

977-991. Bevolkingslijsten en tabellen van arbeidskrachten

977. Alfabetische lijst van mannelijke inwoners van 17-45 jaar (met bijlagen) 1916

978. Alfabetische lijst van in 1900 geboren mannelijke inwoners 1916

980. Alfabetische lijst van in 1901 geboren mannelijke inwoners 1917

981. Indeling van de bevolking volgens enkele categorieën naar geslacht en leeftijd (met bijlagen) 8 juli 1917

982. Idem, 21 december 1917

983. Migratie 1917

984. Alfabetische lijst van de dienstboden 1917

985. Tabellen van de arbeidskrachten, 1917

986. Alfabetische lijst van mannelijke inwoners van 16-60 jaar, 1918

987. Lijst van families met aantal werkbekwamen en –onbekwamen 1918

988. Tabel van arbeidskrachten 1918

989. Lijst van mannelijke inwoners geboren in 1898 en 1899 en buiten controle zijnde z.d.

990. Alfabetische lijst van mannelijke inwoners geboren van 14 tot 16 jaar, z.d.

991. Fragmenten van bevolkingslijsten, z.d.

992. Openbare werken onder de Duitse bezetting en als herstel van de oorlogsschade 1918-1919

993-996. Politie, arbeidsplicht, gezondheid

993. Politie 1915-1917

994. Paspoorten, controle op personen, 1915-1917
995. Arbeidsplicht 1917-1918
996. Besmettelijke ziekten 1916-1918
- 997-1007. Ondersteuning, vergoeding, pensioenen
997. Voedings-en hulpcomité voor het zuiden van West-Vlaanderen 1915-1916
998. Vluchtelingen 1917-1922
999. Bijzondere dienst voor het heropbouwen van de door de oorlog verwoeste streken in West-Vlaanderen, 1918-1919
1000. Vergoeding voor de militie, 1913 en 1919
1001. Weggevoerden 1919-1924
1002. Nationale kas voor oorlogspensioenen 1919-1930
1003. Oudstrijdersfonds 1921-1924
1004. Nationaal werk voor oorlogswezen 1920-1925
1005. Schadevergoedingscommissie van het Duitse rijk 1915-1918
1006. Oorlogsschade 1918-1919
1007. Ontvangstbewijzen van aanvragen tot vergoeding van oorlogsschade 1919-1920
- 1008-1035. Opeisingen en inkwartieringen
1008. Algemeenheden 1915-1918
1009. Lijsten van opeisingen met en zonder bons 1919
1010. Vervoerbewijzen van opgeëiste stoffen, 1917-1918
1011. Inkwartieringen 1915-1919
1012. Afgegraasde weiden 1917

1013. Lijst van waterbronnen 1917
1014. Lijsten van landverbouwing en teelten 1916-1918
1015. Opeising van graan 1915-1918
1016. Lijsten van gedorsen graan 1916
1017. Vleesmeel en gemalen haver
1018. Aardappelen 1916-1918
1019. Appelen en peren 1917
1020. Hooi en stro 1916-1918
1021. Voeder- en suikerbieten, suikerij 1916-1918
1022. Vlas en lijnzaad 1915-1918
1023. Paardebonen, koolzaad, raapzaad 1917-1918
1024. Bomen 1916-1918
1025. Opeising van allerlei dieren 1915-1920
1026. Rundvee 1916-1917
1027. Paarden 1915-1919
1028. Varkens 1917-1918
1029. Schapen 1917
1030. Duiven 1915
1031. Hennen, eieren 1915-1917
1032. Slachtvlees 1916-1917
1033. Bijenkorven, honing, was 1918
1034. Voertuigen, staat van wegen 1915-1918
1035. Allerlei werktuigen, nijverheidsgrondstoffen en producten 1916-1918

2. Provinciaal archief Oost-Vlaanderen

Notulen van de provincieraad 1914-1920

INTERNETSITES

<http://www.1914-18.info>

<http://www.anzegem.be>

<http://www.arch.be>

<http://www.archive.org>

<http://avalon.law.yale.edu>

<http://www.cegesoma.be>

<http://www.edu.amsterdam.nl>

<http://www.klm-mra.be>

<http://www.kbr.be>

<http://www.kikirpa.be>

<http://www.kortrijk.be>

<http://www.mpier.uni-frankfurt.de>

<http://www.nbb.be>

<http://www.nytimes.com>

<http://statbel.fgov.be>

Gebruikte afkortingen

RAK = Rijksarchief Kortrijk

MSAK = Modern Stadsarchief Kortrijk

GAT = Gemeentearchief Tiegem

PA = Provinciaal archief

Par.A = Parochiaal archief

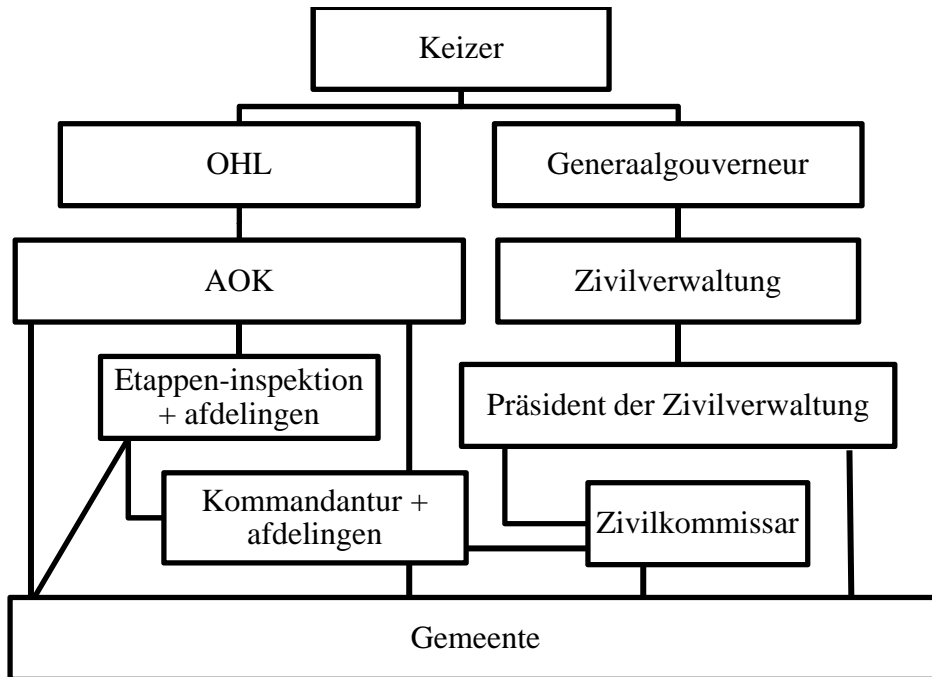
fo. = folio

voetnoot m.b.t. archief: archiefinstelling, archiefvormer, inventarisnr., fo.

BIJLAGEN

BIJLAGE I: Organigram <i>Etappengebiet</i>	II.
BIJLAGE II: Structuur van de <i>Etappen-Inspektion</i> 4 op 18 maart 1917	III.
BIJLAGE III: Kaart <i>Etappengebiet-Operationsgebiet-Marinegebiet</i>	XV.
BIJLAGE IV: Statistiek	XVI.

BIJLAGE I: Organigram Etappengebied

Keizer: Wilhelm II

O.H.L.: er waren er drie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het eerste (1. O.H.L.) werd geleid door Moltke. Het Zweite O.H.L. stond onder bevel van Falkenhayn, terwijl het derde werd aangevoerd door Hindenburg.

A.O.K.: o.l.v. Von Württemberg en vanaf 1 maart 1917 bestuurd door Sixt von Armin.

Etappen-Inspektion: o.l.v. Von Seckendorff, von Westarp, von Unger,
von Schickfuss und Neudorff

Kommandatur: Kortrijk o.l.v. Waxmann, Pschorr, v.d. Knesebeck, Günther,
Melsheimer, Ziegler, Crailshaim, Hermann

Gouverneur-Generaal: v.d. Goltz, v. Bissing, v. Falkenhausen.

Zivilverwaltung: o.l.v. v. Sandt, na de Verwaltungstrennung o.l.v. Schaible

Präsident: o.l.v. Küster (W-Vl.) en Ecker (O-Vl.)

Zivilkommissar: Kortrijk: von Thumb.

BIJLAGE II: Structuur van de Etappen-Inspektion 4 op 18 maart 1917

Deze bijlage werd integraal overgenomen uit het boek van Eric de Meester “*Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*”. Het werk werd opgebouwd rond een officieel document dat de structuur van de *Etappen-Inspektion* op 18 maart 1917 weergeeft⁶⁵³. Het is het enige dat de Meester in zijn 30-jarige zoektocht vond. Er wordt aangenomen dat er meerdere van deze documenten bestaan, maar die zijn tot op heden onbekend. Dit organigram is van groot belang om de structuur die de Duitse bezetter er op nahield te begrijpen. Mede daarom werd het in dit werk opgenomen.

Etappen-Inspektion 4, Gent

(Justizpalast)

Etappen-Inspekteur: Se. Exzellenz General der Infanterie z. D. v. Schickfuss und Neudorff.

Gent, Justizpalast. Fernsprech 1469. Privatwohnung: Koornlei 13. Fernspr. 1470.

Chef des Generalstabes: Oberstleutnant Frhr. V. d. Goltz. Wohnung: Posthotel 6. Fernsp. 1846.

Sprechtstunden: 11-12.30 Uhr vorm., 5-6/30 Uhr nachm., Gent, Justizpalast.

A. Stab

1. **I a.: Stabsoffizier des Generalstabes.** Major Brüggeman – Ferno. Gent, Justizpalast
 - Verwendung der Et.-Truppen, Unruhen, Et.-Kommandanturen, Bahnschutz, Stellungbau, Unterbringung fremder Truppen im Et.-gebiet, Grenzschutz.
 - Fernspr. 1844-1847
2. **I b.: Hauptmann des Generalstabes.** Hauptmann Irmisch. Gent, Justizpalast
 - Verbindung mit A.O.K., A.Ks. (=Armeekorps) und selbständigen Divisionen fortlaufend zu führende Uebersicht über den Stand der Et.-Truppen, Et.-Kommandanturen, sonstige Et.-Einrichtungen und im Gebiet untergebrachte fremde Truppen, Behörden und Einrichtungen, Unterstützung und Vertretung von I a, dem er unterstellt ist, Orientierungsheft für den Chef, Flugmeldedienst, Nachrichtenwesen (ausser Spionageabwehr-, Mitteilungen über Truppenbewegungen im Et.-Gebiet an IV a und IV b.

⁶⁵³ E. DE MEESTER, *Structuur en werking etappe tweede Duitse 4^e leger in Vlaanderen (1914-1918)*, Gent, Maenhout Wolfgang, 1999, p. 21-44

- Fernspr. 1844-1847
- 3. **I c.: Lt. d. Ldw. – Kav. Stucken.** Gent, Justizpalast.
 - Kriegsgliederung, Nachweisungen der Ersatzformationen, Geheimschriftverkehr, Kartenziechnungen, Leitung der Ersatztransporte, Geheime Druckschriften von I a, Geheimbriefbuch von I a, Vertretung von I b.
 - Fernspr. 1844-1847
- 4. **I d.: Oblt. d. R. Rauchholz.** Gent, Justizpalast.
 - Presse, Kriegstagebücher, Vlamische Angelegenheiten (Mitglied des Ausschusses), Spionageabwehr, Zulassung belgischer Zeitungen und Ueberwachung der Zeitungen, Theaterabteilung, Zivilarbeiter-Angelegenheiten
 - Fernspr. 228.
- 5. **II a.: Adjutant.** Major d. L. a. D. Eyssenhardt. Gent, Justizpalast.
 - Persönliche Angelegenheiten der Offiziere und höheren Beamten, Urlaub und Meldungen der Offiziere und höheren Beamten, Eingaben, Gesuchslisten, Befehlsausgabe, Kommandierung von Offizieren usw., Geheimbriefbuch von II a, Kommandant des Stabquartiers (sic).
 - Fernspr. 605
- 6. **II b.:** Gent, Justizpalast
 - Mannschaftssachten, Iststärke, Ersatz, Entlassung, Austausch und Urlaub der Mannschaften, Kriegstagebuch der Et.-Inspektion, Vertretung von II a und des Kommandanten des Stabsquartiers, Geheime Druckvorschriften von II a.
 - Fernspr. 605.
- 7. **Ing.:** Hptm. d. Pion. Korps. Major a. D. Adler, Hilfsoffizier Oblt. d. R. Zitzke. Gent, Justizpalast.
 - Allgemeine Fragen des Ing.- und Pion. –Dienstes (s. Kr. Et. O. Anlage 5, Ziff. 4 c), Grundsätzliche Fragen des Pass- und Meldewesens, Verkehrsüberwachung, Grundsätzliche Fragen des Postverkehrs, Angelegenheiten der Kriegs- und Zivilgefangenen, Ueberwachung des Geschäftsbetriebes der Vereine für belgische Gefangenenfürsorge, Angelegenheiten des amerikan. Hilfskomitees, Kartenlager, Dolmetscherangelegenheiten, Ueberwachung der photographischen Tätigkeit im Et.-Gebiet, Unerstützungsgesuche.
 - Ing. Unterstellt. Passzentrale, Wasserpolizeiamt (siehe unter Et.-Behörden)
 - Fernspr. 229.
- 8. **Art. : Hptm. d. Artillerie.** Hauptmann d. R. Frantz. Gent, Justizpalast.
 - Bewaffnung der Et.-Truppen und Formationen, Rückführung von Waffen, Beute und Gerät, Pferdeangelegenheiten, Fernsprachangelegenheiten, Aufsicht über die technischen Betriebe der Genesungsabteilung und das Grafenschloss, Hundesteuern ausserdem Vorstand der Abtl. für Brieftauben
 - Fernspr. 600.
- 9. **Gend.: Feldgendarmerietrupp.** Major z. D. Tiedemann. Gent, Kaserne Brüsselstr. 37. Fernspr. 840. Geschäftszimmer Theaterstr. 3, Fernspr. 874.
 - Gendarmeriedienst im Et.-Gebiet.

- Verzeichnis der Gendarmerieposten (siehe Anlage).
- 10. **Zahlm.: Kassenverwaltung der Et.-Inspektion:** Zahlm.-Stellvertreter Siegel. Gent, Justizpalast.
 - Führung des Kassengeschäfte: Stabes der Et.-Inspektion, Et.-Arztes, Et.-Veter., Et.-Justizbeamten, Kdr. des Et.-Trains, Zivilverwaltung der Et.-Inspelt., Abt. für Brieftauben, Verpfleg.-Offz. für die Zivilbevölkerung, Bba. 4, Passzentrale Gent, Landwirtschaftliche Abt., Gräberverwaltung, Ueberwachungsstelle des Zeitungsdienstes, Beratenden inneren Mediziners, Beratenden Hygienikers der Et.-Insp., Feldgend.-Trupps nebst Abteilungen.
 - Fernspr. 2530.
- 11. **VI.:** Rittm. v. Koch, Gent, Justizpalast
 - Zivilarbeiterangelegenheiten
 - Fernspr. 568
- 12. **VII.:** Lt.d.L. Rueckward. Gent, Justizpalast.
 - Theaterangelegenheiten. Fernspr. 228.
 - Theaterbüro: Van Hulthemstraat 48, Fernspr. 1395.

B. Etappen-Behörden

I. Etappen – Munitionswesen

Mw.: Etappen-Munitionswesen: Kommand.: Generalmajor Mueller. Gent, Kouter 29.

- Munitions- und Gerätersatz, Art.-Belagerungswerkstatt.
- Fernspr. 1650-1654.
- 1. **Mw.: Etappen-Munitionsverwaltung.** Kommand.: Obstlt. z. D. Mühler. Gent, Kouter 29.
 - Einrichtung und Verwaltung der Mun.-Lager, der Gerätedepots und Fahrradinstandsetzungswerkstatt.
 - Fernspr. 1650-1654.
 - o Munitions-Lager:
 - **Meirelbeke** (zugleich Weiterleitungsstelle)
 - **Gent-Entrepot.**
 - **Wondelghem.**
 - **Avelghem.**
 - **Termonde.**
 - **Alost.**
 - **Sottegem.**
 - o Sammelstelle für Munition Leermaterial:
 - **Deynze.**
 - o Geräte-, Fahrrad- u. Hufeisendepot:
 - **Meirelbeke** (mit vorgeschobenen Stellen).
 - **Kortryk** (Courtrai).
 - **Roeselare** (Roulers).

- **Zedelghem.**
 - Fahrradinstandsetzungswerkstatt:
 - **Gent.**
- 2. **Etappen-Munitions-Kolonnen-Abteilung 4.** Kdr.: Rittm. d. R. Dyckerhoff. **Lichtervelde**, zugl. Kdr. des Mun.-Wesens, **Gruppe Ypern.**
 - Et.-Mun.-Kol.: 14, 38 und 122: zur Zeit bei 2. Armee.
 - Et.-Mun.-Kol.: 123, 126 und 127: zur Zeit bei 7. Armee.
- 3. **Bel.-Art.-Werkstatt: Belagerungs-Artillerie-Werkstatt 4.** Vorstand: Hptm. d.L. II a. D. Uhde. Gent, Brüsselerstr. 147.
 - Instandsetzung des Art.- und Feld-Geräts Nahkampfmittel für Pioniere.
 - Fernspr.: 380 u. 381.
 Mit:
 - Nebenstelle. Vorstand: Oblt. a. D. Ebeling, **Roulers**
 - Nebenstelle. Vorstand: Lt. d. R. Huffmann, **Menin**
 - Nebenstelle. Vorstand: Fw. Lt. Rost, **Zedelghem**
- 4. Ew. T.: Eisenwerk Tourcoing. Vorstand: Lt. d. R. Hengerer, **Tourcoing**
 - Maschinengewehr-Gestelle, Pionier-Gerät

II. Etappen-Intendatur

IV a.: Etappen-Intendatur 4. Vorstand: Feldintendant, Etappen-Intendant Markel. Gent, Kouter 11. Fernspr. 732-735

- **Abtlg. 1:** Kassen – und Rechnungswesen sämtlicher Et. Truppen und Kolonnen. Fernspr. 732-735
- **Abtlg. 2:** Verpflegung, Verpflegungsnachschub, Viehversorgung, Landwirtschaft, Kohlen und Beleuchtung. Fernspr. 732-735
- **Abtlg. 3:** Bekleidung, Ausrüstung, Geräte- und Materialennachschub. Fernspr. 732-735.
- **Abtlg. 4:** Marketenderwaren, Prüfung der Magazinrechnungen. Fernspr. 732-735.
- **Feldkriegskasse der Et.-Insp.** Gent, Justizpalast. Geldverkehr mit Truppenkassen, Wechselgeschäft. Fernspr. 208.
- 1. **E.H.M.: Etappen-Haupt-Magazin.** Vorstand: Feldmagazindirektor Schallwig. Gent, Südbhf. Verpflegungsmagazin ausser Pferdefutterausgabe.
 - a. Zweigmagazin, Gent, Vorhafen, Versand und Vorratsmagazin
 - b. Zweigmagazin, Gent, Port Arthur, Pferdefutterausgabe
 - c. Etappen-Hilfbäckerei, Gent, St.-Peter-Kaserne. Fernspr. 1494.
 - d. Etappen-Slächtereier, Gent, Schlachthof. Fernspr. 429.

- e. Etappen-Pferde-Schlächterei, Gent, St. Amandsberg, Dendermonde
Steinweg 65. Verarbeitung des Fleisches gesunder Pferde für menschliche
Nahrung
 - f. Biermarketenderei, Gent, Dockplatz. Bierverteilung für 4. Armee. Fernspr.
1495.
2. **Etappen-Magazin Kortryck** (Courtrai), Verpflegungsmagazin
mit Etappen-Hilfsbäckerei und Etappen-Schlächterei und Nebenmagazin
Harelbeke.
 3. **Etappen-Magazin Iseghem**, Verpflegungsmagazin
mit Etappen-Hilfsbäckerei.
 4. **Etappen-Magazin Audenaerde**, Verpflegungsmagazin
 5. **Etappen-Magazin Beernem**, Verpflegungsmagazin
 6. **Etappen-Magazin Thielt**, Verpflegungsmagazin
 7. **Etappen-Magazin Lokeren**, Verpflegungsmagazin mit Bäckerei und Schlächterei.
 8. **Etappen-Magazin Alost**, Verpflegungsmagazin.
 9. **Etappen-Magazin Deynze**, Verpflegungsmagazin.
 10. **Viehdepots**
 - in Ertvelde
 - in Lokeren
 - in Audenaerde
 11. **Bekleidungsdepot der 4. Armee, Nebenstelle.** Gent-Südbahnhof. Vorstand:
Rittmeister d. L. Rau, Fernspr. 289.
Zum Verwaltungsbereich gehören:
 - a. Materialendepot der 4. Armee, Nebenstelle Gent-Südbahnhof.
Unterkunftsgeschäft, Bürobedarf. Fernspr. 424.
 - b. Desinfektionsanstalt Gent (für Woll- und Baumwollwaren), Boulev. de
l'Industrie.
 - c. Bekleidungsausgabestellen Ostende, Ichteghem, Kortemark, Roeselare
(Roulers), Menen (Menin), Wervik.
 - d. Holzschuhbeschaffungsstellen, Lokeren, Dendermonde (Termonde)
 12. **Garnison-Waschanstalt** Gent, Rooigemlaan 125. Fernspr. 2360.
 13. **Wirtschaftsbetriebe Roeselare** (Roulers), Leiter: Garnison-Verwaltungs-
Inspektor. Stellvertreter Sorge, Fernruf Roeselare (Roulers).
 - a. Feldbekleidungsamt mit Instandsetzungswerkstätten, Fernruf Roeselare
(Roulers).
 - b. Korpswaschanstalt, Fernruf Roeselare (Roulers).
 - c. Materialendepot.

III. Wirtschaftsausschuss

Wi.: Wirtschaftsausschuss. Vorstand: Hptm. d.L.a.D. Dietrich, Gent. Kouter 8-10.

Wirtschaftliche Verwaltung und Ausnutzung des Landes im Heeres- und im heimatlichen Interesse mit Ausnahm der reinen Cerealien und des Viehs. Fernspr. 2223-2225.

- **Abtlg. 1:** Kouter 8. Lebensmittel, Zichorei, Pflanzen, Häute, Felle, Leder, Gerbstoffe.
Fernspr. 2223-2225.
- **Abtlg. 2:** Kouter 8. Textilabteilung: Flachs, Jute, Hanf, Wolle, Baumwolle und deren Erzeugnisse, Treibriemen aus allen Stoffen. Fernspr. 2223-2225.
- **Abtlg. 3:** Kouter 9 u. 10. Vorbereitung der Entschädigungssachen für die Reichsentschädigungskommission, Metalle, Holz, Weiden, Gummi, Fernspr. 2223-2225.
- **Abtlg. 4:** Kouter 10. Allgemeine Industrieabteilung: Maschinen, Geräte, Düngemittel, Chemikalien, Erze, Kohlen, Oele, Fette, Tabak, Militärabdeckereien, Militärdrahtfabrik, Oelfabrik „Elektrion“. Fernspr. 2223-2225.
- **Abtlg. 5:** Kouter 9. Geld- und Bankangelegenheiten, allgemeine Ein- und Ausfuhrfragen, Adjudantur. Fernspr. 2223-2225.

Die Erteilung der Beförderungs- oder Ausführungsgenehmigung erfolgt im einzelnen Falle durch die nach der Geschäftsverteilung für den betreffenden Gegenstand zuständige Anteilung.

Unterstellte und angegliederte Betriebe:

1. Militär Drahtfabrik, Gentbrugge. Herstellung von geglühtem Draht, verzinktem Draht, Stacheldraht und Nageln. Fernspr. 2987.
2. Militär-Abdeckerei und Pansenverwertungsanlage. Gent, Nijverheidslaan 117. Verarbeitung von gefallenen Tieren auf Fett und Futtermehl. Fernspr. 1445.
3. Militär-Abdeckerei, Torhout. Verarbeitung von gefallenen Tieren auf Fett und Futtermehl.
4. Oelfabrik „Elektrion“, Wondelgem. Herstellung von Schmieröl. Fernspr. 1900.
5. Häutesammelstelle, Gent, Kaiser Karlstr. 10. Aufkauf der aus Zivilschlachtungen anfallenden Haut. Fernspr. 355.
6. Zichorienbeschaffungsanstelle, Gent, Kaiser Karlstr. 10. Anfertigung von Zichorienpulver für den Gesamtheeresbedarf in Ost und West. Fernspr. 355.
7. Materialbeschaffungsstelle für technische Betriebe und Oelausgabe. Gent, Kouter 10. Versorgung der Heeresbetriebe mit den erforderlichen Rohstoffen, Werkzeugen usw. Fernspr. 585.
8. Kriegsrohstoff-Abteilung, Gent, Gouvernementstraat 18. Ankauf von Flachs, Baumwolle, Leinen- und Baumwollgarnen, Abfällen usw. Fernspr. 2886.
9. Flachsbüro Kortryk (Courtrai), Grote Markt 2. Ankauf von Flachs, Heede und Oelsaten. Fernspr. 4.

10. Flachsbüro Lokeren, Statielaan 11. Ankauf von Flachs, Heede und Oelsaten. Fernspr. 30.
11. Gütersammelstelle der Etappen-Inspektion 4, Gent-Dampoort. Zuführung von Gütern an die Truppe und in die Heimat. Fernspr. 1498.
12. Untergütersammelstelle Gent-Rabot. Zuführung von Gütern an die Truppe und in die Heimat. Fernspr. 693.

IV. Landwirtschaftliche Abteilung

Ld.: Landwirtschaftliche Abteilung. Vorstand: Hauptmann d. R. Falk, Gent, Korte Meire
 8. Ausnützung des Landes in landwirtschaftlicher Beziehung, Steigerung der Leistungsfähigkeit des Landes. Versorgung des Heeres und der Bevölkerung mit landwirtschaftlichen Erzeugnissen. Fernspr. 504 und 505.

Unterstellt:

1. 13 landwirtschaftliche Betriebsstellen bei allen Et.-Kommandanturen.
2. Landwirtschaftliche Betriebsstelle Thielt A.O.K. 4.
 - Landwirtschaftliche Betriebsstelle Roncq.
 - Landwirtschaftliche Betriebsstelle Coucelaere.
 - Landwirtschaftliche Betriebsstelle Roulers.
 - Landwirtschaftliche Betriebsstelle Menin.

Ausführungsorgane der landwirtschaftlichen Abteilung.

3. Butterbearbeitungsstelle und Käserei, Hansbeke.
4. Käserei Dendermonde (Termonde).
5. 2 Marmeladefabriken:
 - a. in Landeghem;
 - in Wynchene.
6. 5 untergärrige Brauereien, je eine in:
 - Gent.
 - Dendermonde (Termonde).
 - Aalst (Alost).
 - Eecloo.
 - Geraardsbergen.
7. Nudelfabrik in Gent.
8. Neuen Mälzereien: 3 in Gent und je eine in Lokeren, Sotteghem, Eecloo, Aalst (Alost), Selzate und Kortryk (Courtrai).
9. Graupenfabrik in Gent.
10. 2 Malzfaffeeröstereien: je 1 in Gent und Aalst (Alost).

11. 3 Mühlen in Gent.
12. 2 Getreidereinigungsanstalten in Gent.
13. 2 Spiritus- und Hefefabriken: je 1 in Gent und Aalst (Alost).
14. 4 Zuckerfabriken: je 1 in Helching, Moerbeke und 2 in Selzate.

1 und 2: Ausführungsorgane der Landwirtschaftlichen Abteilung.

V. Etappen-Arzt

IV b.: Etappen-Arzt 4: Generaloberst Dr. Schneider. Gent, Justizpalast. Leitung und Verwaltung der Sanitätsformationen und –einrichtungen. Fernspr. 1195 u. 1196. Oberarzt Graff, Korpsstabsapotheker Otto.

1. Beratender innerer Mediziner Generalarzt d. L. Geheimrat Prof. Dr. Stintzing. Gent, Posthotel.
2. Beratener Hygieniker Oberstabsarzt Prof. Dr. Riemer. Gent, Hygienisches Institut, Bakteriologische Untersuchungsstelle. Fernspr. 1484.
3. Chemische Untersuchungsstelle Stabsapotheker d. R. Dr. Bames. Gent, Alte Universität. Nahrungsmitteluntersuchungen usw.
4. Etappen-Sanitätsdepot 4. Oblt. d. R. Blumenreuter. Gent, Museum. Versorgung der Armee mit Sanitätsmaterial und Gasschutzgerät. Fernspr. 1605 u. 1606.
5. Kriegslazarett direktor mit Abtlg. 31, Oberstabsarzt Dr. Reiss. Gent, Hotel Flandrie. Kriegslazarett. Fernspr. 2598.

Mit Kriegslazaretten in Gent:

- a. Flandria, am Bahnhof St.-Peter. Innere und chirurgische Abteilung. Fernspr. 2598. Mit Offizierabteilung im Institut Moderne, Boulevard d'Afsne, Fernspr. 1392.
- b. Festpalast. Augen- und Ohrenabteilung.
- c. Palmenhaus, Kasinoplatz. Innere, Nerven- und Geisteskrankenabteilung. Fernspr. 1483.
- d. Militärhospital, Akkergemlaan. Innere, chirurgische Abteilung und Abteilung für Haut- und Geschlechtskranken. Fernspr. 2561.
- e. Zahnstation. Neuer Justizpalast. Fernspr. 2250.
- f. Leichtkrankenabteilung, Festpalast. Leichtkranke. Fernspr. 2952.
- g. Bratungsstelle für Haut- und Geschlechtskrankheiten, Mil.-Hospital. Sprechstunden: 9.30-12.30, 4.30-5.30, Sonntags nur vormittags. Fernspr. 2561.
6. Kriegslazarett direktor mit Abtlg. 1, Generaloberstarzt Dr. Roth. Courtrai. Kriegslazarett.

Mit Kriegslazaretten in:

 - a. Courtrai: alle Krankheiten (ausser Geschlechtskrankheiten)

- b. Deynze: Seuchenlazarett (Notre Dame) und Lazarett Mariecolen für Haut- und Geschlechtskranke.
 - c. Zahnstation Courtrai.
7. Kriegslazarett direktor mit Abtlg. 36. Oberstabsarzt Fuchendorf. Iseghem
Mit Kriegslazaretten in:
- a. Iseghem. Alle Krankheiten (ausser Geschlechtskrankheiten)
 - b. Gent, Normalschule. Alle Krankheiten (ausser Geschlechtskrankheiten)
8. Krankentransport-Abtlg. 4. Chefarzt Oberstabsarzt Dr. Köhler. Gent, Albertlaan.
Kranken-Abtransport. Fernspr. 850 und 851.

Mit Krankensammelstellen auf den Bahnhöfen:

Gent St.-Peter

Ostende

Menin

Brügge

Roulers

Courtrai

Thourout

Ausserdem nach Bedarf: Lazarett-, Leichtenkranken- und Genesungszüge.

Dem Etappen-Arzt beigegeben:

9. Etappen-Delegierter Frhr. V. la Roche-Starkenfels. Gent, Quai des Oignons 1.
Verteilung und Aufsicht über das freiwillige Pflegepersonal im Etappengebiet.
Fernspr. 565.
Zur Zeit 271 männliche, 374 weibliche Pfleger.

Unterstellt:

Etappen-Liebesgaben-Depot, Gent, Südbahnhof. Fernspr. 401.

VI. Baudirektion 4

Bau. Baudirektion 4.

Chef: Major a. D. Roland.

Adjutant: Leutnant d. R. Andrzejewski.

Geschäftshaus : Gent, Onderbergen 4.

Fernsprecher : Gent, 14 bis 19.

- **Abtlg. I:** Holzversorgung der 4. Armee. Holzgewinnung im Etappengebiet, Sägewerke, Holzfällkommandos, Fabrikmässige Herstellung von Schutzhütten, Ställen, Feldscheunen, Offizier- Büro und Küchenhäusern, Möbeln für gesamte Westfront, Eisenbahnschwellen, Sägmehl, Holzwoollfabrikation u. dergl.
- **Abtlg. II:** Neubauten, Umbauten, Baukonstruktionen, Transportable Flugzeughallen, Spezialschuppen, Bauliche Gutachten, Kontrolle der Feuersicherheit u. dergl.
- **Abtlg. III:** Bootsbauerei (Schlickrutscher, Prähme), Reparaturen sämtlicher Maschinen im Operations- und Etappengebiet, Dampfplaszüge, elektrische Licht-, Kraft- und Blitzschutz-anlagen, Kessel-Untersuchungen, Feuerlösch-Spritzen u. dergl.
- **Abtlg. IV:** Bearbeitung der gesamten Strassen- und Unterkunftbaues im Operationsgebiet mit 8 Bau-Abteilungen und Strassenbau-Kompagnie. Strassenbau im Etappengebiet mit belgischen Beamten (Belg. Bauverwaltung). Brunnebau im Operations- und Etappengebiet. Vermessungs-Abteilung. Lichtpaus-Herstellung.
- **Abtlg. V:** Baustoffversorgung (Kies, Schotter, Splitt, Packlage, Kesselsache). Brücken- und Hafen-Ausbau im Operationsgebiet mit Armee-Brücken-Abteilung.
- **Abtlg. VI:** Geräte-Lager. Beschaffung und Versorgung van Geräten für Strassenbau und Baustoffe für Unterkunftsbau (Werkzeuge, Zement, Kalk, Gips, Baueisen, Farben, usw.). Umschlagstelle für Pionier-Gerät und Baustoffe zum Stellungsbau. Herstellung von Dachpappe, Holzfassern, Ziegelsteinen (Versand für Westfront). Feldbahngleis.
- **Abtlg. VII:** Maschinen-Zentralstelle. Freigabe von Maschinen aller Art, ausser elektrischen und landwirtschaftlichen Maschinen. Neuanfertigung von Maschinen und Maschinen-Teilen, Gussteilen, Dreherarbeiten, Lorenbau.

Kassen-Verwaltung. Kassen-Geschäfte.

Unterstellt:

1. 8 Bauabteilungen im Operationsgebiet:
 - a. Bauabteilung A: Reg.-Baumeister Michael, Ostende.
 - b. Bauabteilung B: Lt. d. R. Brusius, Ichteghem.
 - c. Bauabteilung C: Lt. d. L. II Rohrmann, Rutierhoek.
 - d. Bauabteilung D: Reg.-Baumeister Lübbert, Houthulst.
 - e. Bauabteilung E: Hptm. d. L. I Weisse, Roulers.
 - f. Bauabteilung F: Lt. d. R. Weiss, Dadizeele.
 - g. Bauabteilung G: Lt. d. L. I Müller, Werwicq.
 - h. Bauabteilung H: Reg.-Baumeister Krecke, Werwicq.

Bauabteilungen: Strassen- und Unterkunftsbaubau, Baustofflager und Verteilung, Werkzeug- und Gerätelager. Prüfung der Truppenanforderungen von Baustoffen, Bauausführungen aller Art. Technischer Berater. Brunnenbau. Tischlereien, Stellmachereien, Werkstätten, Sägewerke.

2. Strassenbau-Kompagnie 23. Roulers. Führer: Lt. d. Lw. Köhler. Strassenbauten in vorderster Linie.
3. Bau-Brücken-Abteilung 4. Werwicq. Führer Lt. d. R. Heine. Brücken- und Aus- und Neubauten (Flutbrücken) im Operationsgebiet.

Eine grosse Anzahl Fabriken, Sägewerke, Holzfällekommandos, Tischlereien u. dgl.

Kopfstärke der Baudirektionen einschl. der unterstellten Truppensteile: etwa 20 Offiziere und Beamte, rund 1500 Mann und rund 17000 Zivilarbeiter.

VII. Kommandatur des Etappen-Trains

Et. Tr.: Kommandeur: Rittmeister a. D. v. Conta. Kommandeur der Etappen-Fuhrpark-, Magazin-Fuhrpark- und Etappen-Hilfsbäckerei-Kolonnen sowie der Trainkolonne des Etappen-Sanitätsdepots. Disziplinarstrafgewalt und Urlaubsbefugnis über das Etappen-Pferdelazarett 4. Beitreibung und Ankauf von überplanmässigen Last- und Personenfahrzeugen. Wagendepot und Wageninstandsetzungswerkstätte. Vermittlung verschiedener Heeresbedürfnisse für die Armee.

Geschäftszimmer: Gent, Justizpalast. Fernspr. 998 und 999.

Wagendepot und Wageninstandsetzungswerkstätte Plezantevest 7 (nahe Bahnhof Rabot). Fernspr. 1474.

- a. **Et.-Fuhrp.-Kol.:** 3, 43, 99, 111, 121, 123, 126, 127 (Sächs.), 198.
- b. **Mag.-Fuhrp.-Kol.:** 276, 282, 527, 565, 566 (Sächs.), 567, 571, 587, 591.

a und b : Heranschaffung von Proviant und Munition, Heeresbedarf aller Art, Materialien zum Stellungbau, Wegebau, landwirtschaftliche Arbeiten im Operations- und Etappengebiet.

- c. **Etappen-Hilfs-Bäckerei-Kolonne:** 122 (Iseghem), 126 (Gent), 127 Sächs (Kortryk, Courtrai).
- d. **Trainkolonne des Etappen-Sanitätsdepot.**
- e. **Pferdelazarett 4** (nur hinsichtlich Disziplinar-Strafgewalt und Urlaubsbefugnis)

VIII. Sonstige Behörden

1. **III. Etappen-Justizbeamter.** Kriegsgewaltsrat Dieckmann, Gent, Justizpalast. Justizverwaltung der Etappen-Inspektion. Fernspr. 511.

2. **IV c: Referent für evang. Geistliche Angelegenheiten.** Divis.-Pfarrer Orthmann. Gent, Lindelei 16. Evang. Militär-Seelsorge. Fernspr. 2222.
11 evangelische Etappen-Pfarrer.
3. **IV d Referent für kath. Geistliche Angelegenheiten.** Lazarett-Pfarrer Kassiepe. Gent, Coupure 86. Kathol. Militär Seelsorge. Fernspr. 1396.

Unterstellt: 9 katholische Etappen-Pfarrer.

4. **V: Etappen-Veterinär.** Oberstabsveterinär Hubrich. Gent, Gendarmeriekaserne, Ursulinstr. 11. Veterinär-Angelegenheiten. Fernspr. 224.
5. **Ziv.: Zivilverwaltung:** Major. d. L. Heitz. Gent, Vlasmarkt 12.
Landesverwaltungssachen, Verordnungsblatt, Bearbeitung von Verordnungen sowie ihre Uebersetzung in flämische und französische Sprache, Drucklegung der Maueranschläge, Uebersetzungen für andere Dienststellen, Jagd, Fischerei, Zensurstelle für Konzerte, Theater, Variété- und Lichtbilder-Aufführungen, Lieder, Vorträge, Versammlungen, Ausstellungen, Lotterien, Vereins- und Wohltätigkeitsveranstaltungen usw., sowie Prüfung aller damit zusammenhängenden Drucksachen, Massregeln gegen die Prostitution. Fernspr. 477.
6. **Mil. Pol.: Militärischer Polizeichef der Stadt Gent:** Major d. L. Heitz. Gent, Vlasmarkt 12. Militär-Polizei von Gent, St.-Amandsberg, Ledeborg, Gentbrugge, Melle, Heusden, Destelbergen, Loochristi, Oostacker, Mariakerke, Sint-Martens-Lathem, Sint-Denis-Westrem, Absné, Drongen, La Pinte, Meirelbeke und Zwynaerde. Fernspr. 767.
7. **Pass Z.: Pass-Zentrale Gent.** Major z. D. Hain. Gent, Kouter 22. Passwesen der Etappen-Inspektion. Fernspr. 969-9711. Passbüros bei allen Et.-Kommandaturen.
8. **W.P.A.: Wasser-Polizeiamt,** mit 19 Ueberwach.Stellen an Flüssen und Kanälen. Lt. d. L. Schmucker. Gent, Dockplatz 23. Sicherheitspolizeiliche Ueberwachung des Schiffsverkehrs. Fernspr. 1056.
9. **Gräb.V.: Gräber-Verwaltung.** Major z. D. Hain. Gent, Dockplatz 23.
Gräberverwaltung. Ausgrabungen, Leichenüberführungen. Fernspr. 972.
10. **Abt.f.Bt.: Abteilung für Brieftauben.** Hptm. d. R. Frantz. Gent, Justizpalast.
Briefftaubenangelegenheiten. Zucht und Pflege von Tauben in den Briefftaubenschlägen 30-32. Fernspr. 1497.
11. **V.O.f.Z.B.: Verpflegungsoffizier für die Zivilbevölkerung.** Rittm. d. R. Schröder. Gent, Kouter 6. Verpflegung der Zivilbevölkerung. Fernspr. 2555.
Zweigstelle in Mons.
12. **M.T.B.A.: Mil.-Textil-Baschaffungsamt.** Major a. D. Postel. Gent, Savaanstraat 58. Abtransport von beschlagnahmten Web-, Wirk-, Strik- und Bandwaren. Fernspr. 630.
13. **Kr. Z.: Kriegszeitung der 4. Armee.** Hptm. d. L. a. D. Kippenberg. Gent, Nieuweboschstr. 1. Zweite Druckerei: Drabstraat 17. Schriftleitung und Druck der Kriegszeitung. Herstellung von Drucksachen für das A.O.K. und die Et.-Inspektion, Klichee-Aetzerei. Fernspr. 1449. (Drabstraat 1630).

14. **Et. Pf. Dep.: Etappen-Pferde-Depot:** Rittm. d. R. a. D. Brandt v. Lindau. Gent, Ondaardsche Steenweg. Pferdedeponat und Quarantänestation. Fernspr. 1539.
15. **Et. Pf. Laz.: Etappen-Pferde-Lazarett:** Oberstabsvet. Küster. Zwynaerde, Hetzeguttstr. 73. Pferdelaazarett. Fernspr. 696.
16. **Post. Armee-Postdirektor.** Postrat Senger. Gent, Koornmarkt. Feldpostdienst. Fernspr. 2188,2189.

Deutsche Feldpost Nr.	2 Roulers	Feldpostdienst
Idem	3 Menin	Feldpostdienst
Idem	4 Gent Koornmarkt	Feldpostdienst
Idem	5 Courtrai	Feldpostdienst
Idem	7 Lichtervelde	Feldpostdienst
Idem	8 Renaix	Feldpostdienst
Idem	9 Lokeren	Feldpostdienst
Idem	11 Eecloo	Feldpostdienst
Idem	12 Ostende	Feldpostdienst
Idem	13 Iseghem	Feldpostdienst
Idem	247 Brügge	Feldpostdienst
Idem	248 Alost	Feldpostdienst
Idem	249 Audenarde	Feldpostdienst
Idem	250 Sottegem	Feldpostdienst
Idem	251 Gent, Südbahnhof	Einwohnerpost
Idem	355 Gent, St.-Peter	Feldpostdienst
Idem	359 Roulers	Feldpostdienst

Postpferde u. Wagenpost, Feld-Oberpostsekretär Belling. Gent, Kavallerie-Kaserne. Feldpostdienst. Fernsprech 2559.

17. **B.d.Km.: Beauftragter des Kriegsministeriums** (Metallbergstelle). Rittm. d. L. Roechling. Gent, Kanunikstraat 3. Rückführung von Werkzeugmaschinen, elektrischen Maschinen, Sparmetallen, Alteisen, Roheisen, Erzen und sonstigen Rohstoffen der Eisenindustrie. Wirtschaftlich und disziplinarisch der Etappen-Inspektion, in dienstlicher hinsicht dem B.d.G. West unterstellt. Fernspr. 639.
18. **II c. Postprüfungstelle.** Hptm. d. R. Schneider. Gent, Postamt Koornmarkt.

Postprüfungstelle (in grundsätzlichen Fragen des Postverkehrs Abtlg. Ing. Unterstellt). Fernspr. 392. Nebenstellen bei allen Et.Kdtrn.

19. **II d. Vaterl. Hilfsdienst.** Rittm. a. D. Schnitzler. Gent, Justizpalast. Ausbildung. Verteilung des Vaterländisches Hilfsdienstes. Fernspr. 350.
20. **B.d.K.A. Beauftragter des Kriegsamts.** Hptm. v. Dewitz. Gent, Justizpalast. Vaterländischer Hilfsdienst, Ersatz der Helfer, Rechtsverhältnisse, Verkehr mit dem Kriegsamts. Arbeitet gemeinsam mit Abtlg. II d der Etappen-Inspektion.

7 und 8: Abt. Ing. der Et. Insp. unterstellt.

IX. Etappen-Kommandanturen

1. **Etappen-Kommandantur Lokeren** (Nr. 11).
Obstlt. a. D. Prasse. Adj.: Hptm. d. L. I Aldenhoven.

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.
- c. Brieftaubendepot.
- d. Soldatenheim.
- e. Flachsbüro.

2. **Etappen-Kommandantur Ertvelde** (Nr. 118).
Hptm. d. L. a. D. Wendt. Adj.: Oblt. d. L. Berliner

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.
- c. Passnebenstelle und Nebermeldeamt Loochrity.
- d. Passnebenstelle Selzaete.

3. **Etappen-Kommandantur Eecloo** (Nr. 116).
Hptm. d. R. a. D. Aegidi. Adj.: Lt. d. L. Schöder

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.

4. **Etappen-Kommandantur Beernem** (Nr. 57).

Major Rieger. Adj. Oblt. d. R. Sanguinetto.

Mit :

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.

5. **Etappen-Kommandantur Termonde** (Nr. 130).

Hptm. a. D. Frhr. v. Gall. Adj.: Oblt. d. L. a. D. Doehl.

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.
- c. Passnebenstelle Wetteren.

6. **Etappen-Kommandantur Gent** (Nr. 237 u. 68).

Oberstl. A. D. v. Wick. Adj.: Lt. d. R. Wendling. Gent, Kouter 28. Fernspr. 493, 494.

- a. Meldeamt und Strafabteilung, Kouter 13. Fernspr. 420, 421.
- b. Abteilung Unterkunft Laurens Delvauxstr. 12. Fernspr. 446.
- c. Abteilung Einzelunterbringung und Beitreibung Kouter 27. Fernsprecher 493, 494.
- d. Zivilbüro Kouter 27. Fernspr. 493, 494.
- e. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle Kouter 27. Fernspr. 661.
- f. Kommandanturpolizei mit Verkehrs- und Kleinbahnpatrouillen Veldstr. 75. Fernspr. 170.
- g. Meldepolizei Bahnhof St.-Peter.
- h. Sammelstelle für k. v. Leute Grand Hotel, Kuiperskaai. Fernspr. 225.
- i. Entlausungsanstalt Gent, St-Pieter-Aalstraat 26/28.

7. **Etappen-Kommandantur Deynze** (nr. 166).

Hptm. d. L. I. Mester. Adj.: Lt. d. L. II Paulus.

Mit :

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.

8. **Etappen-Kommandantur Thielt** (Sächs. Nr. 138).
Obstlt. z. D. v. Gehe. Adj.: Lt. d. R. Weigand.

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.
- c. Schlächtereier.
- d. Marketenderei.
- e. Soldatenheim.
- f. Militär-Polizei.

9. **Etappen-Kommandantur Alost** (Nr. 169).
Oberstlt. a. D. v. Kathen. Adj.: Oblt. d. R. Horn.

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.

10. **Etappen-Kommandantur Grammont** (Nr. 16).
Major d. R. a. D. v. Schickfus. Adj.: Lt. d. R. a. D. Schwartz.

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.

11. **Etappen-Kommandantur Audenarde** (Nr. 160).
Rittm. d. L. a. D. Backhausen. Adj.: Oblt. d. R. Zippel.

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.
- c. Passnebenstelle und Nebenmeldeamt Renaix (Ronse)

12. **Etappen-Kommandantur Courtrai** (Württ. Nr. 139).
Oberstlt. z. D. Ziegler. Adj.: Lt. d. R. Kampf.

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.
- c. Arbeitsamt.
- d. Polizei-Abteilung.
- e. Wirtschaftsstelle.

13. **Etappen-Kommandantur Mouscron** (Nr. 88).
Hptm. d.L.a.D. Hirth. Adj.: (geen naam vermeld).

Mit:

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.

14. **Etappen-Kommandantur Maldegem** (Nr. 150).
Oberstlt. a.D. Nowina v. Axt. Adj.: (geen naam vermeld).

- a. Passbüro und Meldeamt.
- b. Landwirtschaftlicher Betriebsstelle.

X. Ortskommandanturen im Operationsgebiet (mobile Etappen-Kommandanturen)

1. **Ortskommandantur Roulers** (mobile Et.-Kdtr. Nr. 127). Rittm. a. D. Frhr. v. Valois. Adj.: geen naam vermeld.
2. **Ortskommandantur Iseghem** (mob. Et.-Kdtr. Nr. 137). Rittm. d. R. Rautenstrauch. Adj.: Oblt. d. R. Roller.

C. Nicht unterstellte Behörden und Einrichtungen im Etappengebiet

I. Eisenbahn – Formationen

1. Militär – Eisenbahn – Direktion 1, Lille.

a) Selbständige Betriebs – Aemter.

Mil. – Eisenb. Betriebs – Amt **Menin** (Eisenb. – Betreibe – Komp. 8, 25).

Mil. – Eisenb. Betriebs – Amt **Ostende** (Eisenb. – Betreibe – Komp. 71,

68).

Mil. – Eisenb. Betriebs – Amt **Kortryk** (Courtrai).
Mil. – Eisenb. Betriebs – Amt **Gent 1**.

b) Selbständiges Maschinenamt, **Gent**.

Mit Betriebs – Werkmeistereien in:

Gent – Meirelbeke.
Gent – Ledeborg.
Brügge.
Ostende.

c) Militär Eisenbahn – Verkehrsamt **Gent**.

d) Eisenbahnbauformationen:

Res. – Eisenb. – Bau – Komp. 27 in **Courtrai**
Stab – Arm. – Batl. 76.

e) Bahnhofskommandanturen:

Gent St. – Peter	2 X
Meirelbeke	1 II B
Brügge	5 IX
Lichtervelde	1 XIV
Roulers	3 XXI
Courtrai	4 XXI

2. Linien – Kommandantur Brüssel.

a) Betriebs – Aemter:

Militär – Eisenbahn – Betr. – Amt **Gent 2**.
Militär – Eisenbahn – Betr. – Amt **Sottegem**.

b) Betriebs – Werkmeisterei **Alost**.

II. Armee – Einrichtungen

1. **Armee – Flugpark 4. St. – Denis – Westrem**, Kortrijkschen Steenweg. Fernspr. 698 – 700.

Lichtdruckanstalt Kdtr. der Flieger 4. Armee. Gent, Burgstraat 41. Fernspr. 498.

2. **Armee – Kraftwagenpark Nr. 4 Meulestede** Stadtschule. Fernspr. 1202 – 1204.

Wagenhalle. Gentbrügge. Fernspr. 19936.

Postkraftwagenpark Nr. 4 Gent, Phönixstr. 31. Fernspr. 28.

3. **Armee – Fernsprechpark 4. Gent**, Arteveldeplatz 13. Fernsprech 12 – 136. Lager: Ostbahnhof. Fernsprech: 1448.
4. **Armee – Fernsprech – Abtlg. 104. Gent**, Posthoornstr. 19. Fernspr. 2228.
5. **Armee – Buchhandlung. Gent**, Kurze Ritterstr. 2. Fernspr. 1440.
6. **Geheime – Feldpolizei. Gent**, Nederkouter 28. Fernspr. 857 – 858.
7. **Kraftradfahrer – Abtlg. 1. Gent**, Graf van Vlaanderenplaats. Fernspr. 443 – 444. Stafette. Justizpalast. Fernspr. 238.
8. **Armee – Pionierpark 4. Meirelbeke**. Fernspr. 2229.

III. Sonstige Behörden

1. **Deutsches Industrie Büro. Gent**, Paddenhoek 14. Fernspr. 701.
2. **Hauptwasserbauamt. Gent**, Nderkouter 22. Fernspr. 1104.
3. **Kanalbetriebsamt I. Gent**, Dock 39. Fernspr. 1487 – 1490.

Hafenämter:

Gent (K. B. A. I).
Roulers (K. B. A. I).
Menin (K. B. A. I).
Termonde (K. B. A. I).
Espierres (K. B. A. II Lille).

Hafen – Kommandanturen:

Gent (K. B. A. I).
Termonde (K. B. A. I).
Roulers (K. B. A. I).
Menin (K. B. A. I).

4. **Militär – Bauamt. Gent**, Jozef – Plateaustr. 16. Fernspr. 445.
5. **Pressedelegierter. Gent**, Burgstr. 25. Fernspr. 1070 – 1071.
6. **Reichsentschädigungs – Kommission**, der Et. – Inspr. Angegliedert. **Gent**, Lammerstr. 22. Fernspr. 1486.
7. **Zivilverwaltung für die Provinz Ost – Flandern. Gent**, Gouvernementstr. 1. Fernsprecher 2723 – 2725. Kommissar für Zölle und Steuern für die Provinz Ostflandern. Fernsprech über 2723- 2735.
8. **Zivilverwaltung für die Provinz Westflandern. Brügge**.

Anlage.

Feldgendarmerie

A. Im Etappen – Gebiet;

		Obergend.	Unterroff.	Gefr.
Et. – Kdtr.	Alost	1	1	1
	Ninove	1	1	1
Et. Kdtr.	Audenarde	1	1	1
	Renaix	1	1	1
	Schoorisse	-	1	-
Et. – Kdtr.	Beernem	1	1	1
Et. Kdtr.	Termonde	1	1	1
	Wetteren	1	-	1
	Bougenhout	1	1	-
Et. Kdtr	Deynze	1	1	1
	Nevele	1	1	1
	Zulte	-	1	-
Et. Kdtr.	Eecloo	1	1	1
Et. Kdtr.	Ertvelde	1	1	1
Et. Kdtr.	Gent	1	1	1
Et. Kdtr.	Grammont	1	1	1
Et. Kdtr.	Lokeren	1	1	1
	St. – Gilles – Waes	1	1	1
Et. Kdtr.	Courtrai	2	2	2
Et. Kdtr.	Mouscron	1	1	1
Et. Kdtr.	Thielt	1	1	1
Ständ Patr. Bhf	Gent St. – Peter	1	1	1
Beim Trupp in	Gent: 1 Ob. – Wchtm.	9	5	10

Beim A.O.K.	-	-	4	-
4				

B. Im Operationsgebiet

Ortskdr.	Iseghem	1	1	1
Ortskdr.	Lichtervelde	1	1	1
Ortskdr.	Roulers	2	2	2
Ortskdr.	Thourout	1	1	1

C. Im Grenzabschnitt

a) Grenzabschnitt I:

Kieldrecht	1	2	-
Doel	1	5	-
La Clinge	-	3	-
Koewacht	1	4	-

b) Grenzabschnitt II:

Selzaete	2	1	2
Assenede	2	1	2
Moerbeke	1	1	2

c) Grenzabschnitt III:

Watervliet	2	3	-
Bouchoute	-	3	-
Waterland - Oudemans	1	1	1
St. – Marguerite	1	1	1

St. – Laurent

1

2

1

BIJLAGE III: Kaart Etappengebied-Operationsgebied-Marinegebied

Bron: Kortrijk 14-18, een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog, Kortrijk, E. Van Hoonacker, 1994, p. 59

BIJLAGE IV: Statistiek

Om een eerste indruk te krijgen van wie er de baas was in het *Etappengebied*, kan een telling worden gemaakt van de personen die de verschillende verordeningen ondertekenden. Aan de hand van deze telling kan dan worden opgemaakt van welk echelon welke bevelen uitgingen. Behalve in 1915, komen de meeste verordeningen van de hand van het *Armee Oberkommando*, *in casu* von Württemberg en Sixt von Armin. Deze gegevens werden opgenomen in onderstaande grafiek. Men kan zien dat in de jaren 1917 en 1918, toen er werd gezocht naar een doorbraak aan het front, het aantal verordeningen afkomstig van het opperbevel te Tielt enorm toenam. Dat kan te wijten zijn aan de lange duur van de oorlog, die de militairen dwongen om meer maatregelen te nemen teneinde de oorlogsmachine draaiende te kunnen houden. In 1918 kende de macht van de Etappen-Inspektion een zware klap. De verordeningen die van die kant kwamen waren slechts een derde van wat het jaar daarvoor werd geproduceerd. Dat toont nogmaals aan dat het *Armee Oberkommando* definitief het commando over het *Etappengebied* had overgenomen.

